

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

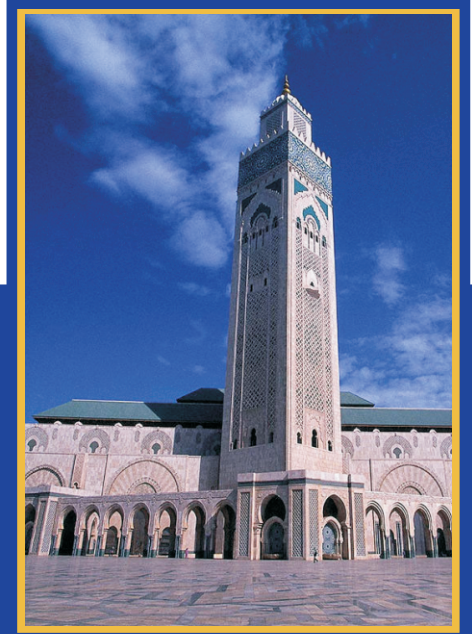
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler

Mehmet Salih Arı

2.
BASKI

“erdemın aydınlık ufkuna doğru...”

Bilge Adamlar

HARİCİLERİN KURDUĞU
DEVLET
RÜSTEMİLER

Mehmet Salih ARI

Bilge Adamlar

© **Bilge Adamlar**

Kitabın Adı
Haricilerin Kurduğu Devlet; Rüstemiler

Yazarı
Mehmet Salih ARI

Yayına Hazırlık
Mehmet Fatih YOKSUL

ISBN 978-975-6075-05-0

Baskı Tarihi
1. Baskı; Ocak 2007
2. Baskı; Aralık 2009

İç düzen & Kapak
Erdal YILDIZ

Baskı/Cilt
İstanbul Matbaacılık

Bilge Adamlar
Aydın Talay Yer Altı Çarşısı No; 2/4 Beş yol/Van
Tel; [0432] 215 24 32 Faks; [0432] 212 10 42

Mehmet Salih ARI

1963 yılında Van/Muradiye’de doğdu. 1987 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni bitirdi. 1987-1993 yılları arasında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı’nda çalıştı. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı’nda Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı [1993]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda “Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları” adlı çalışması ile yüksek lisans diplomasını aldı [1995]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “İmâmîyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife” adlı doktora tezini tamamladı [2002]. 2008 yılında doçent olan yazar, Y.Y.Ü İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı’nda öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir. Yazar, Arapça, İngilizce ve Osmanlıca bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 13

GİRİŞ 19

1. Kaynaklar 19
2. Hâricilik ve İbâdîliğe Genel Bir Bakış 27
3. İfrîkıyye ve Mağrib'in Tabii ve Beşeri Coğrafyası 32
4. Müslümanların Afrika'yı Fethetmesi 34
5. Valiler Döneminde İfrîkıyye ve Mağrib'in Durumu 44

I. BÖLÜM 49

RÜSTEMİLER DEVLETİ'NİN KURULUŞU 51

1. 1. Hâriciliğin Berberîler Arasında Yayılması ve İlk Ayaklanmalar 51
1. 2. Kuzey Afrika'da İbâdîler'in Ortaya Çıkışı ve Ayaklanmaları 59
1. 3. Devletin Kurucusu: Abdurrahman b. Rüstem 65
1. 4. İbâdîler ve Sufrîler'in İttifakı 68
1. 5. Abdurrahman b. Rüstem'e İmâm Olarak Biat Edilmesi 71
1. 6. Tahert'in Kuruluşu 74
1. 7. Basra'daki İbâdîler'in Rüstemîler Devleti'ne Yaptıkları Yardımın Etkisi 80
1. 8. Abdurrahman b. Rüstem'in Takip Ettiği Siyaset 83
1. 9. Abdurrahman b. Rüstem'in Halefini Seçmek Üzere Şura Oluşturması 85

II. BÖLÜM 89

Abdurrahman b. Rüstem'den Sonraki

İmamlar ve Siyasi Durum 91

2. 1. İkinci İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman 91

2. 1. 1. İbâdiyye Mezhebinde İlk Bölünme: Nükkâriye
Hareketi 92

2. 1. 2. Vasîliyye Hareketi 98

2. 1. 3. Hevvâre Hareketi 103

2. 1. 4. İmâm Abdülvehhâb'ın Hac İçin Yola Çıkması ve
Cebelü Nefûse'ye Uğraması 105

2. 1. 5. Abdülvehhab b. Abdurrahman'ın Trablus
Muhasarası 106

2. 1. 6. Halefiyye Hareketi 108

2. 2. Üçüncü İmâm Ebû Said [Meymûn] Eflah b.
Abdülvehhâb 111

2. 2. 1. Eflah Döneminde Halefiyye Hareketi 116

2. 2. 2. Neffâsiye Hareketi [Ferec b. Nasr] 118

2. 2. 3. Eflah b. Abdülvehhâb'ın Vefatı 120

2. 3. Dördüncü İmâm Ebû Bekir b. Eflah 121

2. 3. 1. Ebû'l-Yakzân'ın Bağdat'tan Dönmesi 123

2. 4. Beşinci İmâm Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah 128

2. 4. 1. Abbâs b. Ahmed b. Tolun'un İfrîkiyye Seferi 134

2. 4. 2. Ebû'l-Yakzân'ın Vefatı 136

2. 5. Altıncı İmâm Ebû Hâtim Yusuf b. Muhammed 136

2. 6. Son İmâm Yakzân b. Muhammed [Ebû'l-Yakzân] 147

III. BÖLÜM 153

RÜSTEMÎLER'DE KÜLTÜR ve MEDENİYET 155

- 3. 1. Sosyal ve Toplumsal Yapı 156
- 3. 2. Devlet Yönetimi 159
- 3. 3. Ekonomik Hayat 165
- 3. 4. İlim ve Fikir Hayatı 173

IV. BÖLÜM 179

RÜSTEMÎLER DEVLETİ'NİN DIŞ İLİŞKİLERİ 181

- 4. 1. Rüstemîler Devleti'nin Abbâsîlerle İlişkileri 181
- 4. 2. Rüstemîler Devleti'nin Ağlebîler ile İlişkileri 185
- 4. 3. Rüstemîler Devleti'nin
Endülüs Emevî Devleti ile İlişkileri 188
- 4. 4. Rüstemîler Devleti'nin
Midrârîler [Benû Vâsûl] ile İlişkileri 191
- 4. 5. Rüstemîler Devleti'nin İdrisîler ile İlişkileri 194

SONUÇ 197

BİBLİYOGRAFYA 207

EKLER: 217

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.mlf.	: Aynı m��ellif
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	: dipnot
h.	: Hicr�
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
krş.	: Karşılaştırtınız
nşr.	: Neşreden
�.	: �l�m�, �l�m tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
T.	: Türkçe, Türkçesi
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme, tercüme eden
ts.	: Tarihsiz, basım tarihi yok.
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v.dėr.	: Ve diğeri, ve diğerleri
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

İslâm tarihinin ilk döneminde ortaya çıkıp değişik fırkalarıyla İslâm dünyasının birçok yerine yayılan ve daha çok isyanlarıyla gündeme gelen Hariciler, çöllerde yaşayan konar-göçer bağımsız topluluklardı. Dinî düşüncelerini kabile taassubunun etkisi altında ve genellikle sertlik eğilimi içinde nasların zahirine dayandıran Hariciler, kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrılmışlardı. Çoğunluğu bedevî Arap kabilelerinden oluşan, birlik ve beraberlikten yoksun bu fırkanın bir devlet kurabileceği zor görünüyordu. Ne var ki Hariciler, Abbasîlerin kuruluş yıllarında Berberî kabilelerden gördükleri büyük destekle Kuzey Afrika'da iki devlet kurabilmeyi başarabilmişlerdir. Hâricî-Sufrîler Uzak Mağrib'deki Sicilmâse'de Midrârîler Devleti'ni [140/758]; Hâricî-İbâdîler ise Orta Mağrib'deki Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurdular [160/777]. Her iki Hâricî devletin de Kuzey Afrika'da kurulması, Berberîler'in bu mezhebin inanışlarını kabule hazır oluşlarından kaynaklanmıştır.

Abdurrahman b. Rüstem önderliğinde Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmaya muvaffak olan İbâdîler, Hâricîliğin en ılımlı ve günümüze ulaşan tek koludur. İbâdîler, tarihte kurmuş oldukları bu ilk devlette, imâmete dair düşüncelerini pratiğe geçirmeye çalışmışlardır. Hâricîler'in yönetim anlayışı ve imâmet nazariyelerini uygulamaları açısından da Rüstemîler

iyi bir örnek teşkil etmektedir. İbâdî düşünce esaslarına göre yönetilen ve Şii-Fatımîler tarafından ortadan kaldırılan bu devletin özellikle İslâm coğrafyasının Kuzey Afrika bölgesi için önemi büyüktür.

Ülkemizde Rüstemîler Devleti ile ilgili şimdiye kadar kitap seviyesinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu devleti kuran İbâdîler ile ilgili çalışmalar da oldukça azdır. Oysa gerek İbâdîler gerekse Rüstemîler Devleti ile ilgili olarak hem Arap dünyasında hem de Batı'da çok sayıda çalışma yapılmıştır. İbâdîler'in günümüzde Uman, Zengibar, Libya, Tunus ve Cezayir gibi ülkelerde yaşıyor olmaları bu tür çalışmaların önemini daha da arttırmaktadır.

Bu çalışmada Rüstemîler Devleti, siyasî, askerî, sosyal, kültürel, ekonomik vs. yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma; giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş kısmında öncelikle çalışmada geçen bazı ifadelerin daha iyi anlaşılması için Hâricilik ve onun bir kolu olan İbâdîlik fırkası hakkında kısa bilgi verildikten sonra Rüstemîler Devleti'nden önceki Kuzey Afrika'nın siyasî ve içtimâî yapısı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Rüstemîler Devleti'nin kuruluşu, ikinci bölümde Abdurrahman b. Rüstem'den sonraki imâmlar ve siyasî durum, üçüncü bölümde Rüstemîler'de kültür ve medeniyet, dördüncü bölümde Rüstemîler Devleti'nin dış ilişkileri ele alınmıştır.

Çalışmada uygulanan teknik bazı hususları belirtmekte yarar vardır: Yararlanılan eserlerin ilk geçtiği yerlerde bibliyografik bilgileri tam olarak yazılmıştır. Daha sonraki referanslarda ise, müellifin başka eseri kullanılmamışsa sadece müellifin meşhur adı veya soyadıyla yetinilmiştir. Bir müellifin birden çok eseri kullanılmışsa, müellifin adının yanına yararlanılan eserinin ismi kısaltılmış olarak verilmiştir.

Bu kısaltmalar müellif adının yanında zikredildiği ve eserin bilinmesinde bir zorluk çekilmediği için ayrıca "Kısaltmalar"

listesinde gösterilmemiştir. Gerek metin içerisinde gerekse dipnotta müellifler ve eserlerinin ilk geçtiği yerlerde harf-i tarifler kullanılmış, ancak daha sonraki kullanımlarda harf-i tariflerin atılması yoluna gidilmiştir. Çalışmada geçen tarihler hicrî/miladî olarak verilmiştir.

Bu kitabın hazırlanması sırasında birçok değerli insandan gördüğüm ilgi ve yardımı burada minnet ve şükranla anmam gerektiğine inanıyorum.

Konuyu belirleme aşamasında değerli fikirlerinden istifade ettiğim ve Rüstemiler konusunda çalışmamı tavsiye eden hocam Prof. Dr. Mustafa Fayda'ya, konuyla ilgili bana dokümanlar sağlayan Prof. Dr. Adnan Demircan ve Cemalettin Erdemci'ye, konunun değişik yönleriyle ilgili fikir alışverişinde bulunduğum mesai arkadaşım Mustafa Demirci'ye, çalışmayı okuma zahmetinde bulunup katkıda bulunan Ahmet Ceylan ve Hasan Çiçek'e, harita çizimi ve bazı teknik konularda yardım eden Süleyman Elmacı ve Yakup Civelek'e, ayrıca kitabın basımını üstlenen **Bilge Adamlar'a** içtenlikle teşekkür ederim.

Mehmet Salih ARI

2007/VAN

GİRİŞ

GİRİŞ

İslâmiyet bir güç olarak ortaya çıkarken, asabiyeti dinî asabiyet haline dönüştürmeyi başarmıştı. İlk İslâm devletleri, aşiret asabiyetini gidererek birer dünya devleti olabilmişlerdi.¹ Ne var ki Abbâsî Devleti'nin kurulması ile birlikte kabilevî asabiyetten güç alan mezhebî asabiyet bazı bölgelerde etkin bir duruma geçti. Bu anlamda en çok hareketlilik Kuzey Afrika'da yaşandı. Zira Abbâsî halifeleri doğuda bir takım problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu durum çoğu zaman Abbâsî Devleti'nin batısındaki problemlerle ilgilenememe zorunluluğunu getirmişti. Böylelikle Abbâsîler döneminde bağımsız hanedanlıklar ortaya çıkmaya başladı. Mağrib'in İslâmlaşması ile birlikte Kuzey Afrika, Hâricî mezhebinin isyanlarıyla adeta çalkalandı. Bu isyanlar sonucunda Hâricîler büyük başarılar elde ettiler. Hâricî-Sufrîler Uzak Mağrib'deki Sicilmâse'de Midrârîler Devleti'ni [140/758]; Hâricî-İbâdîler ise Orta Mağrib'deki [bugünkü Cezayir] Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurdular [160/777]. Mağrib'in hilâfet merkezinden uzak oluşu İbâdî ve Sufrîler'in davalarını bu bölgede yayma konusunda rahat davranmalarını sağlamıştır.

1. Kaynaklar

Tarih araştırmalarında, mümkün mertebe ilk kaynaklara dayanmak tarih metodolojisinin bir prensibidir. Ancak araş-

1 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Mirası", *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, S - nat*, [Haz. Coşkun Çakır] İstanbul 2005, s. 21.

tırmaya konu olan Rüstemiler Devleti döneminde yazılıp günümüze ulaşan kaynak eserlerin azlığı da bilinmektedir. Bunun en önemli sebebi ileride anlatılacağı gibi devletin yıkılması sırasında içinde 300.000 civarında eserin bulunduğu Ma'sûme adlı biricik devlet kütüphanesinin Fatımiler tarafından yıkılıp yakılmasıdır. Bu kütüphanenin yakılması ile birlikte Rüstemiler Devleti'ni kuran İbâdiyye mezhebine ait eserlerin çoğunun yandığı rivâyet olunmaktadır.² Bu yüzden çalışmada başvurulacak eserlerin çoğu, araştırmaya konu olan dönemde yazılmış değildir. Bununla birlikte o dönemde veya o döneme en yakın zaman diliminde yazılan eserler esas alınmaya gayret edilmiştir.

Rüstemiler Devleti ile ilgili temel kaynaklar ve bu mevcut kaynakların araştırmamız ile ilgili kaydettikleri bilgiler çok sınırlıdır. Bu dönemle ilgili tarihî dokümanlar yeterli değildir. Rüstemiler Devleti ile ilgili yazılan İbâdî kaynaklar ise hep bir ağızdan aynı rivâyetleri ve aynı bilgileri tekrarlamaktadırlar. Bu konuda yazılmış kaynaklar ve yapılmış araştırmalar arasında çok ciddi farklılıklar bulunmamaktadır.

Genellikle İbâdîler'in yazdığı kaynak ve araştırmalar, Rüstemiler Devleti'nde yönetime geçen imâmların hayatlarını menkıbevi bir şekilde ele almaktadırlar. Belâzürî [279/892], Bekrî [487/1094], İbnü'l-Esîr [630/1232], İbn İzârî [695/1296] ve İbn Haldûn [808/1405] gibi müellifler tarafından yazılan İslâm tarihi kaynaklarında ise bu devletle ilgili olarak sadece bazı konularda ve sınırlı bilgiler yer almaktadır. Rüstemiler Devleti'nin kültür ve medeniyeti, iç problemleri, toplumsal yapısı hakkında İbâdî kaynaklarda geçen çoğu bilgiler bu eserlerde yer almamaktadır.

Burada öncelikle çalışmada en çok başvurulacak eserleri genel

2 Ebû Zekerîyya Yahya b. Ebî Bekr el-Vercelânî, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-E'imme*, [thk. Abdurrahman Eyyûb], Tunus ts., s. 163; Süleyman b. Şeyh Abdillâh el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Müllûkî'l-İbâdiyye*, Tunus 1986, s. 293.

hatları ile tanıtmak suretiyle, hangi eserlerden ne ölçüde istifade edildiği ve bazı eserlerin ortak yönleri üzerinde kısaca durulacaktır.

Rüstemiler Devleti ile doğrudan ilgili günümüze kadar ulaşan en eski İslâm tarihi kaynağı, İbnü's-Sağır el-Mâlikî'nin [3.yy./9.yy.] *Ahbâru'l-E'immeti'r-Rüstemiyyîn* adlı eseridir.³ Ehl-i Sünnet'in Malikî mezhebine bağlı olan İbnü's-Sağır, Rüstemiler Devleti'nin imâmlarından Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah [241-281/855-894] döneminde yaşamıştır. İmâm Ebû'l-Yakzân döneminin son günlerinde yaşamış ve o dönemde meydana gelen olayları gözleriyle görmüştür. Bu nedenle de İbnü's-Sağır, her ne kadar Rüstemiler'in başkenti Tahert'teki 160-281/777-895 yılları arasındaki olayları aktarıyorsa da Ebû'l-Yakzân'ın dönemini daha detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bu olayların bir kısmına bizzat tanık olmuştur. Bu da onun anlattıklarını anlamlı ve önemli kılmaktadır. Eserini Rüstemiler'in son döneminde 290/903 yılında yazdığı anlaşılan İbnü's-Sağır'ın anlattıkları Mağrib İbâdiler için bilinen en eski belge olarak kabul edilmektedir. Sünnî bakış açısıyla olayları değerlendiren İbnü's-Sağır, özellikle başkent Tahert'teki olaylara ayrı bir önem vermiştir.⁴ İbnü's-Sağır, Rüstemiler'i sevmediği halde onlarla ilgili yazdıklarını tahrif etmeden, eksiltip fazlaştırmadan doğru bir biçimde aktardığını söylemektedir.⁵

Rüstemiler Devleti ile ilgili günümüze kadar ulaşan en eski İbâdî kaynak ise Ebû Zekerıyya el-Vercelânî'nin⁶ [471/1078]

3 İbnü's-Sağır el-Malikî, *Ahbâru'l-E'immeti'r-Rüstemiyyîn*, [thk. Hasan Ali Hasan], Kahire 1984.

4 İbnü's-Sağır'ın metodu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. İbnü's-Sağır, s. 241; Hasan Ali Hasan, *Ahbâru E'immeti'r-Rüstemiyyîn İbnü's-Sağır el-Malikî*, Kahire 1984, s. 7-27; T. Lewicki, "Ibn Al-Saghir", *The Encyclopaedia of Islam* [New Edition], Leiden 1971, III, 924.

5 İbnü's-Sağır, s. 241.

6 Bu kelime Mağrib'de "el-Vercelânî" şeklinde yazılır, fakat "el-Vergelânî" olarak telaffuz edilir.

yazdığı *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-E'imme* adlı eseridir. Rüstemîler Devleti için ana kaynak olan bu eser özellikle Rüstemî imâmların hayatlarını İbâdî bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu yönüyle İbâdî tarihçilerin ana kaynağı olmuştur. Zira İbâdîler'in tabakat yazarlarından Dercinî [670/1271] ve Şemmâhî [928/1522] gibi yazarlar biyografi konusunda Ebû Zekerîyya el-Vercelânî'ye büyük güven duymuşlardır. *Kitâbü's-Sîre*, Rüstemîler Devleti'nin Tahert'te kuruluşundan bu devletin 296/909 yılında Fatımîler tarafından yıkılışına kadarki olayları İbâdî bakış açısıyla ele almaktadır.⁷ Vercelânî gibi İbâdî vak'anüvisler, genel tarih kitaplarında bulunmayan Rüstemîler Devleti'nin sosyal hayatı ile ilgili bazı detayları içeriden görmemize imkân sağlamışlardır.⁸ Vercelânî, Rüstemîler Devleti'nde yönetime geçen bütün imâmların hayatlarını menkıbevi bir şekilde anlattığı gibi İbâdiyye fırkasının önde gelen âlimleri, dinî önderlerinin biyografilerini de anlatmaktadır.

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Said ed-Dercinî'nin yazdığı, *Kitâbu Tabakati'l-Meşâih bi'l-Mağrib* adlı eser, gerek içerik gerekse metod olarak Vercelânî'nin eserini takip eden ve aynı üslupla yazılmış olan İbâdî kaynaklardan biridir.⁹ Dercinî eserinde, tabakat kitaplarının yöntemi ile başta Rüstemî imâmları olmak üzere İbâdî âlimlerin biyografilerine yer vermektedir. Müellif, İbâdî âlimlerin ve imâmların biyografilerini aktarırken tasavvufî eserlerde geçen kerâmet ve menkıbe diline benzer bir üslup kullanmaktadır. Bu eserde ilk imâm Abdurrahman b. Rüstem'den son imâm Yakzân b. Ebî'l-Yakzân'a kadar Rüstemîler Devleti'nde yönetime geçen her imâmın döneminde önemli görülen olaylar İbâdî bakış açısıyla aktarılmaktadır. Yazar bir bakıma Vercelânî'nin eserini özetlemiştir.

7 Vercelânî, s. 14-15 [Tahkik edenin önsözü].

8 Georges Marçais, "Rüstemîler", *İA.*, İstanbul 1988, IX, 803.

9 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Said b. Süleyman ed-Dercinî, *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, I-II, y.y., t.y.

Vercelânî ile Dercinî'nin eserleri arasında bazen yer, zaman ve diğer konularda farklılıklar görüldüğünde Vercelânî'nin eseri tercih edildi. Zira Vercelânî'nin eseri hem Dercinî'nin ana kaynağıdır hem de daha iyi tahkik edilmiştir.

Çalışmada kullanılan önemli bir İbâdî kaynak ise Cebelü Nefûse'nin¹⁰ ünlü tarihçi ve fakihi Şemmâhî'nin yazdığı *Kitâbü's-Siyer* adlı eseridir.¹¹ Şemmâhî bu eserinde 9/15. yüzyıl sonlarına kadarki İbâdî âlimlerin, ünlülerin, önemli şahsiyetlerin biyografilerini incelemektedir. Eser, Hz. Peygamber'in nesebi ile başlamakta ve Siyer-i Nebî anlatıldıktan sonra Raşid Halifeler, Emevî halifeleri, İbadî imâmları, Mağrib İbâdî imâmları ve ünlü şahsiyetlerin biyografileri tabakat kitaplarının uslubu ile aktarılmaktadır. Eserde biyografinin yanı sıra Kuzey Afrika'daki İbâdî hareketler, İbâdiyye fırkası ile ilgili tarihî rivâyetler, Berberîler'in gelenekleri, sosyal yaşantıları ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Bu eserde İbâdiyye fırkasının serüveni çıkış tarihinden itibaren öz olarak anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra bu fırkanın tarihinde geçen bazı önemli olaylara da değinilmektedir. *Kitâbü's-Siyer*, el-Vercelânî'nin *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-E'imme* adlı eseri ile Ebû'l-Abbâs Ahmed ed-Dercinî'nin *Kitâbu Tabakati'l-Meşâih bi'l-Mağrib*'ı ve el-Berradî'nin *Cevahir*'inden derlenmiş, aynı zamanda onları da tamamlayan bir tabakat kitabıdır.¹² Şemmâhî oldukça geç bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, *Kitâbü's-Siyer*'i İbâdiyye'nin tarihi için ilgi çekici bilgileri ihtiva etmektedir.

10 Trablus'tan üç günlük mesafe uzaklığında olan Cebelü Nefûse'nin Kayrevan'dan uzaklığı ise altı günlük mesafedir. Bu sıra dağların doğusundan batısına kadar ancak altı günde gidilebilir. Bkz. Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekrî, el-Muğrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib min Kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, [nşr. Baron de Slane, ed. Fuat Sezgin], Frankfurt 1993, s. 9.

11 Ebû'l-Abbâs Bedruddin Ahmed b. Saîd b. Abdilvahid eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, [thk. Ahmed b. Suud es-Seyyabî], Maskat 1987.

12 Şemmâhî ve eserleri hakkında bkz. Tadeusz Lewicki, *el-Müerrihûn el-İbâdiyyûn fî İfrîkiyye's-Şimâliyye*, [Arapça'ya trc. Mahir Cerrar, Rima Cerrar], Beyrut 2000, s. 47; Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 12-13.

Müteahhir İbâdî âlimlerinden Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyadiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbadiyye* adlı eserinde hem İbâdî kaynaklarından hem de İbnü's-Sağîr, er-Rakîk [417/1026] ve İbn İzârî gibi tarihçilerden istifade ederek kendisinden önce yazılan eserlerde geçen bazı kabile ve şahıs isimleri, yer adları ve Rüstemîler ile ilgili olarak daha sistematik bilgiler aktarmaktadır. Bârûnî sayesinde gerek İbâdî kaynaklarda gerekse İbnü's-Sağîr'in eserinde geçen bazı kelime ve kavramları anlamak kolaylaşmaktadır.

Rüstemîler Devleti ile ilgili ana konuya geçmeden önce devletin kurulduğu İfrîkiyye ve Mağrib hakkında bazı bilgilerin verilmesi önem arz ettiğinden, çalışmada bölgenin fethi ve İslâmlaşması ile ilgili bazı eserlere müracaat edilmiştir. Afrika fethi ile ilgili en eski kaynak İbn Abdülhakem'in "*Fütuhu Mısır ve Ahbâruha* isimli eseridir.¹³ Bu eserinde İbn Abdülhakem, Afrika'nın Müslümanlar tarafından fethi, Fustat ve Cîze şehirlerinin kuruluşu, idari yapı, gayri Müslimlerden alınan vergiler, İfrîkiyye, Mağrib ve Endülüs'ün fethi, fetihinden 246/860 yılına kadar Mısır kadıları ve Mısır'a gelmiş olan sahâbileri anlatmaktadır. Kitapta Mısır'ın fethi ayrıntılı bir biçimde anlatılırken İfrîkiyye ve Mağrib fethi ile ilgili bilgiler hem daha az hem de tahkike muhtaçtır. Bu bölümleri kullanırken İbn İzârî'nin *Beyânü'l-Muğrib* adlı eseri ile karşılaştırmak yoluna gittik. Bunun yanında çalışmamızda İbn Abdülhakem'in *Fütuhu İfrîkiyye ve'l-Endelüs* adlı¹⁴ eserinden de yararlandık. Fetihler ile ilgili önemli bir kitap olan Belâzürî'nin *Fütuhu'l-Buldan* adlı¹⁵ eserinde Rüstemîler Devleti ve İfrîkiyye'nin fethi ile ilgili bilgiler azdır. Bununla birlikte çalışmada bu kitaptan mümkün mertebe istifade edilmiştir.

13 Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Fütuhu Mısır ve Ahbâruha*, [thk. Muhammed Huceyrî], Beyrut 1996/1416.

14 Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Fütuhu İfrîkiyye ve'l-Endelüs*, [thk. Abdullah Enis Tabba'], Beyrut 1987.

15 Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, [thk. Ridvan Muhammed Ridvan], Beyrut 1987 [Türkçesi: Mustafa Fayda, Ankara 1987].

Afrika'nın fethi konusunda güvenilir olarak kabul edilen tarihçilerden biri de er-Rakîk el-Kayrevanî'dir [417/1026]. Onun yazdığı *Târîhu İfrîkıyye ve'l-Mağrib* adlı eserin¹⁶ bir kısmı günümüze ulaşmıştır. İbnü'l-Esîr ve İbn İzârî gibi tarihçilerin Mağrib ve İfrîkıyye ile ilgili rivâyetler konusunda onun kitabını tercih etmeleri bu eserin önemini ortaya koymaktadır.

İbn İzârî'nin [695/1296] *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eseri¹⁷ Afrika'daki Hâricî hareketleri için önemli bir kaynaktır. Bu eser Afrika'daki İbâdîler ve Sufrîler ile ilgili bazı rivâyetler aktarmaktadır. İbn İzârî bu eserinde, İfrîkıyye ve Mağrib'in fethi konusunda bize en ayrıntılı ve en doğru bilgileri nakletmektedir. Bu nedenle Afrika'nın fethi konusunda temel kaynakların başında yer almaktadır. Hz. Ömer döneminden başlayarak Afrika fethi için gönderilen tüm komutanlardan ve önemli simalardan bahsettiği gibi bölgenin fethinden sonra oraya gönderilen valiler ve onların döneminde meydana gelen önemli olaylardan da söz etmektedir. İbn İzârî'nin bize ulaşmayan birçok Afrika ve Endülüs tarihçilerinin kitaplarından iktibaslar yapması onun eserinin önemini daha da arttırmaktadır.

Rüstemiler Devleti'nde bulunan şehir, nehir, dağ, köy ve coğrafi mekânlar ile ilgili olarak el-Bekrî'nin [487/1094] *el-Muğrib fî Zikri Bilâdi İfrîkıyye ve'l-Mağrib min Kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri önemli bir kaynaktır. Bekrî'nin bu eseri her ne kadar coğrafya ile ilgili olsa da tarih ve medeniyet konusunda da başvurulması gereken bir kitaptır. Zira yazar, Mağrib'deki şehir tarihleri ile ilgili bize ulaşmayan birçok eserden alıntılar yapmıştır. Bu çalışmada Rüstemiler'in başkenti Tahert ile ilgili olarak defalarca bu esere müracaat

16 Ebû İshak er-Rakîk İbrâhim b. el-Kâsım er-Rakîk el-Kayrevanî, *Târîhu İfrîkıyye ve'l-Mağrib*, [thk. Abdullah el-Ali Zeydan - İzzeddin Ömer Musa], Beyrut 1990.

17 Ebû Abdillâh Muhammed İbn İzârî el-Merraküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-IV, [thk. Georges Colin, E. Levi-Provençal], Beyrut 1983.

edilmiştir. Her iki yazarın da Bekrî'den önemli ölçüde yararlandıkları anlaşılmaktadır. Coğrafi alanlar ile ilgili olarak bu çalışmada başvurulmuş diğer önemli iki eser ise Yâkût el-Hamevî'nin [626/1229] *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eseri¹⁸ Ali b. Ömer Merrâkuşî [660/1262]'ye nisbet edilen *Kitâbu'l-İstîbsar fî 'Acâibi'l-Emsâr* adlı¹⁹ eserdir.

Çalışmada başvurulmuş diğer bir eser ise İbnü'l-Esîr'in [630/1232] *el-Kâmil* adlı eseridir.²⁰ İbnü'l-Esîr, genellikle Taberî'nin *Tarih*'inden iktibaslar yapar ve onun eksik bıraktığı konuları tamamlar. Ancak İbnü'l-Esîr, Afrika tarihi konusunda Taberî Tarih'i'nde bulunmayan bazı önemli bilgiler aktarmaktadır. Taberî'nin bu bölge ile fazla ilgilenmediği bu nedenle İbnü'l-Esîr'in onun dışında değişik tarihçilerin eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in yararlandığı kaynakların en önemlileri yukarıda tanıtılan el-Bekrî ve er-Rakîk'in eserleridir. Yine Muhammed b. Yusuf el-Verrak'tan da yararlandığı söylenmektedir.²¹ Çalışmada İbnü'l-Esîr'in bu eserinden İfrîkiyye ve Mağrib valilerinin icraatları, Hâricîler'in çıkardığı isyanlar, Rüstemîler'in komşuları ile ilişkileri gibi konularda yararlanılmıştır.

İbn Haldûn *Kitâbu'l-'İber* adlı eserinde,²² İfrîkiyye, Mağrib ve Berberî kabileler ile ilgili olarak başka eserlerde bulunmayan bilgiler aktarmaktadır. Yazarın bu bölgede yaşamış olması ve bölgeyi tanıması eserine daha bir ciddiyet katmıştır. Zira İbn

18 Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Beyrut 1986.

19 *Kitâbu'l-İstîbsar fî 'Acaibi'l-Emsâr*, Müellifi meçhul [Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer Merrâkuşî [660/1262]'ye nisbet edilir], [yayına haz: Sa'd Zağlûl Abdülhamid], Bağdad 1985.

20 İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Tarih*, [thk. C.J. Tornberg], I-XII, Beyrut 1982.

21 Sa'd Zağlûl Abdülhamid, *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*, I-III, İskenderiye 1994, I, 34.

22 Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Kitabu'l-'İber ve Divânu'l-Mubtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, I-VII, Mısır 1284.

Haldûn, Tunus, Tilimsan, Fas, Girnata gibi şehirlerde ikamet etmiştir. Meşhur asabiyet teorisini Berberî kabilelere bakarak geliştirdiği anlaşılmaktadır.²³ İbn Haldûn, Berberî kabilelerini ayrı ayrı ele almakta ve onların tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir. Rüstemîler Devleti'ni destekleyen kabileler ile ilgili bilgiler bu eserde fazlasıyla mevcuttur. Bu nedenle İbn Haldûn'un bu eseri Afrika ve Rüstemîler Devleti tarihinin en önemli kaynaklarındanır.

Sa'd Zağlûl Abdülhamid'in "*Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*", Seyyid Abdülaziz Sâlim'in "*Tarihu Mağribi'l-Kebir el-Asru'l-İslâmî*",²⁴ Hasan Ali Hasan'ın "*Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn İbn Sağîr el-Malikî*", Muhammed İsa el-Harîrî'nin "*ed-Devoletü'r-Rüstemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî: Hadaretuha ve 'Alakatuha el-Hâriciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs [160 -296]*"²⁵ adlı kitapları ve İdris Saleh el-Hareir'in "*The Rustumid State 144-296/762-909*", adlı²⁶ Utah Üniversitesi'nde yapılan basılmamış doktora tezi çalışma boyunca en çok istifade edilen araştırma eserler olmuştur.

2. Hâricîlik ve İbâdîliğe Genel Bir Bakış

Rüstemîler Devleti'ni Berberî kabilelerin desteğiyle kuranlar Hâricî-İbâdîler'di. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Hâricîlik ve onun bir kolu olan İbâdîlik hakkında kısaca bilgi verilmesinde yarar vardır.

Hâricî, "çıkmaq, itaatten ayrılıp isyan etmek, uzaklaşmak" anlamındaki *hurûc* kökünden "ayrılan, isyan eden" manasında bir sıfat olan *hâric* kelimesine, nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için *hâriciyye* ve

23 Abdülhamid, I, 32.

24 Abdülaziz Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebir el-Asru'l-İslâmî*, I-IV, Beyrut 1981.

25 Muhammed İsa el-Harîrî, *ed-Devoletü'r-Rüstemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî: Had - retuha ve Alakatuha el-Hâriciyye bi-Mağrib ve'l-Endelüs [160-296]*, Kuveyt 1987.

26 İdris Saleh el-Hareir, *The Rustumid State 144-296/762-909*, University of Utah, Utah 1976, Basılmamış Doktora Tezi.

havâric kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri, Havâric ismini “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali’den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır.²⁷ Hâricîler, Arapça Havâric ve Hariciyye kelimelerinin Türkçeleştirilmiş şeklidir. Bunlardan biri çoğul, öteki de topluluk ismi olarak tanıtılabilir; tek şahıs için Hâricî denilebilir. Bu kelimelerin hepsi “harece”, “çıkma” fiilinden türemiştir.²⁸ Şehrîstânî’ye göre hâricî, İslâm toplumunun ittifak ettiği meşrû bir imâma [devlet başkanına] isyan eden herkestir. Bu isyan Hulefâ’yi Râşidîn’e ya da daha sonraki devlet başkanlarına karşı da olabilir.²⁹

Hâricîler için Havâric ismi dışında değişik isimler de kullanılmıştır. Hâricîler’e, Hz. Ali’den ayrıldıktan sonra ilk toplanışları yer olan Harûra’ya nisbetle el-Harûriyye, “canlarını Allah’a satan” anlamında eş-Şurât, tahkimi reddettikleri için el-Muhakkime ve “dinden çıkan” anlamında el-Mârîka denilmiştir. Hâricîler, Mârîka dışındaki isimleri zamanla kabul etmişlerdir.³⁰ Hâricîlerin *mârîka* adını reddetmelerinin nedeni, bu ismin muhalifleri tarafından “dinden çıkan” anlamında kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Hâricîler’in doğuşu, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Sıffin Savaşı’nda hakem meselesinin ortaya çıkışına bağlanmıştır. Buna göre Havâric, hakem tayini [tahkîm] kabul etmesinden dolayı Hz. Ali b. Ebî Talib’den ayrılan ve sonra kendisine karşı çıkanların meydana getirdiği bir fırkadır. Fır-

27 Ethem Ruhi Fırlalı, “Hâricîler”, *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 169.

28 W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, [çev. Ethem Ruhi Fırlalı], İstanbul 1998, s. 18.

29 Ebû'l-Feth Tacüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, [thk. Muhammed Seyyid Kilânî], Beyrut 1961, I, 114.

30 Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve İhtilafü'l-Musallîn*, [tsh. Hellmut Ritter], Wiesbaden 1980, s. 127-128; Fırlalı, *a.g.m.d.*, XVI, 169; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İst. 1996, s. 35-36.

kanın doğuşunun böyle bir olaya bağlanması isabetli gibi görünürse de tahkîmden çok önce Hz. Osman'ın hilâfetinin son yıllarında vuku bulan sosyal karışıklıklar sebebiyle Müslümanların zihinlerini meşgul eden bazı fikir ve davranışlar göz önünde tutulduğu takdirde, Hâricîliğin tahkîm olayı üzerine birden bire varlık kazanmış bir fırka olmadığı anlaşılır.

Bazı araştırmacılar, Hâricîliğin ortaya çıkışını, Hz. Osman'ın şehadetinden [35/656] önceki zamanlara götürülmesinin daha isabetli olacağı kanaatindedirler.³¹ Bununla birlikte eski ve yeni yazarların büyük bir kısmı, hâricîlik hareketini Sıffın Savaşı'ndan sonra hakem meselesinin ortaya çıkışından itibaren başlatırlar.

Hâricîlik zamanla kendi arasında değişik fırkalara bölünmüştür. Şehristânî, onları Muhakkimetü'l-Ülâ, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Se'âlîbe, İbâdiyye ve Sufriyye olmak üzere sekiz ana fırkaya ayırmaktadır. Bunlardan Acârîde'nin yedi, Seâlîbe'nin sekiz, İbâdiyye'nin üç kolunu zikretmektedir.³² Bağdadî, Hâricî fırkalarının 20 olduğunu ifade etmesine rağmen 22 olarak sıralamaktadır.³³ Eş'arî'nin *Makalat'*ında ise bu sayı daha fazladır. Çünkü kendisi bu konuda çok serbest davranmış kendisine ulaşan haberleri rahatlıkla kullanmış ve belli bir sayıda tutma ihtiyacı duymamıştır.³⁴

Eş'arî'ye göre bütün Hâricî fırkalarının temel görüşlerini, Ezârika, Necdiyye, İbâdiyye ve Sufriyye'nin fikirleri oluşturmaktadır. Eş'arî ayrıca Ezârika, Necdiyye ve İbâdiyye dışındaki bütün Hâricî fırkaların Sufriyye'den ayrılarak oluşup oluşup olmadığını belirtmektedir. Buna göre Eş'arî, fikrî açıdan Hâricî fır-

31 Fığlalı, *a.g.md.*, XVI, 169; Demircan, s. 72-87.

32 Şehristânî, I, 114-138.

33 Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahîr Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkatî'n-Nâciye minhum*, Beyrut 1977, s. 54 vd.

34 Eş'arî, s. 126. Mâlatî [377/987], İsferyîni [471/1078], Râzî [606/1210], Makrîzî [845/1442] gibi başka müellifler de Hâricî fırkalarını tasnif etmişlerdir. Bu konuda geniş bilgi için Demircan, s. 38-40.

kalarının tamamını dört temel fırkaya bağlamaktadır. Bunlar sırasıyla Ezârika, İbâdiyye, Sufriyye ve Necdiyye'dir.³⁵

Hâricî fırkaları arasında birçok konuda düşünce farklılığı bulunmaktadır. Ancak bu fırkaların çoğunun kabul ettiği iki teori var. Bunlardan biri amelin imandan bir parça olduğu diğeri ise imâmetle ilgili görüşleridir.³⁶ Bazı siyasi mezheplerde olduğu gibi Hâricîlik fırkasının esasını imâmet ile ilgili görüşler teşkil etmektedir. Hâricîler'in tümü Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in imâmetini kabul ederler. Hz. Osman'ın imâmetini, ölümüne yol açan olayların vuku bulduğu döneme kadar kabul ederler, ancak ondan sonraki döneme karşı çıkarlar. Hz. Ali'nin imâmetini ise, hakem olayından sonrasını reddederler. Muaviye b. Ebû Süfyan, 'Amr b. el-Âs ve Ebu'l-Mûsâ el-Eş'arî'yi tekfir ederler.³⁷ Hâricîler'e göre imâmet için soy hiç önemli değildir. Allah'a ve Resûlü'ne itaat eden bir köle dahi olsa imâm olabilir. İmâmete layık olduğu sürece imâmın Kureyş'ten veya başka bir soydan olmasında her hangi bir sakınca görmezler. Ancak zalimin imâmetini asla kabul etmezler.³⁸ İmâmet ile ilgili bu görüşler hemen hemen bütün Hâricî fırkalarında aynıdır.

Kuzey Afrika'da düşüncelerini yayma imkânı bulan ve devlet kurabilen Hâricî fırkalar Sufrîler ve İbâdîler idi. Kaynaklar Hâricî fırkalarından İbâdîliğin ve Sufrîliğin Kuzey Afrika'ya, Hâricîlerin ileri gelen âlimlerinde Seleme b. Sa'd [Selâme b. Said] ve İbn Abbas'ın azatlı kölesi [mevlası] İkrime'nin faaliyetleri sonucu, hicrî birinci asrın sonunda girdiği rivayet etmektedir. Seleme b. Sa'd, insanları İbâdîliğe; İkrime ise Sufrîliğe davet etmiştir.³⁹ Sufrîler, Ziyad b. el-Asfar'a nisbet

35 Eş'arî, s. 101.

36 Sa'd Rüstüm, *el-Fırak ve'l-Mezâhibü'l-İslâmiyye münzü'l-Bidâyat: en-Neş'e et-Tarih el-Akide et-Tevezzuü'l-Coğrafi*, Dimaşk 2004, s. 201.

37 Eş'arî, s. 125.

38 Eş'arî, s. 125, 462; Şehristânî, I, 116.

39 Vercelânî, 42; Dercinî, I, 11; Muhammed Halifat Avad, *Neş'etü'l-Hareketi'l-*

edilen, günah işleyeni müşrik kabul etmekle birlikte muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmeyi caiz görmeyen bir fırkadır.⁴⁰

Rüstemîler Devleti'ni Abdurrahman b. Rüstem önderliğinde kuranlar, Hâricîliğin bir kolu olan İbâdiyye fırkasına mensup kabilelerdir. İbâdiyye, Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed [127-132/744-750] zamanında huruc eden Abdullah b. İbâd'ın [86/705] imâmlığını ittifakla kabul edenlerdir.⁴¹ Abdullah b. İbâd el-Yemenî'ye nisbet edilen bu mezhep Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırkasıdır.⁴² İbâdîler bu fırkanın gerçek kurucusunun Cabir b. Zeyd el-Ezdi [96/715] olduğunu söylemektedirler.⁴³ Bu fırka büyük günah işleyenleri sadece nimete karşı nankörlük anlamında kâfir sayar; muhalif Müslüman grupların yaşadığı toprakları İslâm ülkesi kabul ederek onlarla evlenmeyi ve miras intikalini meşru görürler.⁴⁴ İbâdîler, Hâricîliğin en ılımlı ve günümüze ulaşan tek koludur.⁴⁵ Ancak

İbâdiyye, Ürdün 1978, s. 133; Bazı eserlerde Hâricîliğin fetihlerle birlikte Kuzey Afrika'ya girdiği iddia edilmektedir. Bkz. Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye fi Mevaki'ihâ-Tarih el-İbâdiyye fi'l-Cezâir*, Kahire 1979, s. 13.

40 Bağdadî, s. 70; Fığlalı, "Hâricîler", XVI, 173.

41 Şehristânî, I, 134; Bağdadî, s. 82.

42 Abdülfettah Makled Ganimî, *Mevsu'atu Tarihi'l-Mağribi'l-Arabî*, I-III, Kahire 1994, II, 63.

43 Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye: Dirâse Mürekkeze fi Usûlihîm ve Tarihîhim*, Kahire 1987, s. 30.

44 Bağdadî, 82-83; Salih Baciyye, *el-İbâdiyye bi'l-Cerid fi'l-Usûri'l-İslâmiyyeti'l-Ula*, Tunus 1976, s. 35; Muhammed Ebû Ras el-Cerbî, *Mu'nisu'l-Ehibbe fi Ahbâri Cerbe*, [thk. Muhammed el-Merzûkî], Tunus 1960, s. 50; Fığlalı, "Hâricîler", XVI, 173.

45 İbn Battuta, *Seyahatnamesi*'nde Uman'da gördüğü İbâdîler hakkında şu i-ğinc anekdotu aktarmaktadır: "Buralılar Hâricî mezhebinin İbâdiyye koluna mensupturlar. Cuma namazını öğle namazı gibi dört rekât kılarlar. Namazdan sonra imâm *Kur'an*'dan bazı âyetler okur, hutbeye benzer şeyler söyler ve Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer hayırla yad edilir. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin isimleri söylenmez; sükûtle geçilir. Eğer [bir rivayetin aktarılması için] Hz. Ali'nin ismini anmak gerekiyorsa üstü kapalı olarak "racûl [adam] dedi ki" şeklinde söylerler.... Kahrolası eşkiya İbn Mülcem'e de selâm gönderir, onu rahmetle anarlar! Onun için "Fitnenin belini kıran ermiş insan" diyorlar. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Battuta, *İbn Battuta*

günümüzdeki müntesiplerinin çoğu kendilerini Hâricî olarak gösterilmesinden nefret etmektedirler.⁴⁶ Bu da İbâdîler'in zamanla Hâricilikten uzaklaşarak daha ılımlı bir noktaya geldiklerini göstermektedir. Yanı sıra İbâdîler, Rüstemiler Devleti'ni Hulefâ-yı Raşidîn dönemine benzetmektedirler.⁴⁷ İbâdîliğin de değişik kolları ortaya çıkmıştır. İbâdî âlimler, daha çok şu altı fırkayı kendi mezheplerinin alt kolları arasında saymaktadırlar:⁴⁸ Nükkâriyye, Halefiyye, Hüseyiniyye, Ömeriyye, Sekkâkiyye, Fersiyye. Mezhepler tarihi ile ilgili kitaplarda İbâdiyye'nin başka kollarından da söz edilmektedir. İbâdîler, günümüzde Uman, Zengibar, Libya, Tunus ve Cezayir'de yaşamaktadırlar.

3. İfrîkiyye ve Mağrib'in Tabii ve Beşeri Coğrafyası

İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları İfrîkiyye ve Mağrib'in coğrafyası hakkında bir görüş birliği içinde değillerdir. İlk müverrih ve coğrafyacıardan itibaren İfrîkiyye ve Mağrib coğrafyası hakkında çeşitli rivâyetler nakledilmiştir. Bazı kaynaklarda "İfrîkiyye" kelimesi ve "Mağrib" kelimesi eş anlamlı olarak yer almaktadır.⁴⁹ İfrîkiyye kelimesi ile zaman zaman Kayrevan şehri kastdedilmiştir.⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, İfrîkiyye'nin sınırlarının Trablusgarb'ın Berka [Cyreneica] ve İskenderiye yönünden başlayarak Bicaye'ye kadar devam ettiğini, uzunluğunun iki buçuk aylık mesafe olduğunu, doğuda Berka'dan

Seyahatnâmesi, I-II, [çev. A. Sait Aykut], İstanbul 2004, II, 383.

46 Rüstüm, s. 202-203; Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye: Dirase Mürekkeze fî Usûlihîm ve Tarihîhim*, s. 40.

47 Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Tarih*, s. 32.

48 Geniş bilgi için bkz. Amir en-Neccâr, *el-İbâdiyye ve Meda Sılatiha bi'l-Havâric*, Kahire 1993, s. 95-109.

49 Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika "18-132/639-750, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, Basılmamış Doktora Tezi*, s. 10.

50 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî'l-Kâsım er-Ru'aynî İbn Ebî Dinâr, *Mu'nîs fî Ahbâri İfrîkiyye ve Tunus*, Beyrut 1993, s. 29.

başlayıp batıda Tanca'da son bulduğunu, kuzeyde Akdeniz sahillerinden başlayıp güneyde Sudan'ın üst taraflarında bulunan ve doğudan batıya doğru kesintisiz bir şekilde uzanan Sahra'ya kadar olduğunu rivâyet etmektedir.⁵¹

Mağrib'e gelince, İslâm coğrafyacıları, Mağrib'in sınırları hakkında da, İfrîkıyye'de olduğu gibi, bir görüş birliği içinde değillerdir. İslâm coğrafyacılarının, bu konuda naklettikleri rivâyetleri üç grupta değerlendirmek mümkündür. Birinci grup rivâyetlerde; Mağrib'in Tanca'dan başlayıp Atlas okyanusu sahilini takiple güneydeki Sudan çöllerine kadar olan bölge kastedilmektedir.⁵² İkinci grup rivâyetlerde Mağrib; Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlayıp Atlas Okyanusu'nda sona ermektedir.⁵³ Üçüncü grup rivâyetler de ise Mağrib yine Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlamakta ve Endülüs'ü de içine almaktadır. Bu gruptaki rivâyetlere göre Mağrib doğu ve batı diye ikiye ayrılmaktadır. Doğu Mağrib, Atlas Okyanusu'na kadar İfrîkıyye'nin de dâhil olduğu bölgedir. Batı Mağrib ise Endülüs'ün olduğu bölgedir.⁵⁴ İslâm coğrafyacısı İstahrî ise Mağrib'i, Berka, İfrîkıyye, Tahert, Tanca, Sus, Zevile ve Endülüs diye yedi bölgeye ayırmaktadır.⁵⁵

İslâm coğrafyacıları, İslâm'ın erken dönemlerinde fethedilen Mısır'ın batısında kalan bölgelere Mağrib ismini vermişlerdir. Bu taksimat, ilk devirlerde, Hicaz Yarımadası ve Mısır esas alınarak, güneşin doğuş ve batışına göre yapılmıştır. Ancak İfrîkıyye coğrafyasının tesbitinde ise, siyasî coğrafya dikkate alınmıştır. İslâm fetihleri sırasında coğrafi olarak

51 Yâkût el-Hamevî, I, 228-229.

52 Abdülaziz Sâlim, *Tarihü'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye ts., s. 40.

53 Özkuyumcu, s. 11.

54 Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farîsî el-Kerhî İstahrî, *Mesalikü'l-Memâlik*, [gözden geçiren: İrac Efşar], Tahran 1989, s. 39 vd; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sureti'l-Ard*, [ed. Fuat Sezgin], Frankfurt 1992, s. 60-62. İfrîkıyye ve Mağrib coğrafyası hakkında geniş bilgi için bkz. Sâlim, *Tarihü'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, s. 39-54.

55 İstahrî, s. 39.

Mağrib, siyasî olarak İfrîkıyye ismi verilen bu bölge, zamanla tamamen coğrafi bir özellik kazanmış ve kıtanın tamamına İfrîkıyye [Afrika] denilmiştir. Kıtanın kuzey bölgesi için ise, bugün Mısır ve Mağrib de dâhil olmak üzere, “Şimâlî İfrîkıyye” yani Kuzey Afrika terimi kullanılmaktadır.⁵⁶

Doğu İslâm dünyasının [Meşrik] sınırı kabul edilen Mısır’dan Atlantik Okyanusu’na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ İslâm kaynaklarında Mağrip adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Mısır’ın batısında yer almasından dolayı bazı kaynaklarda Endülüs de Mağrip coğrafyasına dâhil edilmektedir. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları Mağrip’i çeşitli şekillerde bölümlere ayırmıştır. Bunlar arasında en fazla kullanılanı Mağrib-i Aksâ [Uzak Mağrib], Mağrib-i Evsat [Orta Mağrib] ve Mağrib-i Ednâ [Yakın Mağrib] şeklindeki üçlü taksimdir.⁵⁷

4. Müslümanların Afrika’yı Fethetmesi

Müslümanların Mağrib’i fethetmeleri 70 yılı aşkın bir süreyi kapsamıştır. Amr b. As’ın 21/641 yılında İskenderiye’yi fethettikten sonra başlayan fetih hareketlerinde çok ünlü komutanlar yer almıştır. Bazıları bu topraklarda şehid olmuştur. ‘Ukbe b. Nâfi’ [63/683], Ebû’l-Muhâcir Dinâr [63/683] ve Züheyr b. Kays [69/688] bunlardandır.⁵⁸

Afrika’da İslâm fetihleri Hz. Ömer b. Hattâb [13-23/634-644] döneminde başladı. Amr b. ‘Âs 21/641 yılında İskenderiye’yi fethettikten sonra askerleriyle birlikte Mağrib’e gitmek üzere yola çıktı; Berka’ya geldi; şehir halkıyla cizye ödemek şartıyla antlaştı.⁵⁹ Diğer taraftan Amr b. ‘Âs, ‘Ukbe b. Nâfi’ el-Fihri’yi

56 Özkuyumcu, s. 11.

57 İbrahim Harekât, “Mağrib”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 314.

58 Hasan Ali Hasan, s. 46.

59 Belâzürî, *Fütûh*, s. 225 [T., s. 321]; İbn İzârî, I, 8.

Mağrib'e vali olarak tayin etti; o da Zevile'ye kadar ilerledi; Zevile ile Berka arasındaki yerleşim birimlerinde yaşayan insanlar, güzel bir şekilde itaat ettiklerini bildirdiler; Müslümanları zekât, antlaşmalılar ise cizye ödediler.⁶⁰

Amr b. 'Âs, ertesi yıl 22/642 yılında yola çıktı ve Trablus'a doğru hareket etti. Orayı savaşıarak fethetti ve elde ettiği ganimeti Müslümanlar arasında taksim etti. Daha sonra Halife Ömer b. el-Hattâb'a fetih haberini bildirdi. Ayrıca Halife'den İfrîkiyye'yi [Kuzey Afrika Tunus] fethetmek için izin istedi. Ne var ki Hz. Ömer daha ileriye gitmesine izin vermedi. Amr b. 'Âs'ın Mısır'a geri dönmesini emretti.⁶¹

Hz. Osman döneminde Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Mısır ve Mağrib valisi olunca, Müslümanlar süvari bölükler halinde İfrîkiyye'nin çeşitli yerlerine akınlar düzenleyerek ganimet aldılar. Hz. Osman, İfrîkiyye savaşları konusunda tereddüt ediyordu. Bu konuda istişarede bulunduktan sonra buraya asker gönderilmesine karar verdi. 27/647 yılında İbn Ebî Serh'e yazdığı mektupta İfrîkiyye'ye savaşmaya gidilmesini emretti; ona yardım için de Mısır'a büyük bir ordu gönderdi. İbn Ebî Serh, bu ordu ile birlikte İfrîkiyye'ye doğru hareket etti. Trablus'tan Tanca'ya⁶² kadar ki yerlerin yöneticisi Cercir [Gregorios] adında bir patrik Bizans ordusunun başında bulunuyordu. İbn Ebî Serh, ilerledi ve Akûbe'ye ulaştı; orada bu patrik ile günlerce savaştı; savaş sonucunda patrik öldürüldü. Onu öldürenin Abdullah b. Zübeyr olduğu rivâyet edilmektedir. Daha sonra İbn Ebî Serh, ülkenin her tarafına askerî birliklerini gönderdi. Bu askerler, pek çok ganimet elde ettiler. Bu durumu gören İfrîkiyye'nin ileri gelenleri bir araya geldiler Abdullah b. Sa'd'dan, kendilerini serbest bırakıp ülkelerini terk etmeleri karşılığında üç yüz kantar altın öde-

60 Belâzüri, *Fütûh*, s. 226 [T., s. 322].

61 Belâzüri, *Fütûh*, s. 227 [T., s. 324]; İbn İzârî, I, 8.

62 Tanca: Mağrib denizi [Atlas okyanusu] sahilinde bulunan İfrîkiyye'nin son sınırıdır. Burası Berberiler'in yaşadığı bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, IV, 43.

yeceklerini söylediler. İbn Ebî Serh bu öneriye göre anlaşma yaptıktan sonra Mısır'a döndü; İfrîkıyye'ye kimseyi vali tayin etmedi. Bu dönemde İfrîkıyye'de ne Kayrevan ne de başka büyük bir şehir vardı.⁶³

Hız. Osman döneminde İfrîkıyye seferine çıkan diğer bir komutan ise Muaviye b. Hudeyc'tir. Muaviye b. Hudeyc 34/654 yılında Mağrib'e doğru hareket etti. Askerleri arasında birçok Muhâcir ve Ensâr bulunduğu gibi Abdülmelik b. Mervan da vardı. Kayrevan şehrinin kurulduğu yere kadar ilerledi. Calûlâ şehri fethedildi. Çok sayıda ganimet elde edildi.⁶⁴ Muaviye b. Hudeyc, Emevîler döneminde de İfrîkıyye'yi fethetmek üzere sefere çıkan ilk komutandır.⁶⁵ Zira Muaviye b. Hudeyc'in 40/660 ve 50/670 yıllarında da İfrîkıyye'ye iki sefer yaptığı rivâyet edilmektedir.⁶⁶

Afrika'nın fethi için görevlendirilen yukarıda isimleri zikredilen üç komutan döneminde Müslümanlar bölgenin stratejik ve coğrafi konumu hakkında bilgi sahibi oldular. Trablus, Sübeytula, Celûlâ'da⁶⁷ Müslümanlarla karşılaşanlar ve onlara karşı mukavemet gösterenler Bizanslılardı. Müslümanlar bu dönem boyunca Afrika kıtasına güçlü akınlar düzenlemelerine rağmen, istikrarlı bir şekilde o bölgeye yerleşemediler. Bu biraz da bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki özellikle Kayrevan şehrinin ku-

63 Bu konuda bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu İfrîkıyye ve'l-Endelüs*, s. 34-36; Belâzürî, *Fütûh*, s. 227-229 [I., 324-326]; İbn İzâri, I, 8-12; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Malikî, *Ri'yâdû'n-Nüfûs*, I-III, [thk. Beşir Bekkuş], Beyrut 1983, I, 18-22; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 480.

64 İbn Abdilhakem, *Fütûhu İfrîkıyye ve'l-Endelüs*, s. 46-49; İbn İzâri, I, 14-15.

65 Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ali el-Ensâri ed-Debbâğ, *Meâlimü'l-İman fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan*, I-V, [thk. Abdülmecid Hayalî], Beyrut 2005/1426, I, 144; Özkuyumcu, s. 142.

66 İbn Abdilhakem, *Fütûhu İfrîkıyye ve'l-Endelüs*, s. 46-49; Malikî, I, 30; İbn İzâri, I, 14-15.

67 Celûlâ: İfrîkıyye'de, Kayrevan'a 24 mil mesafede eski bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, II, 107-108; *Kitâbu'l-İstîsâr*, s. 119.

ruluşundan sonra Müslümanlar bu kıtaya kalıcı bir şekilde yerleşmeye başladılar.⁶⁸

Muaviye b. Ebî Süfyan, 50/671 yılında Muaviye b. Ebî Hudeyc'i İfrıkıyye valiliğinden azletti.⁶⁹ 'Ukbe b. Nâfi'i bu göreve getirdi. 'Ukbe Fizan'a [Fezan] kadar ilerledi. Oradaki halkı İslâm'a davet ederek onların Müslüman olmalarına vesile oldu. Sudan bölgesinde bulunan Kuvvar'ı, daha sonra Gadamis ve Kafsa'yı fethetti. Sonra 51/671 yılında Kayrevan şehrini kurmaya karar verdi.⁷⁰

'Ukbe, Afrika'da İslâm'ın iyice yerleşip kök salması için kalıcı bir plan üzerinde kafa yordu. Bu plan çerçevesinde Müslümanların yerleşip barınabileceği ve oradan da İslâm'ı yayabilecekleri bir üs kurmaya karar verdi.⁷¹ Bizanslılar ve Berberiler'le çarpışıp Afrika'da bazı yerleri fethettikten sonra Kayrevan şehrini inşa etmeye başladı.

Kayrevan'nın kurulduğu yer önemli bir stratejik konuma sahiptir. 'Ukbe'nin bu yeri seçmesi onun askeri dehasını ortaya koymaktadır. Bu yer Orta Mağrib'in kilit noktasıydı. Ayrıca bu yerin sahiliden uzak oluşu onu Bizans saldırılarından emin kılıyordu.⁷² 'Ukbe b. Nâfi', Kayrevan'ı hareket üssü yaparak Bizans'ın elinde bulunan şehirlere karşı akınlara başladı. Bir taraftan Kayrevan şehri inşa edilirken diğer taraftan 'Ukbe, askerlerini civar bölgelere gazaya gönderiyor, ganimetler ele geçirip şehri mamur bir duruma getirmek için çaba sarf ediyordu. Bu çalışmalar neticesinde Berberiler'den kalabalık bir kesim İslâm'ı benimsedi. Müslümanların buradaki hakimiyet sahaları hayli genişledi ve böylece bölgede bulunan askerler

68 Hasan Ali Hasan, s. 52.

69 İbn İzâri, I, 19; krş. İbn Abdilhakem, *Fütûhu İfrıkıyye ve'l-Endelüs*, s. 50. İbn Abdilhakem, İbn Hudeyc'in 46 yılında valilikten azledildiğini belirtmektedir.

70 İbn Abdilhakem, *Fütûhu İfrıkıyye ve'l-Endelüs*, s. 50-54

71 Debbâğ, I, 42-43; Harîrî, s. 26.

72 Harîrî, s. 26.

Kayrevan şehrinin kurulmasıyla oldukça güçlendiler, kendilerini emniyette ve rahat içerisinde his ettiler.⁷³

Kayrevan şehrini kurduktan uzun bir süre geçmeden 55/675 yılında 'Ukbe b. Nâfi' Mısır valisi Mesleme b. Muhalled tarafından azledildi, yerine Ebû'l Muhâcir atandı. 'Ukbe de bu aşamada görevinden alınmasından hoşlanmadı. Yeni vali 'Ukbe'ye iyi davranmadı onu kötü bir şekilde azletti. Onun kurduğu Kayrevan şehrini yıkmaya bile kalkıştı. Ne var ki Ebû'l-Muhâcir de selefi 'Ukbe gibi İslâm'ı Afrika'da yaymaya çalıştı.⁷⁴ Berberiler'in İslâm'ı benimsemesi için çaba sarf etti.

'Ukbe b. Nâfi', 62/682 yılında tekrar Mağrib ve İfrıkiyye'nin valisi olarak atandı. 'Ukbe, kurduğu şehir olan Kayrevan'a döndüğünde ilk iş olarak kendisine kötü davranan Ebû'l-Muhâcir'e misliyle mukabelede bulundu. Eski görevine dönen 'Ukbe, Ebû'l-Muhâcir'i önce zincire vurdu, sonra da hapsetti. Daha sonra 'Ukbe, Mağrib'deki fetihlerini tamamlamak istedi. Büyük bir ordu ile birlikte Bâgaye şehrine girinceye kadar yoluna devam etti. Bu şehirde Bizanslılarla çetin bir savaşa girdi. Sonunda onları yendi ve pek çok ganimet aldı.⁷⁵

'Ukbe oradan ayrılarak Zab denilen bölgeye doğru yola çıktı. Bu bölgenin en büyük şehri olan Erebe'ye [Urbe] yöneldi. Orada bulunan Bizanslıların karşı koymasına üzerine giriştiği savaşta onları da yendi. Sonra Tahert'e geçti. 'Ukbe'nin üzerlerine doğru gelmekte olduğunu haber alan Bizanslılar, Berberiler ile şehri savunmak için ittifak kurdular. Büyük kalabalıklar oluşturarak Müslümanlarla şiddetli çarpışmalarda bulundular. Düşmanın çokluğu, işi biraz zorlaştırdıysa da sonunda zafer yine Müslümanların oldu. Bizanslılar ve Berberiler bozguna uğradılar. Müslümanlar onların mallarını ve silahlarını ganimet olarak ele geçirdiler. Buradan ayrılan

73 İbnü'l-Esîr, III, 465-466 [T., III, 473]

74 İbn İzâri, I, 21-23

75 İbnü'l-Esîr, IV, 105.

‘Ukbe, Tanca yakınlarında konaklayıncaya kadar yoluna devam etti. Bu şehirde Yulyan [Julian] adında bir Bizans komutanı ile karşılaştı. Julian ona oldukça kıymetli hediyeler sundu ve onun idaresine girmeyi kabul etti.⁷⁶

‘Ukbe daha sonra Tanca’nın batısında bulunan Sûs’a doğru hareket etti. Burada da Berberîler’le savaşmak zorunda kaldı ve onları bozguna uğrattı. Sefere devam eden ‘Ukbe, Atlas Okyanusu’na kadar ilerledi. Okyanus sahilind Allah’a şöyle yalvardı: *“Allah’ım, eğer şu deniz önüme çıkmasa idi, senin rızan için devam eder, geri dönmezdim.”* Oradan geri dönen İslâm ordusu, geçtiğı yerlerdeki Bizans ve Berberîler’i korkutup dağıtarak ilerliyordu. ‘Ukbe askerleriyle birlikte Kayrevan’a sekiz günlük mesafede bulunan Tubne⁷⁷ şehrine geldiğinde kazandığı zaferlere güvenerek ordusunu dağıttı. Artık çekinecek bir düşman kalmamıştı. Sayısı az olan askeri bir birlikle Tehuza’ya vardı. ‘Ukbe’nin yanındaki askerlerin azlığını gören Bizanslılar onu tuzaga düşürmek istediler. Kale kapısını kapatarak kendisine hakaretler edip saldırdılar. Buna rağmen ‘Ukbe, onları İslâm’a davet ediyordu. Bizanslılar ise İslâm’ı benimsemeye yanaşmıyorlardı.⁷⁸

Öte yandan ‘Ukbe’nin askerleri arasında Küseyle [Kesile] adında yaşlı bir kabile reisi vardı. Bu kişi Ebû’l-Muhâcir vali iken müslüman olmuştu. ‘Ukbe görevi Ebû’l-Muhâcir’den devralırken Küseyle’ye iyi davranmamıştı. O zaman Ebû’l-Muhâcir, “buna dikkat et, ondan sana bir zarar gelebilir” diyerek, ‘Ukbe’yi uyarmıştı. Fakat ‘Ukbe, onu hiçbir zaman önemsememişti. ‘Ukbe’nin askerlerini az gören Bizanslılar, Küseyle’ye adam yollayarak, kendilerine katılmasını istedi-

76 İbnü’l-Esir, IV, 105-106; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, [ed. Hakkı Dursun Yıldız], I-XV, İstanbul 1992, II, 332.

77 Tubne: İfrikiyye’nin Mağrib sınırında ve Zâb nehri kıyısında bir şehirdir. Kayrevan ile Sicilmâse arasında bulunan şehirlerin en büyüğüdür. Bkz. Yâkût el-Hamevî, IV, 21.

78 İbnü’l-Esir, IV, 106; Debbâğ, I, 78-79; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 332.

ler. Berberî kabilelerden çok sayıda asker toplayan Küseyle Bizanslılarla birlikte Müslümanlara saldırdı. Savaşta 'Ukbe ve Ebû'l-Muhâcir da dâhil olmak üzere bütün askerler şehit edildi [63/683]. Kayrevan'da vekil olarak bulunan Züheyr b. Kays bunlarla savaşmak istedi ise de ordu isyan ettiği için Kayrevan'ı terk edip Berka'ya dönmek ve orada konaklamak zorunda kaldı. Küseyle ise, Kayrevan'a gelerek orayı istila etti. Orada bulunan müslüman çocuklarını ve diğer insanları serbest bıraktı onlara eman verdi. Sonra bütün Kuzey Afrika'yı ele geçirdi.⁷⁹

Şam'da bulunan Emevî halifelerinin karşılaştığı yönetimle ilgili bazı sorunlardan dolayı Mağrib'deki askeri faaliyetler beş yıla yakın bir süre boyunca tamamen durdu. Bu sorunların en önemlileri Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'da; Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin de Irak'daki ayaklanmalarıdır.⁸⁰

Abdûlmelik b. Mervan [65-87/684-705] yönetimi devraldığında Afrika'ya Züheyr b. Kays el-Belevî'yi vali olarak tayin etti. Züheyr 69/688 yılında Afrika'ya doğru yola çıktı. Küseyle durumdan haberdar olunca Berberîler'i ve Bizanslıları topladı. Kayrevan yakınında bulunan Mems denilen yerde iki ordu karşılaştı ve aralarında şiddetli bir çarpışma oldu. Her iki taraftan da pek çok kimse öldü. Savaş, Müslümanların zaferiyle sonuçlandı. Küseyle ve beraberindekiler bozguna uğradı. Bu savaşta Berberîler'in ve Bizanslıların pek çok ileri gelenleri, eşrafı ve beyleri öldürüldü.⁸¹

Züheyr, bu olaydan sonra Berka'ya döndü. Bu sırada Bizanslıların gemileriyle sahile çıktıklarını ve baskınlar yaptıklarını öğrendi. Züheyr, süvari birlikleriyle onların üzerine yürüdü; onlarla karşılaştı; ancak yanındakilerle birlikte şehid oldu.

79 İbnü'l-Esir, IV, 107-108; yine bkz. İbn İzârî, I, 28-31; Debbâğ, I, 78-81.

80 Harîrî, s. 33; Özkuyumcu, s. 162.

81 Rakîk, s. 18-20; Maliki, I, 46-47; İbn İzârî, I, 32; Debbâğ, I, 82-83.

Kabri oradadır; onların kabirlerine şehidler kabri denilir.⁸²

Abdûlmelik b. Mervan, Züheyr'in öldürüldüğü haberini alınca çok üzüldü. Zira bu olay hem kendisi için, hem de Müslümanlar için ağır bir darbe olmuştu. Ancak kendisi ile Abdullah b. Zübeyr arasında olanlar Afrika ile uğraşmasına fırsat vermemişti. İbn Zübeyr öldürülünce Müslümanlar Abdûlmelik etrafında birleştiler. Abdûlmelik, Afrika valisi olarak tayin ettiği Hassan b. Nu'man el-Gassanî komutasında büyük bir ordu hazırlayarak Afrika'ya gönderdi [74/694].⁸³

Hassan, Kayrevan'a varınca hazırlıklarını yaparak Kartaca üzerine yürüdü. Afrika'nın en büyük hükümdarının bulunduğu şehre kılıç zoruyla girdi, esirler aldı, burayı talan etti, görülmemiş şekilde onlardan pek çok kişi öldürdü ve çevrede bulunan bölgelere de ordular gönderdi.⁸⁴ Hassan'ın ilk olarak bu sahil şehrini fethetmek istemesinin amacı Berberîler'i, Bizanslılar tarafından deniz yolu ile gönderebileceği yardımdan mahrum etmek olabilir.

Bizanslılar ve Berberîler'in Sاتفۇرا ve Benzert⁸⁵ diye bilinen şehirlerde toplanmış oldukları haberi alındığında Hassan, ordusuyla birlikte bu şehirler üzerine yürüdü. Müslümanların sabırlı ve metanetli bir şekilde savaşmaları sayesinde Bizanslılar bozguna uğradı, pek çoğu öldürüldü ve şehirleri Müslümanlar tarafından ele geçirildi.

Öyle ki Hassan onlara ait olup da ele geçirilmeyen hiçbir yer bırakmadı. Afrikalılar çok şiddetli bir şekilde İslâm ordusundan korktular. Bizanslılar Bâce kentine; Berberîler ise Bûne şehrine sığındılar. Hassan, yaralanan arkadaşlarının çokluğu

82 Belâzürî, s. 231 [T., s. 328]; İbn İzârî, I, 33; Debbâğ, I, 84.

83 İbnü'l-Esîr, IV, 369 [T., IV, 334].

84 İbnü'l-Esîr, IV, 369 [T., IV, 334]; İbn İzârî, I, 34-35.

85 Benzert: İfrıkıyye'de deniz sahilinde bir şehirdir. Tunus ile arası iki günlük - tür. Yâkût el-Hamevî, I, 499-500.

nedeniyle Kayrevan'a geri döndü.⁸⁶

Hassan, kısa bir süre Kayrevan'da dinlendikten sonra Berberîler'in direncini daha da kırmak istedi. Küseyle'nin öldürülmesinden sonra Berberîler'in büyük çoğunluğu "Kâhine" diye bilinen bir kadının etrafında birleşmişti. Gayptan bazı olayları etrafındakilere haber verdiği için ona Kâhine denilmişti. Kendisi Berberî idi ve Avrâs [Aurès] dağlarında bulunuyordu. Hassan, Kâhine'nin üzerine yürüdü. Her iki ordu Ninî nehrinin yanında karşı karşıya geldiler ve görülmemiş bir şekilde birbirleriyle çarpıştılar. Müslümanlar bozguna uğratıldı ve pek çok kişi öldürüldü. Hassan'ın kendisi de geri çekilmek zorunda kaldı ve büyük bir topluluk esir edildi. Yenilgiden sonra Hassan Afrika'dan ayrıldı ve kaldığı yerden Abdülmelik'e mektup yazarak durumu bildirdi. Abdülmelik kendisine yeni bir emre kadar olduğu yerde kalmasını söyledi. Bu emir üzerine Hassan, Berka dolaylarında beş yıl süreyle kaldı ve bu yüzden buraya "Hassan'ın sarayları, köşkleri" anlamına gelen "Kusûru Hassan" adı verildi.⁸⁷ Hassan'ın burada yaptığı bazı binalardan dolayı buraya bu adın verildiği de muhtemeldir.

Hassan'ın çekilmesinden sonra Kâhine, Mağrib'i beş yıl yönetti. Bu arada Kâhine, kendi sonunu hazırlayacak bazı yanlış uygulamalarda bulundu. Arapların, Afrika'yı altın gümüş ve şehirlerinden dolayı ele geçirmek istediğini iddia ederek Trablus'tan Tanca'ya kadar tüm bölgeyi harap bir duruma getirdi. Ağaçları kesti, kaleleri ve şehirleri yakıp yıktı. Bu yüzden Afrikalılar ve Hristiyanlar ona karşı geldiler ve oradan ayrılarak Endülüs'e ve bazı deniz adalarına gittiler.⁸⁸

Daha sonra Abdülmelik, Hassan'a büyük bir ordu ve çok sa-

86 İbnü'l-Esîr, IV, 370 [T., IV, 334]

87 İbnü'l-Esîr, IV, 370 [T., IV, 335]; Malikî, I, 50-51; İbn İzârî, I, 35-36; İbn Ebî Dinâr, s. 31.

88 Rakîk, s. 30-31; Malikî, I, 53; İbn İzârî, I, 36-37.

yıda mal göndererek tekrar İfrîkıyye'deki Kâhine ile savaşmasını emretti. Hassan yeni ordusuyla Kâhine'nin üzerine gitti. İki ordu karşılaştı ve aralarında son derece şiddetli bir çarpışma oldu. Sonunda Berberîler bozguna uğradı, pek çoğu öldürüldü. Kâhine de yakalandı ve öldürüldü. Berberîler Hassan'dan eman istediler. O da onlara eman verdi ve düşmanlarla cihat etmek üzere aralarında on iki bin kişilik bir ordu oluşturulmasını şart koştu. Onlar da bu şartı kabul ettiler. Hassan bu on iki bin kişinin başına Kâhine'nin iki oğlunu komutan yaptı. Daha sonra İslâm dini Berberîler arasında oldukça yayıldı. Hassan aynı yılın [74/694] Ramazan ayında Kayrevan'a geri döndü.⁸⁹ Malikî, Hassan'ın Afrika'dan elde ettiği ganimetlerden 35.000 esir ve 80.000 dinar altın ile Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gittiğini ve bundan sonra ise İfrîkıyye'nin İslâm yurduna dönüştüğünü rivâyet etmektedir.⁹⁰ Hassan, Abdülmelik b. Mervan'ın vefatına kadar Afrika'nın tartışmasız yöneticisi olarak kaldı.

Mağrib'i fetheden müslüman komutanların sonuncusu ise en güçlü görüşe göre bu bölgeye 86/705 yılında ulaşan Musa b. Nusayr'dır. Bu komutan Mağrib'in fethinin tamamlanması konusunda daha etkili ve kalıcı bir plan üzerine kafa yordu ve ısrarlı adımlar attı.⁹¹ Orta Mağrib'de huzur ve barışın sağlanması için bazı girişimlerde bulundu. Daha sonra Musa geride kalan Berberîler'i itaat altına almak için Tanca'ya doğru gazaya çıktı. Yakın Sûs'a varıncaya kadar hiç kimse karşısına çıkmadı. Sonunda Berberîler ondan eman isteyip kendisine itaat ettiler. Musa b. Nusayr, Tanca'ya azatlı kölesi Tarık b. Ziyâd'ı vali olarak tayin etti. Ayrıca Tarık ile birlikte çoğunluğu Berberîler'den oluşan kalabalık bir ordu da bıraktı. Bun-

89 İbnü'l-Esir, IV, 371-372 [T., IV, 335-336]. Kahine'nin öldürülmesi ile ilgili ayrıca bkz. Belâzürî, s. 230-231 [T., s. 328-329]; Rakîk, s. 32-34; Malikî, I, 55-56; İbn İzâri, I, 37-38.

90 Malikî, I, 57.

91 Abdülazîz b. İbrâhim b. Abdîrrahman et-Tunisi Se'alibi, *Târîhu Şimâli İfrîkıyye*, [thk. Ahmed İbn Milad], Beyrut 1987, s. 88; Hasan Ali Hasan, s. 63.

ların yanında Kur'an-ı Kerim'i, İslâm'ın farzlarını ve miras hukukunu öğretecek kimseleri de bırakıp İfrîkıyye'ye geri döndü.⁹²

Hassan b. Nu'man'ın yerine 78/698 yılında İfrîkıyye valisi olan Musa b. Nusayr da bölgede İslâm hâkimiyeti altındaki toprakları genişletti. Sahra'ya doğru ilerleyerek diğer Berberî kabileleri itaat altına aldı ve onların müslüman olmalarını sağladı. İslâm'ın hakimiyetine giren Kuzey Afrika'da siyasî otoritenin Müslümanların elinde olması, bir anda son bulmayan mahalli inanç ve geleneklerin yaşamasına engel teşkil etmemiş, bölgenin İslâmlaşması yavaş olmuştur.⁹³

Müslümanların Tanca'ya kadar Mağrib'i fethetmeleri kolay olmamıştır. Fetih hareketi bu aşamaya gelinceye kadar Berberîler'in on iki defa irtidat ettikleri söylenmektedir.⁹⁴ Bu bölgedeki İslâm fetihlerinin diğerlerine göre daha uzun bir zaman almasının başlıca sebepleri bölgenin hilâfet merkezinden uzaklığı, tabiat şartları, Bizans'ın mukavemeti ve nihayet uzun zamandır yabancı hâkimiyetinde yaşayan Berberîler'in fâtihlere karşı ülkelerini canla başla savunmalarıdır.⁹⁵ Fatihlerin 70 yılı aşkın bir süreyi kapsayan fetih hareketi birçok müslümanın gayreti ve öz verili çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. 'Ukbe b. Nâfi' [63/683], Ebû'l-Muhâcir Dinâr [63/683] ve Züheyr b. Kays [69/688] gibi Müslüman komutanlar bu bölgede şehid olmuşlardır.

5. Valiler Döneminde İfrîkıyye ve Mağrib'in Durumu

Mağrib ülkeleri için valiler dönemi oldukça önemli ve tehlikeli bir dönemdir. Bu dönemle genellikle, 96-184/715-801 yıl-

92 Rakik, s. 39-40; İbnü'l-Esir, IV, 540; İbn İzârî, I, 42.

93 Davut Dursun, "Afrika", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 431.

94 Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, [haz. Süleyman Ul - dağ], İstanbul 1982 I, 497; a.mlf., *el-'İber*, VI, 110.

95 Yıldız, "Berberîler", *DİA.*, V, 480.

ları arasındaki zaman süresi kast edilmektedir. Bu dönemde yerli halk olan Berberîler'e adil bir şekilde davranan, onların hüsnü kabulünü gören ve onların müslüman olmalarına vesile olan valiler olduğu gibi, onları tedirgin eden harac ve cizye konularında onları Hristiyan ve zimmîlerle eşit durumda gören valiler de olmuştur. Burada ön plana çıkan valilerin iyi ve kötü yönleriyle ele almak yararlı olacaktır.

Musa b. Nusayr'dan sonra iki yıl İfrîkiyye ve Mağîb valiliği yapan Muhammed b. Yezîd, Afrika'nın sınır bölgelerine se-riyyeler göndererek fetih hareketine devam etti. Elde ettiği geliri kendisi yemeden yerli Berberîler arasında dağıttı.⁹⁶ Bu konuda yerli halkın olumsuz bir tepkisini çekmedi. Onlara güzel davrandı. Ömer b. Abdülaziz halife olduğunda İsmail b. Ebî'l-Muhâcir'i İfrîkiyye valiliğine atadı [100/719]. Bu zatın adil davranışından dolayı Berberîler'in birçoğu İslâm'ı seçti. Ömer b. Abdülaziz bu valiyle birlikte tabiûndan on seçkin kişiyi de bu bölgeye gönderdi. Bu kişiler Berberîler'e İslâm dininin öğretilerini öğretiler. Helal ve haramlar konusunda onları aydınlattılar.⁹⁷ Bu valinin takip ettiği güzel siyaset sayesinde çok sayıda Berberî İslâm dinini benimsedi ve İslâm Afrika'da adeta kök saldı.⁹⁸ Bu vali döneminde Afrika'da huzur ve sükûnet hâkimdi.

Haccac b. Yusuf es-Sekâfî'nin kâtipliğini ve şurta emirliğini yapan azatlı kölesi Yezîd b. Ebî Müslim 102/721 yılında İfrîkiyye'ye vali olarak atandı. Halka karşı zâlimce davranan Yezid, Bizanslıların özel muhafız birliklerinin ellerine vurdukları damga gibi, kendi muhafız birliklerinin diğer insanlardan ayırt edilebilmesi için, sağ avuçlarına kendi adlarını, sol avuçlarına ise kendisinin muhafızı olduklarını gösteren

96 İbn İzâri, I, 47.

97 İbn İzâri, I, 48. Bu âlimlerin isimleri için bkz. Özkuyumcu, s. 192.

98 Hüseyin Mu'nis, *Fecrû'l-Endelüs*, Cidde 1985, s. 157.

“harasî” kelimesini damgalatmak istedi.⁹⁹ Haccac’ın Irak’ta zimmet ehlinde olup da daha sonra müslüman olanlara yaptığı muameleyi Yezîd b. Ebî Müslim de Afrika’da yapmaya karar verdi. Müslüman olan zimmîlerden cizye ve harac vergisi almaya başladı. Yezid b. Ebî Müslim’in bu uygulamaları müslüman olan Berberîler arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Bu durum karşısında Berberîler, Yezid b. Ebî Müslim’in kendilerini “Hristiyanlar gibi gördüğünü” söyleyerek onu öldürmeğe karar verdiler ve onu öldürdüler. Yerine daha önceden valileri olan Muhammed b. Yezîd’i getirdiler ve durumu Halife Yezîd b. Abdülmelik’e bildirdiler. Valiyi öldürdüklerinden dolayı halifeden özür dilediler: “Biz taat ve itaati bırakmış değiliz, fakat Yezîd b. Ebî Müslim bize Allah’ın ve Müslümanların razı olmayacağı kötülükleri yaptı, biz de onu öldürüp eski valiyi tekrar getirdik.” dediler. Yezîd b. Abdülmelik de onlara şöyle cevap verdi: “Yezîd b. Ebî Müslim’in yaptıklarına ben de razı olmam, Muhammed b. Yezîd görevine devam etsin”¹⁰⁰ Böylece Berberîler kendilerine Hristiyanlar gibi muamele edilmesine sert tepki gösterdiler.

Emevî hanedanının takip ettiği Arapçı politika sebebiyle gayr-i Arap unsurlardan müslüman olsalar bile cizye alınması, devlet idaresinde söz sahibi olmalarına imkân verilmemesi ve onların adeta ikinci sınıf tebea muamelesi görmesi, doğuda İranlılar ve Türkler batıda Berberîler arasında Emevî idaresine karşı çeşitli hoşnutsuzlukların doğmasına ve isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰¹ Emevîlerin son döneminde Afrika, Kelbî [Yemenî] ve Kaysî Arapların kötü bir biçimde çekişmesine sahne oldu. Halifeler bu durumu göz önünde bulundurarak valiler tayin ediyordu. Afrika’daki Arapların

99 Rakîk, s. 64; İbn İzârî, I, 48

100 İbnü’l-Esir, V, 101 [T., V, 88.]; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa li-Ahbari Düveli’l-Mağribi’l-Aksa*, I-III, [thk. Cafer Nasırî-Muhammed Nasırî], Darü’l-Beyda Vezaretü’s-Sekâfe ve’l-İttisal, 1997, I, 159.

101 Hakkı Dursun Yıldız, “Berberîler”, *DİA.*, İstanbul 1992, V, 481.

ekseriyeti Kelbî olduğundan bölgenin sükûneti istenildiğinde genellikle Kelbî valiler atanırdı. Kaysî valiler atandığında Mağrib, şiddetli huzursuzluk ve iç çatışmalara sahne oluyordu.¹⁰²

Hişâm b. Abdülmelik'in tayin ettiği Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî de Kaysî valilerdendi. Mağrib'e 110/728 yılında gelen Ubeyde¹⁰³ Kelbî tüm valileri azlederek yerine Kaysî valileri tayin etti. Ayrıca mevâliye karşı olumsuz icraatlarda bulundu, onlara işkence etti ve onları hapse attı. Onun kabile asabiyesi güttüğünü ve halk arasında eşit muamele yapmadığını bir şiirle dile getiren Ebû'l-Hattâr bu durumu mektupla Halife Hişâm'a gönderdi. Hişâm derhal Ubeyde b. Abdurrahman'ı İfrıkıyye ve Mağrib valiliğinden azletti.¹⁰⁴ Bu arada mevâliye karşı da kötü bir tutum izleyen Ubeyde, Berberîler'e baskın düzenleyerek, onların kadınlarını esir olarak almıştır. Onun bu sert tutumu, Berberîler'in daha sonraki yıllarda Hâriciliği kabul etmelerine zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵

Hem Yezîd b. Abdülmelik hem de Hişâm b. Abdülmelik'in ilk döneminde İfrıkıyye ve Mağrib valiliği yapan Bısr b. Safvan el-Kelbî [102-109/720-727] bölgedeki iç karışıklıkları sona erdirmiş, Akdeniz'de İslâm hâkimiyetinin pekişmesi için çeşitli adalara akınlar düzenlemiş-tir.¹⁰⁶ Yezîd b. Ebî Müslim'in öldürülmesinden sonra Mağrib'in, 116/735 yılında Ubeydullah b. Habbâb'ın yeniden vali olarak atanmasına¹⁰⁷ kadar sakin geçtiği anlaşılmaktadır. Ubeydullah, İfrıkıyye'ye vali olunca oğlu İsmail'i Tanca'ya yönetici olarak atadı. Sonrada Ömer

102 Hüseyin Mu'nis, *Fecrü'l- Endelüs*, s. 143, 163; Harîrî, s. 51.

103 İbn İzârî, I, 50

104 Rakık, s. 69-70; İbn İzârî, I, 50-51; Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, I-XXX, Kahire 1983, XXIV, 57.

105 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 297; Özkuyumcu, s. 196.

106 İbn İzârî, I, 49; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. A - dülmelik*, Ankara 2001, s. 92.

107 İbn İzârî, I, 51; Nüveyrî, XXIV, 58.

b. Abdullah el-Muradî'yi Tanca'ya vali olarak tayin etti. el-Muradî çok kötü bir politika izledi, halka iyi davranmadı. Öşür ve zekâtların toplanmasında bazı kötü uygulamalarda bulundu. Berberî Müslümanlardan, bunların Müslümanlar için fey durumunda olduklarını zannederek, mallarının beşte birini almak istedi. Bu durum kendisinden önce hiç kimsenin yapmadığı bir şeydi. Bu uygulamalar büyük bir fitneye sebep olmuştur.¹⁰⁸ İfrîkiyye ve Mağrib valilerinin bu haksız uygulamaları hem Berberîler'in Hâricîler'in fikirlerini benimselemelerine hem de bazı ayaklanmalara neden olmuştur.

108 Rakik, s. 73; İbn İzârî, I, 51-52; yine bkz. İbnü'l-Esir, V, 190-191 [T., V, 159]; Nüveyrî, XXIV, 59.

I. BÖLÜM

RÜSTEMÎLER DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1. 1. Hâricîliğin Berberîler Arasında Yayılması ve İlk Ayaklanmalar

İslâm dünyasında erken dönemde başlayan siyasi kargaşalar sebebiyle ortaya çıkan bazı aşırı siyasi-dinî akımlar, iktidar merkezlerinde yaşama imkânı bulamadıklarından başşehirden uzak bölgelere kaymış ve bu arada Kuzey Afrika Hâricîler'le Şîîlerin sığındıkları bir yer haline gelmiştir.¹⁰⁹ Bu yüzden Hâricîler, Emevî Devleti'nin son dönemi ile Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr [136-158/754-775]'un hilafeti-nin ilk yılları arasında Irak, el-Cezire, Arabistan gibi yerlerde, devletten gördükleri şiddetli baskı üzerine Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir.¹¹⁰

Emevîler Devleti'nin son yıllarında Hâricîlik hareketi, Berberîler'in yaşadıkları İfrîkıyye bölgesinde hızla yayılmaya başladı. Mezhebin Kuzey Afrika'da yayılışının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu sebepler şöyle özetlenebilir:

a] Doğudaki Hâricîler, Haccac b. Yusuf ve onun politikasını izleyen yöneticilerin uyguladıkları baskılardan usandıklarından dolayı merkeze uzak olan Kuzey Afrika'ya göç etmeyi istemişlerdir. Esasen Hâricîlik hareketinin Kuzey Afrika'da

109 Davut Dursun, "Afrika", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 431.

110 Kasım İlğün, *Halife Mansûr ve Dönemi [136-158/754-775]*, Marmara Ünive - sitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, Basılmamış Doktora Tezi, s 122.

tanınmasını ve benimsemesini sağlayanlar, doğu vilayetlerinden buralara gelen Hâricî propagandacılarıdır.¹¹¹

b] Hâricîler'in siyasî ve sosyal eşitliği savunan görüşleri ve Emevî yönetimine karşı olan tavırları Berberî halkının taleplerini aksettirmeye müsait idi.¹¹² Bu yüzden Hâricîlik, Kuzey Afrika'daki Berberî kabileler arasında hızla yayıldı. Emevî Devleti'nin yıkılışına doğru Hâricîler, hemen hemen bütün İfrîkıyye'de oldukça güçlendiler. İbn Haldûn'un belirttiği gibi Berberîler'in İslâm'ı benimsemeleri açısından Müslümanların İfrîkıyye bölgesinde kazandıkları zaferlerin çok az faydası olmuştu.¹¹³ Ancak Hâricîler'in oradaki faaliyetlerinden sonra İslâm, ciddi bir şekilde kök salmıştır. Hâricîlik sadece İslâm'ı yaymakla kalmamış, aynı zamanda, özellikle Cebelü Nefûse'de ve Tahert bölgesinde çok sayıda Berberî din bilgini yetiştirerek engin bir bilgi birikimine yol açmıştır.¹¹⁴

c] İfrîkıyye'deki yöneticilerle yerli halk olan Berberîler arasında onarılması güç bir kopukluk meydana gelmişti. Valiler, onlara karşı şiddetli ve kötü politikalar güdüyorlar; kendilerini fatih olarak görürken, onları küçümsüyorlardı. Bunun için Berberîler kendilerine İslâm'ın eşitlik ve kardeşlik prensibini sunan Hâricîlik mezhebini kısa zamanda benimsediler. Öyle ki Hâricîlik, Berberîler'in Müslümanlık şekli haline geldi.¹¹⁵

d] Havâric mezhebinin Berberî karakteriyle uyum göstermesi, imâmeti aslına ve soyuna bakmadan her müslümana verilmiş bir hak olarak kabul etmesi, zâlim yöneticilere karşı isyana teşvik etmesi Berberîler'in bu mezhebe süratle yönelmeleri

111 Musa Lekbal, *el-Mağribu'l-İslâmî*, Cezayir 1981, s. 153; Salih Muhammed Feyyâd Ebû Diyâk, *el-Veciz fi Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İrbid 1988, s. 197

112 Roger Le Tourneau, "Afrika ve Batı İslâmı", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I-IV, [çev. Kemal Kahraman], İstanbul 1989, III, 103; Baciyye, s. 25; Harîrî, s. 55; Demircan, s. 233.

113 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 497.

114 Le Tourneau, III, 103-104.

115 Demircan, s. 233.

sonucunu doğurmuştur.¹¹⁶ Buna Havâric düşüncesinin açıklığı, dini nasslara sarılması, tevil ve felsefede ileri gitmemesinin Berberîler'in durumlarına uygun düşmesi de eklenmelidir.¹¹⁷

e] Dinin zahiriyle amel eden Hâricîler, Mağrib'de mezheplerini yaymak için elverişli ve verimli bir alan buldular. Zira Hâricîlik Berberîler'in tabiatıyla uyuşuyordu.¹¹⁸ Afrika'ya gelen İbâdî ve Sufrî fırkalarına mensup Hâricîler, Berberîler arasında inançlarını yayarlarlarken hiçbir mezhebin adını anmaksızın doğrudan İslâm'ın ana ilkelerine, Kitap ve Sünnet'e davet biçiminde düşüncelerini yayma girişiminde bulundular.¹¹⁹

Hâricîlik, Mağrib'de taraftar bulduktan sonra merkezi yönetime karşı Hâricî isyanlar da baş göstermeye başladı. 122/740 yılında Meysere el-Medğarî¹²⁰ önderliğindeki Berberî-Hâricî grubu İfrîkiyye ve Mağrib genel valisi İbnü'l-Habhâb ve onun Tanca valisi Ömer b. Abdullah el-Muradî'ye karşı isyan ettiler.¹²¹

İfrîkiyye' de Emevî iktidarına karşı girişilen ilk isyanın lideri olan Meysere'nin, Madğara kabilesinin lideri olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı zamanda Hâricî-Sufrîler'in ileri gelenlerinden olan Meysere, su satıcısı anlamında "es-Sekkâ"; aşağı görülen, değersiz ve hor anlamında "el-Hakîr" ve yoksul anlamında "el-Fakîr"

116 Watt, s. 41-42.

117 Nevin Abdulhalik Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet: Hazreti M - hammed Devrinden Abbasilerin İkinci Yüzyılına Kadar* [H.1-232/M.622-846], [trc. Vecdi Akyüz], İstanbul 1985, s. 207.

118 Nevin Abdulhalik Mustafa, s. 207; Hasan Ali Hasan, s. 77.

119 Avad, s. 136; Harîrî, s. 55.

120 Meysere, İbn Abdilhakem'in kitabının tahkikli nüshasında, Meysere el-Midğarî; İbn İzârî'nin kitabında "el-Medğarî"; İbn Haldûn'un eserinde ise "el-Metğâtî" şeklinde kabilesine nispet edilmektedir. Bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruha*, s. 364; İbn İzârî, I, 52; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 110.

121 İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruha*, s. 364; İbn İzârî, I, 52; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 110.

lakaplarıyla¹²² birlikte anıldığı rivâyet edilmektedir.

İsyana kalkışmadan önce Meysere ve arkadaşları, İbnü'l-Habhâb ve onun görevlilerinin adaletsiz ve sert uygulamaları hakkında Halife Hişâm b. Abdülmelik'i bilgilendirmek istedikleri rivâyet edilmektedir. Taberî'nin naklettiğine göre Meysere 10 kûsur kişilik bir heyet ile Halife Hişâm ile görüşmek üzere Şam'a gider. Huzura kabulde zorlukla karşılaşınca Hişâm'ın veziri el-Ebrâş'ın yanına giderler ve ona yöneticilerinin haksız uygulamaları ile ilgili şikâyetlerini Halife'ye bildirmesini söylerler. Bu şikâyetleri arasında emirlerinin kendilerine ganimetten hisse vermedikleri, onların yaptıkları israfları, onların güzel kadınlarla Kitap ve Sünnet'e aykırı bir biçimde evlenmelerini ve Berberîler'in hayvanlarını haksız yere boğazladıklarını sıralarlar. Daha sonra heyette bulunan kişilerin isimlerini bir kâğıda yazarak vezirin yanına bırakıp oradan ayrılırlar.¹²³

Meysere ve arkadaşları Tanca'ya geri döndüklerinde Emevî yönetimine karşı 122/740 yılında isyan etmeye başladılar. Miknâse, Gumâre ve Bergavâta kabileleri Meysere'ye yardımcı oldular.¹²⁴ Hâricîler'in Sufri kolu ile Musa b. Nusayr'ın azatlı kölesi Abdula'la da Meysere ile birlikte hareket ettiler.¹²⁵ Meysere ve Hâricî-Sufri yandaşları Tanca'yı istila ettiler ve Tanca valisi Ömer b. Abdullah el-Muradî'yı öldürdüler. Berberîler'in neredeyse tamamı Meysere'ye destek verdiler. Meysere'ye halife olarak biat ederek ona "Mü'minlerin Emiri" diye hitap

122 Halife b. Hayyât el-Leysî, *Tarihu Halife b. Hayyât*, [thk. Ekrem Ziya el-Ömerî], Beyrut 1397, s. 353; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbârûha*, s. 364; İbn İzârî, I, 52; krş. Lekbâl, s. 158.

123 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümm ve'l-Mulûk*, [thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim], I-XIII, Beyrut 1967, IV, 254-25; Krş. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, [çev. Fikret Işıltan], Ankara 1960, s. 163.

124 Abdülhamid, I, 288; Hareir, s. 24; Yıldız, "Berberîler", V, 481.

125 Ebû'l-Mehâsin Cemaluddin Yusuf b. Tagrıberdî, *en-Nücumü'z-Zahire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire ts. I, 287.

ettiler.¹²⁶ Meysere, Tanca'da 'Abdul'ala b. Hudeyc'i bırakarak Sûs şehrinde bulunan İsmail b. Ubeydullah'ın üzerine yürüdü ve onu da öldürdü.¹²⁷ Böylelikle Berberîler, Hâricîler'in de teşvikiyle Kaysî valilere karşı kabile asabiyeti ile hareket ederek Mağrib'de ilk isyanları gerçekleştirdiler.

Meysere'nin oğlunu ve valisini öldürdüğünü öğrenen Ubeydullah b. el-Habhâb, Sicilyaya gönderdiği Habib b. Ebî Abde'yi geri çağırarak Meysere'ye karşı görevlendirdi. Bu arada İbnü'l-Habhâb, İfrîkıyye'deki askerlerin başına Halid b. Ebî Habîb el-Fihri'yi tayin ederek Meysere komutanlığında isyan eden Hâricîler'e karşı gönderdi. Sicilya'dan geri çağırılan Habib b. 'Abde de peşinden yetişti. Halid ve Meysere, Tanca yakınlarında karşı karşıya geldiler. Meysere Tanca'ya geri çekildi. Berberîler onun bu hareketini beğenmeyerek hilafetine biat ettikleri halde onu öldürüp Halid b. Humeyd ez-Zenâtî'ye biat ettiler.¹²⁸

Hâricîler'in yeni lideri Halid b. Humeyd, Berberîler'den müteşekkil ordusuyla Halid b. Habib'in Araplar'dan ve Hişâm'ın askerlerinden müteşekkil ordusunun karşısına çıktı. Çok şiddetli çarpışmalardan sonra Halid b. Humeyd'in pusuda bekleyen askerleri Arapları tuzağa düşürerek büyük bir hezimate uğrattı. Başta Halid b. Habib olmak üzere Arapların önde gelenleri, yiğitleri ve süvarileri katledildiği için bu savaşa "*Gazvetu'l-Eşraf*" denilmiştir.¹²⁹

Kuzey Afrika'daki gelişmeleri öğrenen Hişâm b. Abdülmelik, "*Araplara reva görülen bu hareketin intikamını alacağım, oraya bir ordu göndereceğim ki, bir ucu oraya ulaşacak, bir ucu burada kalacak*" dedi. Ardından Hişâm, İbnü'l-Habhâb'a bir mektup göndererek onu yanına çağırdı ve onu azletti. [Cemâziyelevvel 123/

126 İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 189; yine bkz. İbn İzâri, I, 52.

127 İbn İzâri, I, 52.

128 İbnü'l-Esîr, V, 192; İbn İzâri, I, 53.

129 İbnü'l-Esîr, V, 192; İbn İzâri, I, 53-54.

Mart-Nisan 741]. Onun yerine Külsûm b. 'Îyâd el-Kuşeyrî'yi¹³⁰ valiliğe tayin etti.¹³¹ Kuzey Afrika'daki isyanları bastırmak üzere Külsûm'u 12.000 kişilik orduyla bölgeye gönderdi. Ayrıca Külsûm'un yolu üzerindeki bölgelere de haber göndererek yola çıkan orduya asker desteğinde bulunmalarını istedi. Külsûm, Mısır, Trablus ve Berka valileriyle birlikte Ramazan 123/Temmuz 741'de İfrikiyye'ye ulaştı.¹³² Külsûm, önce Kayrevan'a gitti ve oraya Abdurrahman b. 'Ukbe el-Ğaffârî'yi vekil tayin ederek Habib b. Ebî Abde'nin askerlerinin bulunduğu tarafa yöneldi. Bu arada her biri birer ordu komutanı olan Belc b. Bişr ile Habib b. Ebî Abde ve taraftarları arasında bazı ihtilaflar çıktı. Güçlkle yatırılan bu ihtilaf, onların yenilmelerinin en önemli sebebi olarak yorumlanmıştır.¹³³

Külsûm b. 'Îyâd, Sûbû vadisine ulaşınca Meysere'den sonra Hâricîler'in başına geçen Halid b. Humeyd ez-Zenâtî komutasındaki ordu onlara doğru ilerledi. Külsûm, onlara karşı Belc b. Bişr'i gönderdi; fakat Belc yenilerek Külsûm'un karargâhına kadar kaçmak zorunda kaldı. Orada meydana gelen savaşta Külsûm b. 'Îyâd, Habib b. Ebî Abde, Süleyman b. Ebî'l-Muhâcir ve önde gelen Araplardan birçok kişi öldürüldü.¹³⁴ Bunun üzerine Araplar hezimete uğrayarak dağıldılar.

Külsûm'un akıbetinden ve diğer gelişmelerden haberdar olan Hişâm b. Abdülmelik, Hanzale b. Safvan el-Kelbî'yi 124/742 yılında İfrikiyye bölgesine vali olarak tayin etti. Hanzale, daha önce Muharrem 119/ Ocak 737 tarihinde Mısır'da valilik

130 Ona umumiyetle el-Kuşeyrî denilmektedir. Belâzürî ve İbnü'l-Esir'in eserlerinde hep böyledir. İbn Abdilhakem [*Fütûhu Mısır ve Ahbâruha*, 365] eserinde ise el-Kaysî şeklinde geçmektedir. Ne var ki Wellhausen, onun Irak valisi Halid el-Kasrî'nin yeğeni olduğunu söyleyerek doğrusunun el-Kasrî olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Wellhausen, s. 163, dn., 2.

131 İbnü'l-Esir, V, 192; İbn İzârî, I, 54.

132 İbn İzârî, I, 54; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 111.

133 Rakîk, s. 77; İbn İzârî, I, 54-55; Ayrıca bkz. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 189.

134 İbn İzârî, I, 55. Yine bkz. İbnü'l-Esir, V, 193; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 189.

yapıyordu.¹³⁵ Hanzale, İfrîkıyye'ye ulaşmadan önce 'Ukkâşe b. Eyyub el-Fezârî adında bir Sufri lider Kabis [Gabes] şehrinde etrafına adamlar toplayarak isyan etti. Külsûm'un Kayrevan valisi Mesleme b. Sevâde, Sufri'lerin Kabis'ta toplandıklarını duyunca, Kayrevanlılarla birlikte 'Ukkâşe komutasındaki Hâricîler'in üzerine yürüdü. Ancak Mesleme'nin ordusu yenildi ve Kayrevan'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu arada Sufri'lerden Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevvârî de çok sayıda askeriyle 'Ukkâşe'ye yardım ediyordu.¹³⁶

Hanzale, yandaşları ile görüşerek Kayrevan'a iki ayrı yönden saldırmak için plan yaptılar. Hanzale, önce 'Ukkâşe ordusuyla savaşmak için Kayrevan dışına çıktı Karn'da yapılan savaş sonunda 'Ukkâşe mağlup oldu ve kaçtı. Ancak fazla geçmeden yakalanarak Hanzale'nin yanına getirildikten sonra öldürüldü. Diğer taraftan Abdülvâhid, Kayrevan'a 3 mil uzaklıkta Asnâm denilen yerde kamp kurmuştu. Yanında üç yüz bin savaşçı vardı. Hanzale, Kayrevan'da bulunan herkesi toplayıp hepsine silah ve mal dağıttı. Hanzale, ordusundaki askerleri savaşa teşvik etmek, Hâricîler'le yapılan savaşın, bir çeşit cihad olduğunu ve bu cihadın faziletini anlatmak için âlimler görevlendirdi. Bu âlimler Hâricîler'in kadınları esir, çocukları köle edeceğini, erkekleri de katledeceklerini hatırlatıyorlardı. Kayrevanlı kadınlar da galip gelmeleri durumunda Hâricî-Sufri'lerin namuslarına tecavüz edecekleri korkusuyla orduya katılmışlardı ve erkekleri savaşa teşvik ediyor, onlara cesaret veriyorlardı. Abdülvâhid b. Yezîd'in ordusunun Kayrevan'a yaklaştığını öğrenince Hanzale, ordusunu toplayıp onun üzerine yürüdü. Sonra hep birden Hâricîler'e hücum ettiler, Berberîler'in çoğunu katlettiler. Abdülvâhid'in başı Hanzale'ye getirilince hepsi Allah için secdeye kapandılar. Kamışlarla yapılan sayım sonucu bu savaşta 180.000 Berberî'nin öldürüldüğü rivayet edilmiştir. Bu savaş için "*Bedr*

135 İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruha*, 369; Rakik, s. 79; İbn İzâri, I, 58.

136 İbn Abdilhakem, *a.g.e.*, s. 365; İbnü'l-Esir, V, 193.

gazvesinden sonra Arabın Asnam'da yaptığı gazveden daha şiddetlisi yoktur" yorumu yapılmıştır.¹³⁷ Bununla birlikte Hâricîler'in bu isyanları sayesinde Uzak Mağrib neredeyse Emevî yönetiminden bağımsız bir duruma gelmiş ve Berberîler'in kendi problemlerini çözme konusundaki özgüvenleri artmıştır.

Hanzale, Karn ve Asnâm savaşlarında açık bir başarı elde ettikten sonra kendisiyle riyâset konusunda mücadele etmeye hevesli bir başka Arap liderle karşı karşıya geldi. Bu kişi Endülüs'ten kovulan Abdurrahman b. Habib el-Fihri idi. Abdurrahman, Külsûm b. İyâd öldürülünce 122/739 yılında mağlup oldu, sonra Endülüs'e gitti. Endülüs'te hakim olmak istedi, ancak mümkün olmadı. Hanzale, Afrika'ya vali olunca Ebû'l-Hattâr'ı Endülüs'e emir olarak gönderdi. Bu durumda Abdurrahman iyice ümidini kesti ve Ebû'l-Hattâr'dan korktuğu için Velid b. Abdülmelik'in hilâfeti döneminde 126/743 yılında İfrîkiyye'ye döndü.¹³⁸

Emevî Halifesi II. Velid'in [125-126/743-744] takip ettiği politikaya karşı çıkan Abdurrahman, dedesi 'Ukbe b. Nâfi'in bölge halkı nezdindeki itibarından istifade ederek onları Hanzale'ye karşı başlattığı iktidar mücadelesinde kendi yanında yer almaya çağırdı ve bu çağrısı geniş bir kabul gördü.¹³⁹ Hanzale, fitne çıkabileceği endişesiyle Abdurrahman'la savaşma yoluna gitmeyip meseleyi barış yoluyla çözümlemeyi denedi ve kendisine durumu müzakere etmek için Kayrevan eşrafından elli kişilik bir heyet gönderdi. Fakat Abdurrahman heyet üyelerini zincire vurdurarak kalabalık bir ordu ile Kayrevan'a yürüdü. Kayrevan halkının onunla savaşmak istemesine rağmen Hanzale Müslümanları birbirine kırdırmamak için onları bu düşünceden vazgeçirdi ve şehrin ileri

137 İbnü'l-Esir, V, 193-194 [T., V, 161]; Ayrıca bu konuda bkz. İbn Abdilhakem, *a.g.e.*, s. 370-371; İbn İzâri, I, 58-59; Avad, s. 138; Demircan, s. 237-240; Atçeken, s. 100.

138 Rakik, 86; İbnü'l-Esir, V, 311.

139 Belâzûri, s. 233 [T., s. 332]

gelenlerinin huzurunda beytûlmâlden 1.000 dinar aldıktan sonra Kayrevan'ı Abdurrahman'a bırakarak Dımaşk'a doğru hareket etti.¹⁴⁰

1. 2. Kuzey Afrika'da İbâdîler'in Ortaya Çıkışı ve Ayaklanmaları

Mervân b. Muhammed [127-132/744-750] iktidara gelince öteden beri İfrîkıyye'de faaliyet göstermekte olan Abdurrahman b. Habib'i vali olarak tayin etti. Onun valiliğinde Hâriciler birçok yerde isyan ettiler. Ömer b. 'Attab el-Ezdî, 'Urve b. Velid es-Suğrî, Sâbit es-Senhâcî, Abdülcebbâr b. Hâris bölgenin çeşitli yerlerinde İbâdî görüşün temsilcileriydiler. Abdurrahman 131/749 yılında onların üzerine yürüdü ve kardeşi İlyâs'ı da İbn 'Attâb'a karşı göndererek onları ortadan kaldırdı.¹⁴¹ Bu olaylardan da anlaşıldığı gibi Mağribliler, Sufrîler'in şiddetle dayalı isyanlarından usanınca Hâriciliğin diğer bir kolu olan İbâdîliğe intisap etmişlerdir. Zira bu aşamadan sonra İbâdîliğin Mağrib'deki etkinliği daha da artmıştır.

Trablusluların İbâdîler'in reisi Abdullah b. Mes'ud et-Tücebî'ye imâm olarak biat etmeleri üzerine İbâdîlik tehlikesini fark eden Abdurrahman b. Habib, kardeşi İlyâs'ı oraya vali olarak tayin etti. İlyâs göreve başladıktan sonra İbâdîler'in reisi et-Tücebî'yi öldürdü. Bunun üzerine İbâdîler kendilerine Abdülcebbâr b. Kays el-Muradî ile Haris b. Telid el-Hadramî'yi lider seçtiler ve ayaklandılar. Bunun üzerine Abdurrahman, kardeşi İlyâs'ı azl ederek yerine Humeyd b. Abdullah el-'Akkî'yi atamak zorunda kaldı. Daha sonra Abdurrahman onlara karşı savaşmak üzere bir ordu gönderdi, İbâdîler bu orduyu yendiler ve Trablus'un kontrolünü ele geçirdiler. Ne var ki her iki Hâricî-İbâdî lider otorite konusunda tartıştılar ve çıkan karşılıklı savaşta her ikisi de öldürüldüler.

140 İbn İzâri, I, 60; Mehmet Özdemir, "Hanzale b. Safvan el-Kelbi", *DİA.*, İsta - bul 1997, XVI, 53.

141 İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 190; Demircan, s. 240.

Berberî İbâdiler, İsmail b. Ziyad en-Nefûsî'yi lider [imâm] olarak seçtiler.¹⁴² Ne var ki o da Abdurrahman b. Habib'in gönderdiği ordu tarafından öldürüldü ve taraftarlarının çoğu esir edildi.¹⁴³

Abdurrahman, Afrika'da iken Mervan b. Muhammed öldürüldü ve böylece Emevî Devleti sona ermiş oldu. Abdurrahman bunun üzerine Abbâsî halifeleri adına hutbe okudu ve Seffâh'a itaat etti. Bu arada Emevîlerden bir grup İfrîkıyye'ye geldi. Bunlar arasında Velid b. Yezîd'in oğulları 'Âs ve Abdülmümin ile bu ikisinin amcalarının kızları da vardı. Abdurrahman'a bu iki kişinin hilâfeti elde etmek için uğraştıkları haberi verildiğinde bunları öldürdü. Bu ikisinin amcalarının kızı Abdurrahman'ın kardeşi İlyas ile evliydi. Bu kadın, sürekli bir şekilde kocasını Abdurrahman'a karşı ayaklanması için tahrik etti. Karısının sözlerinden etkilenen İlyâs kardeşi Abdurrahman için bir hile düşündü.¹⁴⁴

Daha sonra Seffâh vefat etti ve yerine Ebû Cafer Mansûr [136-158/754-775] halife oldu. Mansûr, Abdurrahman'ı İfrîkıyye'de vali olarak bıraktı ve hilâfetin ilk günlerinde giymesi için ona siyah bir elbise gönderdi. Bu İfrîkıyye'ye giren ilk siyah elbise idi. Abdurrahman da ona bir hediye gönderdi ve bir mektup yazarak: "Bugün İfrîkıyye tamamen müslüman olmuştur, artık burada esir ve ganimet yoktur, bu yüzden benden mal isteme" dedi. Mansûr buna çok kızdı ve bir elçi göndererek Abdurrahman'ı tehdit etti. Abdurrahman, Mansûr'un gönderdiği elbiseyi üzerinden çıkararak parçaladı. Mansûr da Abdurrahman'ın kardeşi İlyâs'a yardım etti. Kayrevan tarafından bir grup insan Abdurrahman'ı öldürüp kendisini yerine geçirme ve böylece tekrar Mansûr'a itaati sağlama hususunda İlyas'la ittifak etti. Abdurrahman, bunu

142 Cerbî'ye göre İbâdiler'in biat ettiği ilk imâmdır. Cerbî, s. 44.

143 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruha*, 372-373. Ayrıca bkz. Harîrî, s. 64.

144 İbnü'l-Esîr, V, 313-314; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 190.

duyunca İlyâs'a Tunus'a gitmesi için emir verdi. İlyâs kuşandı; güya kardeşi ile vedalaşmak için diğer kardeşi Abdulvaris ile birlikte Abdurrahman'ın yanına girdiler ve onu öldürdüler [Zilhicce 137/Mayıs-Haziran 755].¹⁴⁵

Abdurrahman öldürüldüğünde oğlu Habib Tunus'a kaçtı, amcası İmran b. Habib'e vararak babasının İlyâs tarafından öldürüldüğünü haber verdi. İlyâs bunların üzerine yürüdü, aralarında savaş oldu, nihayet 138/755 yılında anlaşmaya vardılar. Daha sonra İlyas anlaşmayı bozarak kardeşi İmran'ı öldürttü ve böylece Tunus'u ele geçirdi. Sonra Kayrevan'a gitti, orada durumunu iyice sağlamlaştırdı Mansûr'a elçi göndererek ona bağlı olduğunu bildirdi. Daha sonra İlyas Tunus'a giden Habib ile de çarpıştı. Sonunda Habib, İlyas'ı yendi ve onu öldürdü, 138/755 yılında Kayrevan'a girdi ve orada hâkimiyet kurdu.¹⁴⁶

Habib'in babası Abdurrahman'ın katline iştirak eden İlyas'ın kardeşi Abdülvaris ve öldürülen İlyas'ın askerleri Nefzave kabilesinin bir kolu olan Verfecûme¹⁴⁷ kabilesine sığındılar. Bu kabilenin lideri 'Âsım b. Cemil¹⁴⁸ onları koruma altına aldı. Habib, savaşmadan amcasını ve onunla birlikte olanları geri getiremeyeceğini anlayınca Verfecûme üzerine yürüdü, ancak 'Âsım b. Cemil'in ordusuna yenildi. Daha sonra 'Âsım b. Cemil, yanındakiler ile birlikte Kayrevan'a girdi. Verfecûme kabilesi mensupları Kayrevan'da haramları helal kıldılar; kadınlarla çocukları esir aldılar, hayvanları camiye bağlayarak çok fena şeyler icra ettiler. Daha sonra 'Âsım, Kayrevan'a Ab-

145 İbnü'l-Esir, V, 314 [T., V, 262]. Ayrıca bkz. Rakik, s. 96-97; İbn İzârî, I, 67; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 190.

146 İbnü'l-Esir, V, 314-315; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 190-191.

147 Verfecûme kabilesi, Tarık b. Ziyad'ın kabilesidir. Bu kabilenin lideri 'Âsım b. Cemil, İbn Ziyad'ın yeğenidir. Ganimi, II, 43.

148 Bu kişinin peygamberlik ve kâhinlik iddiasında bulunduğu, dinin prensiplerini değiştirerek namazı arttırdığı, ezandan Hz. Peygamber'in adını çıkardığı ve Berberiler ile Hâriciler'in bu kişinin yanında yer aldığı rivâyet olunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, V, 315.

dülmelik b. Ebû'l-Ca'd el-Yefrinî'yi vekil bırakarak Kabis'te bulunan Habib'in üzerine yürüdü. Burada savaş oldu ve Habib yenildi. Habib buradan Avras dağına çekildi ve oraya sığındı. 'Âsım ona bu dağda yetişti ve aralarında tekrar çatışma çıktı. Bu defa 'Âsım yenildi, kendisi ve taraftarlarının çoğu öldürüldü. Daha sonra Habib, ordusuyla Kayrevan'a doğru ilerledi, İbn Ebû'l-Ca'd ile savaştı, sonunda yenildi ve öldürüldü [Muharrem 140/Mayıs 757].¹⁴⁹

Diğer taraftan Trablus'taki İbâdîler, yukarıda adı geçen İsmail b. Ziyâd en-Nefûsî'nin Abdurrahman b. Habib tarafından öldürülmesinden sonra işlerini yürütecek bir imâm seçmek istediler. Trablus şehrinin batısındaki Sayyâd mevkiinde bir arazi ihtilafı dolayısıyla toplanıyormuş gibi görünen İbâdîler, Yemenî Arapların ileri gelenlerinden Ebû'l-Hattâb Abdul'ala b. es-Semh el-Me'âfirî'ye imâm olarak biat ettiler [140/758]. Bu zat Seleme b. Sa'd'ın¹⁵⁰ tavsiyesi üzerine Basra'daki Hâricîler'in imâmlarından Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin yanında İbâdî mezhebinin esasları hakkında eğitim gördükten sonra İbâdîliği Kuzey Afrika'ya taşıyan ve "*hameletü'l-ilm*" diye adlandırılan beş kişiden biriydi. Diğerleri: Rüstemî devletini kurucusu Abdurrahman b. Rüstem, Âsım b. Cemil es-Sidrâtî, İsmail b. Derrâr el-Ğadâmisî ve Ebû Davud en-Nefzâvî'dir. Bu kişiler Basra'da beş yıl kalıp tahsillerini tamamladıktan sonra hocaları Ebû Ubeyde'nin talimatına uyarak devlet kurmak amacıyla Kuzey Afrika'ya geçmişlerdi.¹⁵¹

İmâm olarak seçildikten bir müddet sonra Ebû'l-Hattâb taraftarları, hükmün ancak Allah'a ait olduğunu ve sadece Ebû'l-Hattâb'a itaat edeceklerini ilan ederek şehre girdiler. Ebû'l-

149 İbnü'l-Esir, V, 315-316 [T. V, 263-264]; İbn İzârî, I, 70.

150 Hâricîler'in Kuzey Afrikadaki önde gelen bilginlerindendir. Abdurrahman b. Rüstem ve diğer dört arkadaşı Basra'ya gönderen bir bilginidir. Hâricîliğin Mağrib'de egemen olması için çok uğraşmıştır. eş-Şemmâhî, I, 90-91.

151 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Vercelânî, s. 59-60; Dercini, I, 20-22; Şemmâhî, I, 113-114; Mustafa Öz, "Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 324.

Hattâb, Abbâsîler'in Trablus valisini görevinden uzaklaştırdı. Onu Trablus'ta kalmak veya ayrılmak konusunda serbest bıraktıysa da vali beytûlmâlin anahtarlarını teslim ederek ayrılmayı tercih etti.¹⁵²

Bu dönemde Habib b. Abdurrahman, Verfecûme kabilesi reisi 'Âsım b. Cemil'in Kayrevan vekili Abdûlmelik b. Ebû'l-Ca'd tarafından öldürüldü. İbn Ebû'l-Ca'd, Berberiler'den bir topluluk ile birlikte Kayrevan'a döndü ve oraya egemen oldu. Kayrevan'da bulunan Kureyşlileri ve diğer Arapları öldürdü. Verfecûme mensuplarının halka kötü davranmaları, ahalinin canına, malına ve namusuna kastetmeleri üzerine halk İbâdî imâmetinden yardım istedi.¹⁵³ İbâdîler'in imâmı Ebû'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem ve 'Âsım es-Sidrâtî'yi yanına alarak 6.000 kişilik bir kuvvetle yola çıktı. Yol üzerinde bulunan Kabis'i ele geçirdi, buraya bir amil tayin ederek Kayrevan'a doğru ilerledi. Şehrin yakınlarında Abdûlmelik el-Verfecûmî kumandasındaki kuvvetlerle karşılaştı. Ahalinin şehir içerisinde isyan çıkarmasından da yararlanan Ebû'l-Hattâb kısa sürede düşmanlarını mağlup etti, Abdûlmelik'le birlikte ta-raftarların birçoğu öldürüldü. Böylece Kayrevan Ebû'l-Hattâb kuvvetleri tarafından tamamen ele geçirildi [Safer 141/Haziran 758]. Ebû'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem'i Kayrevan'a amil tayin ederek Trablus'a döndü.¹⁵⁴ Böylece Trablus'tan Kayrevan'a kadar hüküm süren güçlü bir İbâdî imâmeti ortaya çıkmış oldu.

Bu gelişmelerden haberdar olan Abbâsî Halifesi Mansûr'un Mısır valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî, İfrîkiyye'de asayişî yeniden sağlamak üzere bölgeye iki ordu gönderdi.

152 Vercelânî, 64-65; Dercinî, I, 26.

153 İbn İzârî, I, 70; Selâvî, I, 178.

154 Vercelânî, s. 67-69; Dercinî, I, 27-29; İbnü'l-Esir, V, 316-317; İbn İzârî, I, 71; Selâvî, I, 179-180; Öz, *a.g.m.d.*, X, 324. Bazı kaynaklar 'Âsım es-Sidrâtî'nin burada zehirlenerek öldüğünü yazıyorlarsa da bu doğru olmasa gerektir. Zira 'Âsım es-Sidrâtî daha sonra Ömer b. Hafs ile çarpışan kuvvetlerin komutanları arasında yer alacaktır.

Avvâm b. Abdülaziz el-Becelî komutasındaki Abbâsî ordusu Sirt civarında Ebû'l-Hattâb kuvvetlerine karşı yenildi. Bundan sonra Ebû'l-Ahvas Ömer b. Ahvas el-İclî komutasındaki ikinci bir ordu gönderildi. Bu ordu da bizzat Ebû'l-Hattâb tarafından Mağmadas mevkiinde mağlup edildi [142/759].¹⁵⁵

Halife Mansûr, Kuzey Afrika'daki bu başarısız harekâttan sonra bizzat Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî'yi İfrîkıyye'ye vali tayin ederek bu meseleyi halletmesini istedi. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as 50.000 kişilik bir ordu ile İfrîkıyye'ye doğru hareket etti. Durumdan haberdar olan Ebû'l-Hattâb her taraftan adamlarını topladı. Ebû'l-Hattâb'ın çevresinde toplananların çokluğu İbnü'l-Eş'as'ı korkuttu.¹⁵⁶ İbnü'l-Eş'as'ın doğruya gittiği zannını veren bir taktik uygulaması Ebû'l-Hattâb kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldu. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as bir manevra yaparak hızlı bir şekilde Trablus'a doğru yola çıktı. Ebû'l-Hattâb durumu fark ettiğinde yakındaki kabileleri topladı. İki taraf Tavurga'da karşılaştı. Cereyan eden şiddetli çarpışmaların sonunda Ebû'l-Hattâb mağlup oldu, başta kendisi olmak üzere taraftarlarının çoğu öldürüldü [Safer 144/Mayıs 761]. Kaynaklar bu savaşta 12.000 veya 14.000 Ebû'l-Hattâb taraftarının öldürüldüğünü kaydetmektedir.¹⁵⁷ Ya'kûbî, İbnü'l-Eş'as'ın Ebû'l-Hattâb'ı öldürdükten sonra başını Halife Mansûr'a gönderdiğini yazmaktadır.¹⁵⁸ Böylelikle İfrîkıyye'de kurulan ilk İbâdî imâmeti kuvvetleri yaklaşık dört sene zarfında dağıtıldı.

Abdurrahman b. Rüstem bu durumu öğrendikten sonra Ebû'l-Hattâb'ın yardımına koşmak üzere Kabis şehrine geldiğinde İbâdî imâmın öldürüldüğü haberini aldı. Geride

155 Şemmâhî, I, 118.

156 İbnü'l-Esîr, V, 317.

157 Vercelânî, s. 71-75; Dercinî, I, 31-35; İbnü'l-Esîr, V, 317; İbn İzâri, I, 71-72; Şemmâhî, I, 118-120.

158 Ahmed b. Ebi Yakûb b. Cafer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1992, II, 386.

kalan İbâdî güçlerle İbnü'l-Eş'as'a karşı koyamayacağını anlayınca güvenli bir yere gitme kararı aldı. Orta Mağrib'e doğru yol aldı ve ileride kuracağı devletin başkenti Tahert civarındaki sarp dağlarla çevrili Sufeccec vadisine yerleşti.¹⁵⁹ Burada İbâdîler ile diyaloga geçip toplantılar düzenleyerek Rüstemîler Devleti'nin temellerini attı.

1. 3. Devletin Kurucusu: Abdurrahman b. Rüstem

Rüstemîler Devleti'nin kurucusu İran'dan Afrika'ya göç eden bir ailenin çocuğu olan Fars asıllı Abdurrahman b. Rüstem'dir. Onun soy şeceresi genellikle şu şekilde gösterilmektedir: Abdurrahman b. Rüstem b. Behram b. Sabûr b. Bâzân b. Sabûr Zi'l-Ektâf [Fars Kralı].¹⁶⁰ Kaynaklar İbn Rüstem'in Fars [İran] asıllı olduğu konusunda hem fikirdir. Ne var ki Abdurrahman'ın babası olan Rüstem hakkında kaynaklarda ihtilaf vardır. İbn Haldûn Rüstem'in Kadisiye savaşında İran tarafında yer alan meşhur kumandan olduğunu belirtir;¹⁶¹ bazı yazarlar ise başka bir Rüstem'den söz ederler. Meşhur coğrafyacı Yâkût ve diğer bazı müellifler Abdurrahman'ın dedesi olan Behram'ın Hz. Osman'ın mevlası [azatlı kölesi] olduğunu zikrederler.¹⁶² Kadisiye komutanı Rüstem'in 16/637 yılında öldürüldüğü; Abdurrahman'ın ise 171/787 yılında öldüğü göz önünde bulundurulduğunda onun babasının Kadisiye savaşında öldürülen Rüstem olmadığı rahatlıkla anlaşılabacaktır. Zira Abdurrahman'ın bu komutanın oğlu olduğu kabul edildiğinde onun en az 150 küsur yıl yaşadığını da kabullenmek gerekecektir ki bu da imkânsız görünmektedir.¹⁶³

159 Vercelânî, s. 75-76; Dercinî, I, 35-36.

160 Bekrî, s. 67; Vercelânî, s. 58; İbn İzârî, I, 197; Dercinî, I, 19; Abdülhamid, II, 289.

161 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 112, 121.

162 Yâkût el-Hamevî, II, 8.

163 Muhammed b. Tavî, "Devletü'r-Rüstemiyyîn Ashabı Tahert", *Sahifetü Ma'hedi'd-Dirâseti'l-İslâmiyye fî Madrid*, V/1-2 [Madrid 1956], s. 105; Hasan Ali Hasan, s. 109; Harîrî, s. 74.

Kaynaklar Abdurrahman'ın Mağrib'e nasıl geldiğine dair değişik rivâyetler aktarmaktadırlar. Bazı kaynaklara göre Abdurrahman'ın babası Rüstem hanımı ve oğlu Abdurrahman ile birlikte hac ibadetini yapmak üzere Mekke'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir. Daha sonra Abdurrahman'ın annesi Kayrevan'lı bir hacı ile evlenmiş ve onunla birlikte Kuzey Afrika'ya gitmiştir. Abdurrahman burada büyümüş ve Kayrevan'da İbâdîler'in ilim meclislerine devam ederek orada dersler almıştır. Hâricî-İbâdî mezhebine ait temel bilgileri ilk olarak Kayrevan'da öğrenmiştir. Hâricîlik mezhebine ilgisi Mağrib'de İbâdî mezhebine davet eden [ed-Dâ'i] Seleme b. Sa'd aracılığıyla başlamıştır. Yine Seleme'den etkilenerek Mağrib'de bir Hâricî-İbâdî devletinin kurulması fikrine sahip olmuştur.¹⁶⁴ İbn Haldûn ise Abdurrahman'ın fetih ordularıyla birlikte Mağrib'e geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁵

Abdurrahman b. Rüstem'in Emevîlerin son döneminde Kayrevan'a geldiği anlaşılmaktadır. Buradaki ilim ortamında iyi bir seviyeye gelen İbn Rüstem İbâdîler'in Basra'ya gönderdiği ilk beş bilgin arasına girebilmiştir.¹⁶⁶

Abdurrahman b. Rüstem, Kayrevan'daki İbâdî eğitimin kendisine yeterli gelmediğini anlayınca hocası Seleme b. Sa'd'ın tavsiyesi üzerine dört arkadaşı ile birlikte Basra'da ilim tahsil etmeye karar verdi. Zira o dönemde Basra İbâdî mezhebinin eğitim merkezi idi. Tavsiye üzerine Abdurrahman ve arkadaşları Basra'daki İbâdî mezhebinin lideri Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin yanına giderek birkaç yıl ilim tahsil ettiler. Abdurrahman ile birlikte Basra'ya giden ve kendilerine *hameletü'l-ilim* [ilim taşıyıcıları] adı verilen diğer dört kişinin adları ise şöyledir: Ebû'l-Hattâb Abdula'la b. es-Semh el-Me'âfirî, 'Âsım es-Sidrâtî, İsmail b. Dirar el-Ğadamisî ve Ebû

164 Vercelânî, 58; Şemmâhî, I, 113; Hasan Ali Hasan, s. 110.

165 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 121.

166 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 539.

Davud en-Nefzâvî.¹⁶⁷ Bu kişiler Afrika'daki değişik kabileleri ve yerleşim birimlerini temsil ediyordu.

Bu kişiler Basra'da zor şartlar altında ve alabildiğince gizli bir şekilde eğitimlerini sürdürdüler. Zira Basra'daki Abbâsî yöneticilerinden korkuyorlardı. Ebû Ubeyde, yeraltında bir odada onlara ders veriyordu. Oranın başına da bir bekçi dikerek tanımadıkları kişiler yaklaştıklarında bekçi elindeki zembili sallayarak onları uyarıyordu. Onlar da tehlike geçinceye kadar sessiz kalıyorlardı.¹⁶⁸ Basra'ya giden bu kişiler orada beş yıl kaldılar.¹⁶⁹ Bu süre zarfında İbâdiyye mezhebi üzerine eğitim gördüler. Mağrib'deki İbâdîler'in durumunu etüt ettiler. Orada bir devlet kurmanın temellerini attılar.

Abdurrahman ve arkadaşları belli bir eğitimden geçtikten sonra hocaları Ebû Ubeyde onlara memleketlerine dönmelelerini orada belli bir güce ulaştıklarında kendilerine bir lider [imâm] seçmelerini tavsiye etti. Ebû'l-Hattâb'ın lider olmasına işaret etti. Bu beş kişi Mağrib'e ulaştıklarında ilk olarak Abdurrahman'ın imâm [yönetici] olmasını istediler. Fakat o özür beyan etti ve yöneticilik yapmaktan çekindi. Bunun üzerine Ebû'l-Hattâb'ı imâm [yönetici] yaptılar.¹⁷⁰ Görüldüğü gibi bu heyet Mağrib'e döndüklerinde ilk iş olarak kendilerine bir imâm seçmişlerdir.

İbâdîler'in ilk imâmı Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî'nin imâmeti boyunca Abdurrahman b. Rüstem Kayrevan'ın valisi olarak hizmet etti. 144/761 yılında Abbâsî ordusu komutanı İbnü'l-Eş'as bu imâmete son verip Kayrevan'a yaklaştığında Abdurrahman b. Rüstem ailesi ile birlikte batıya yani Orta Mağrib'e doğru kaçtı.¹⁷¹

167 Vercelânî, s. 57-58; Dercinî, I, 19-20; Şemmâhî, I, 113.

168 Vercelânî, s. 59; Dercinî, I, 20.

169 Vercelânî, s. 59; Şemmâhî, I, 113.

170 Vercelânî, s. 60; Dercinî, I, 20-21.

171 Hareir, s. 49.

İbâdiyye kaynakları Kayrevan'ın düşmesinden sonra Abdurrahman b. Rüstem'in orada kaçışını dramatize ederek anlatır. İbn Rüstem, ilkin Abbâsîler'in Mağrib valisi tarafından yakalanır. Fakat vali ile arası iyi olan İbn Rüstem'in Kayrevan'lı bir dostunun ricası üzerine serbest bırakılır. İbn Rüstem daha sonra oğlu Abdülvehhâb, kölesi ve bir atı ile birlikte orta Mağrib'e doğru yola çıkar. Bu üç kişi sırasıyla ata binerler. Yolda at ölür. İzlerini kaybettirmek üzere atı gömerler. Oraya "Kabru'l-feres" [atın mezarı] adını verirler. Atın ölmesinden sonra Abdurrahman güçten düşer, takatsiz kalır. Bunun üzerine sırayla bazen oğlu Abdülvehhâb bazen de kölesi onu omuzlarında taşırlar. Böylece Sufeccec vadisine kadar giderler.¹⁷²

İbnü'l-Eş'as, İbn Rüstem'in Kayrevan'dan ayrıldığını ve Sufeccec vadisi civarında etrafına İbâdîler'i topladığını duyduğunda, İbâdîler'in onun etrafında daha fazla toplanmalarını engellemek amacıyla onu takip etmek üzere yola koyuldu. İbn Rüstem'in bulunduğu bölgeyi çok sayıdaki askeri birliğiyle kuşattı. Kuşatma uzun süre devam ettiği halde, bölgenin sarp dağlar ve vadilerden oluşmasından dolayı İbn Rüstem ve askerlerine bir zarar veremedi. Bu arada İbnü'l-Eş'as'ın ordusunda çiçek hastalığının baş göstermesi ve çok sayıda askerinin ölmesi üzerine ordu Kayrevan'a kadar geri çekildi.¹⁷³ İbn Rüstem ise etrafına topladığı İbâdîler'i organize etti.

1. 4. İbâdîler ve Sufrîler'in İttifakı

İfrıkıyye valisi Ağleb b. Sâlim'in 151/768 yılında İbâdîler tarafından öldürülmesi üzerine Abbâsî Halifesi Mansûr, Hezarmerd unvanıyla ün salmış Sind valisi Ömer b. Hafs'ı İfrıkıyye ve Mağrib valiliğine tayin etti. Büyük bir kuvvetle Kayrevan'a giden Ömer b. Hafs, Tahert'teki Rüstemîler'i,

172 Vercelânî, s. 75-76; Dercinî, I, 35-36; Şemmâhî, I, 120.

173 Vercelânî, s. 77; Dercinî, I, 36; Sâlim, *Tarihü Mağribi'l-Kebîr*, II, 540-541.

Tilimsan [Tlemsan] ve Sicilmâse'deki Sufrîler'i ortadan kaldırmak amacıyla Tubne şehrini tahkim için halifeden talimat aldı. Kayrevan'da yerine Habib b. Habib el-Muhallebî'yi vekil bırakarak askerleriyle birlikte Tubne'ye geçti [154/771]. Bu sırada Ebû Hâtîm'in liderliğindeki İbâdî Berberîler, Trablus valisi Cüneyd b. Beşşar'a isyan ettiler. Vali, Ömer b. Hafs'tan yardım isteyince onun gönderdiği askerler Ebû Hâtîm kuvvetleri karşısında tutunamayıp Kabis'e doğru kaçmaya başladı. Bu arada Kayrevan'daki Berberîler de isyan ederek Habib'i öldürdüler. Ebû Hâtîm, Trablus'a hakim olduktan sonra aynı yıl diğer Berberîler ile de anlaşarak on iki ayrı gruptan meydana gelen büyük bir askeri güçle Tubne'yi kuşattı.¹⁷⁴

Ebû'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra Hâricîlik mezhebinin iki ayrı koluna mensup İbâdîler ve Sufrîler Abbâsîler'in bölge valisine karşı birleştiler. Trablus ve çevresinde kalan İbâdîler, Ebû Hâtîm Ya'kub b. Lebîd el-Melzûzî'nin liderliği etrafında toplandılar. Abdurrahman b. Rüstem daha imâmlığını açık bir şekilde ilan etmeden önce Ebû Hâtîm, topladığı zekâtı İbn Rüstem'e gönderiyordu. Ebû'l-Hâtîm'in etrafında toplanan İbâdîler, Abbâsîler'in eline geçen Trablus üzerine yürüyüp burayı ele geçirdiler ve şehirde bulunanların bir çoğunu öldürdüler.¹⁷⁵

Bu arada İfrîkıyyenin her tarafından karışıklıklar ortaya çıktı. Ebû Hâtîm komutasındaki çok kalabalık bir İbâdî birliği Tubne şehrini kuşatma altına aldı.

Diğer İbâdî ve Sufrî Hâricîler de on iki askeri birlikle bu şehrin kuşatılmasında yer aldılar. Ebû Kurre es-Sufrî komutasında 40.000 kişi, Abdurrahman b. Rüstem komutasında 15.000 kişi, 'Âsım es-Sidratî el-İbâdî komutasında 6.000 kişi, Mes'ud [Misver] ez-Zenâtî el-İbâdî komutasında 10.000 atlı bulun-

174 İbnü'l-Esîr, V, 597-598; İbn İzârî, I, 74-75; Hasan Ali Hasan, s. 112- 115; Mutfâ ÖZ, "Ebû Hatim el-İbâzî", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 148.

175 Vercelânî, s. 78-79; Dercinî, I, 36-37; ayrıca İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 192-193.

yordu. Bunların dışında başka birlikler de vardı.¹⁷⁶

Abbâsî valisi Ömer b. Hafs, bu korkunç askeri birlikler karşısında bazı taktikler uygulayarak Hâricîler'in dağılmasını sağlamaya çalıştı. En kalabalık askeri birliğin komutanı Ebû Kurre'ye geri çekilmesi için yüklü miktarda para teklif etti. Ebû Kurre'nin parayı red etmesi üzerine onun kardeşine ve taraftarlarına para ve giyecek göndererek onları geri göndermeyi başardı. Ebû Kurre de onların peşinde geri dönmek zorunda kaldı. İbn Hafs, Tahuda'daki İbn Rüstem'in üzerine bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta İbn Rüstem yenilerek Tahert'e çekildi.¹⁷⁷ Bunun sonuncunda İbâdîler İbn Hafs karşısında duramayacak kadar zayıfladılar ve Tubne'den Kayrevan'a çekildiler. Ebû Hâtîm dağılan İbâdîler'i toplamak ve komşu Hâricîler'den korumak için Kayrevan'ı kuşattı.¹⁷⁸

Kayrevan kuşatması sekiz ay sürdü. Şehrin beytülmalinde para, depolarında yiyecek yoktu. İbn Hafs ve taraftarları çok büyük sıkıntılar çektiler. Orduda bulunan askerler sabahtan akşama kadar Hâricîler'le savaşıyor, acıkınca yiyecekleri tükendiği için köpek ve sair hayvanların etlerini yiyorlardı. Şehir halkının çoğu sıkıntıya dayanamadıkları için Hâricîler'in tarafına geçtiler. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine Halife Mansûr, İbn Hafs'a destek olması için Yezîd b. Hâtîm b. Kuteybe komutasında 60.000 kişilik orduyu İfrîkıyye'ye gönderdi. Yanındakilerin uyarılarına rağmen İbn Hafs, gelecek destek birliğini beklemeden Hâricîler'le savaşmaya devam etti. Ebû Hâtîm'in komutasındaki İbâdîler, İbn Hafs'ın komutasındaki orduyu Trablus'un doğusunda Mağmadâs denilen yerde büyük bir hezime uğrattılar ve Ömer b. Hafs'ı öldür-

176 İbnü'l-Esir, V, 598-599; İbn İzârî, I, 75; Nüveyrî, XXIV, 80; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 193; Selavî, I, 186.

177 Kaynakların burada zikrettiği Tahert, Rüstemîler'in başşehri olan şehir değildir. Zira o sırada Tahert daha kurulmamıştı. Sözü edilen eski Tahert ya da Tahert bölgesi olabilir. Abdülhamid, II, 374; Harîrî, s. 91, dn., 84.

178 İbnü'l-Esir, V, 599-600; Nüveyrî, XXIV, 80-81; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 193.

düler [15 Zilhicce 154/11 Kasım 771].¹⁷⁹ İbn Hafs öldürülünce Kayrevanlı-lar kendi aralarında anlaşarak onun yerine kardeşi Cemil b. Hafs'ı görevlendirdiler. Kuşatmanın devam etmesi üzerine zor durumda kalan Cemil b. Hafs'ın bazı şartlarla yaptığı anlaşma sonunda Ebû Hâtım 155/771 yılı başlarında şehri zaptetti. Şehrinkapılarını yaktırıpsurlarını tahrip ettirdi.¹⁸⁰ Böylece İbâdîler ikinci kez Kayrevan'a hâkim oldular.

Yezîd b. Hâtım'ın komutasındaki ordu İfrîkiyye'ye vardığında bazı Berberî kabilelerin verdiği destekle daha da güçlendi. Bu ordu Trablus'a gittiğinde Ebû Hâtım Nefûse dağına çekildi. Sarp ve sert bir araziye yerleşerek hendekler kazdırdı. Yezîd ordusunu hazırlayıp onun üzerine yürüdü. Her iki ordu 155/771 yılının Rebiulevvel ayında karşı karşıya geldiler. Ebû Hâtım'ın ordusu büyük bir hezimete uğradı, Ebû Hâtım ve beraberindekilerin birçoğu kılıçtan geçirildi. Bu savaşta otuz bin kişinin öldürüldüğü rivâyet edilmektedir.¹⁸¹ Ebû Hatim'in Cenbî'deki türbesi uzun süre kutsal bir yer olarak kabul edilerek hakkında çeşitli rivâyetler nakledilmiştir.¹⁸²

1. 5. Abdurrahman b. Rüstem'e İmâm Olarak Biat Edilmesi

İbn Rüstem, Sufeccec vadisine sağlam bir şekilde yerleştikten sonra ona destek vermek üzere Trablus'un İbâdî âlimlerinden altmış kişi gelerek onun hareketine katıldılar.¹⁸³

İbn Rüstem'in sığındığı vadi, Tahert'in güneyinde dağlık bir bölgeydi. Bu bölge İbâdîliği benimseyen Lemâye kabilmesine aitti. İbâdîliği benimseyen Havvâre, Levâte, Zevâğe, Matmâte, Miknâse ve Zenâte gibi kabileler de Tahert'e yakın

179 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Vercelânî, s. 82; Dercinî, I, 38; İbnü'l-Esîr, V, 600; Selâvî, I, 187.

180 İbn İzârî, I, 76-77.

181 İbnü'l-Esîr, V, 600; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 193; Selâvî, I, 188.

182 Şemmâhî, I, 123; Mustafa Öz, "Ebû Hatim el-İbâzî", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 148.

183 Vercelânî, s. 76-77; Dercinî, I, 36

yerlerde oturuyorlardı.¹⁸⁴

Trablus ve Cebelü Nefûse bölgesindeki İbâdîler'in reisi Ebû Hâtîm'in öldürülmesinden sonra Orta Mağrib'deki İbâdî kabilelerden Lemâye, Levâte ve Nefzave gibi kabileler İbn Rüstem'in liderliği etrafında toplanmaya başladılar.¹⁸⁵ Bu İbâdî cemaati, Trablus'ta meydana gelen isyan ve ayaklanmalardan sonra gerçekleşen göçlerle daha da güçlendi. İbn Rüstem bu kabilelere yöneticilik yaptı. Daha doğrusu 160/777 ya da 162/779 yılında İbâdîler'in tam anlamıyla resmi imâmı olunca kadar onlara İmâmü'd-difa'a [savunma imâmı]¹⁸⁶ oldu.¹⁸⁷

İbnü's-Sağîr el-Malikî, eski Tahert mevkiinde toplanan İbâdîler'in Abdurrahman b. Rüstem'i kendilerine imâm [devlet başkanı] olarak seçmek için aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarmaktadır: *"Biliyorsunuz ki, sorunlarımızı kendisine götüreceğimiz, hukukî konularda bize hüküm verecek, mazlumlarımızın hakkını gözetecek, namazlarımızı kıldırarak, zekâtlarımızı toplayacak ve feyimizi aramızda taksim edecek bir imâm [devlet başkanı] olmadan işlerimiz yürüyemez."* Bunun üzerine her kabile aralarında bu durumu görüştü. Sonuçta her kabilede imâmlık için aday olabilecek bir veya iki reisin olduğunu bunun da kargaşaya sebep olabileceğini düşündüler. Toplantıda bulunan kişiler, imâmın herhangi bir kabileden seçilmesi durumunda bu kişinin kendi kabilesini kayırabileceğini ve bu durumda ortaya çıkabilecek başka sorunlarla ilgili endişelerini dile getirerek: *"Toplum içerisinde saygın bir yere sahip olan, ancak onur duyabileceği bir kabilesi ve kendisini koruyacak bir*

184 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 121; Hareir, s. 50; S. Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, İstanbul 1988, I, 171.

185 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 112.

186 Difa'a imâmı: İbâdîler'in gerçek imâmlarının vefatı veya yokluğu sırasında gelecek tehlikelere karşı savunma yapmak için biat ettikleri imâmdır. Geniş bilgi için bkz. Mehdi Talib Haşim, *el-Hareketü'l-İbâdiyye fî'l-Meşriki'l-Arabî*, London 2001, s. 267-269; Fırlah, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, s. 112.

187 Hüseyin Mu'nis, *Tarihu Mağrib ve Hadaretuh*, Beyrut 1992, I, 325; Hareir, s. 50-51.

aşireti bulunmayan, aynı zamanda İmâm Ebü'l-Hattâb tarafından kendisine kadılık görevi verilmiş, haksızlık yapması durumunda da çok rahat bir şekilde imâmetten azledebileceğimiz Abdurrahman'ı seçelim" dediler.¹⁸⁸ Bunun üzerine hepsi ittifak ederek, "Allah'ın kitabı, Resûlullah'ın sünneti ve Hulefa-i Raşidîn'in takip ettiği yol üzerine" Abdurrahman b. Rüstem'e biat ettiler. İbn Rüstem de onların biatini kabul etti.¹⁸⁹ İbnü's-Sağîr'in aktardıklarından da anlaşılabilceğı gibi Rüstemiler Devleti birçok kabilenin bir araya gelerek kurduğu bir kabileler federasyonu idi. Bu kabilelerden hiç biri diğer kabilenin hâkimiyetini benimsemediğı için kendileriyle aynı değerleri paylaşan, ancak soy olarak kendilerinden olmayan bir şahsı imâm seçtiler. Bunun farkında olan Abdurrahman da her kabileye yakınlık gösterecek bütün kabilelerin takdirini kazandı.¹⁹⁰ Bu seçim aynı zamanda imâmet konusunda Kureyşli olmayı şart koşmayan İbâdîler'in temel esaslarına da uygundu. Zira İbâdîler, Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak imâmın Kureyş'ten veya herhangi başka bir kabileden olmasını şart koşmamışlardır. Bilakis imâm olacak kişinin güçlü bir kabilesinin olmamasını tercih sebebi olarak görmüşlerdir.¹⁹¹

Abdurrahman b. Rüstem'e hangi tarihte imâmet için biat edildiğine dair İbnü's-Sağîr, herhangi bir işarette bulunmazken Vercelânî bu konuda şöyle demektedir: "Birçok arkadaşımız Abdurrahman b. Rüstem'in 160 yılında; bazıları ise 162 yılında Tahert'e yönetici olduğunu söylediler. Hangisinin daha doğru olduğunu Allah bilir."¹⁹² Bazı araştırmacıların da belirttiğı gibi

188 İbnü's-Sağîr, s. 237-24.

189 Vercelânî, s. 87; Dercinî, I, 42.

190 Vercelânî, s. 87; Dercinî, I, 42; M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemiler [160-297/777-909]" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, [Ankara 1998], s. 464.

191 Hasan Ali Hasan, s. 121; Cemalettin Erdemci, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadi Görüşleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1996, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 55.

192 Vercelânî, s. 85; Dercinî, I, 40-41.

İbn Rüstem'e 160/777 yılında biat edildiğine dair görüş daha sağlam olsa gerektir. Zira İbn İzârî Tahert'in 161 yılında kurulduğunu söylemektedir.¹⁹³ Birçok kaynaktan işaret edildiği gibi İbn Rüstem'e İmâmü'z-zuhûr¹⁹⁴ olarak Tahert'in kuruluşundan önce biat edilmiştir.¹⁹⁵ Bundan önce ise İbn Rüstem'in Kayrevan'dan ayrılarak Sufeccec dağına sığındığında İbâdîler 144/761 yılında ona imâmü'd difa'a [savunma imâmı] olarak biat etmişlerdir.

1. 6. Tahert'in Kuruluşu

Ortaçağ İslâm coğrafyasında iktidara gelen hemen hemen her hanedanın yeni bir şehir kurması bir gelenek haline gelmişti. Bu düşüncenin siyasi, ekonomik ve stratejik arka planı bulunmaktadır. Temelde sorun her ne kadar güvenlik ile ilgili olsa da yeni bir şehrin kuruluşu aynı zamanda bir hanedanlığın kuruluşunun hatırası ve adını tarih boyu ölümsüzleştirmek istemesi gibi düşüncelere dayanmaktadır.¹⁹⁶

Abdurrahman b. Rüstem de bu geleneğin dışına çıkmadı. Etrafında bulunan İbâdîler ile beraber kuracakları devlete bir başkent edinmek istedi. Zira daha önce 140/758 yılında aynı mezhebin diğer bir kolu olan Sufrîler, İsa b. Yezîd el-Esved başkanlığında Midrarîler hane-danlığının başşehri Sicilmâse şehrini kurmuşlardı.¹⁹⁷

İbn Rüstem'e ne zaman biat edildiği ile ilgili çelişkili rivâyetler olduğu konusuna yukarıda değinildi. Bununla bağlantılı ola-

193 İbn İzârî, I, 196.

194 İmâmü'z-zuhûr, İbâdî mezhebinin ilkelerine göre hükmeden ve İbâdîler'in gerçek hedeflerini yerine getiren devlet başkanı anlamında kullanılmaktadır. İbâdîler'in son amacı böyle bir imâm liderliğinde bir devlet kurmaktır. Bkz. Haşim, s. 270-272.

195 Abdurrahman b. Rüstem'e hangi tarihte biat edildiğine dair tartışmalar için bkz. Vercelânî, s. 85; Dercinî, I, 40-41; Şemmâhî, I, 124; Hasan Ali Hasan, s. 122; Harîrî, s. 94.

196 Hareir, s. 51.

197 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 112.

rak Tahert şehrinin hangi tarihte kurulduğu hakkında da kaynaklarda değışik tarihler bulunmaktadır. İbn Haldûn ve diğeri bazı müellifler Tahert'in 144/761 yılında inşa edildiğini kaydetmektedirler.¹⁹⁸ Bu tarih, İbnü'l-Eş'as komutasındaki Abbâsî ordusunun Kayrevan'a girişinden önce İbn Rüstem'in hayatını kurtarmak için Tahert'e yakın Sufeccec dağına kaçtığı yıldır. İbn İzârî de bu haberleri aktarır fakat Tahert'in kuruluş yılı olarak 161 tarihini vermektedir.¹⁹⁹ En çok tercih edilen görüş de budur.²⁰⁰ Zira bu görüş olayların gelişim seyrine daha uygundur.

Abdurrahman b. Rüstem 144/761 yılında Tahert mıntıkasına gelip yerleştğinde, kendisini destekleyen İbâdîler ile birlikte daha güvenli bir yere çekilmeye ve burada hazırlık yaparak Abbâsîler ile mücadeleyi sürdürmek için merkez olabilecek bir yer araştırdılar. Birçok yeri inceledikten sonra Benî Hammâd kalesi ile Tilimsan arasında yer alan eski Bizans kenti Tiar'te 5 mil [9 km.] uzaklıkta olan bir yerde Tahert şehrini kurmaya karar verdiler.²⁰¹ İbâdîler'in Tahert'i merkez olarak seçmelerinin arka planında; buranın, Abbâsîler'in sık sık akınlarına maruz kalmayacak yükseklikte olması, geniş tarım alanlarına sahip, sahil ile sahra arasındaki ticaret yolunu kontrol edebilir bir noktada bulunması gibi sebeplerin rol oynamış olması muhtemeldir.²⁰²

Cezûl dağının eteğinde Mindas tepesiğinin bulunduğu Minas

198 Bekri, s. 68; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 112; Georges Marçais, "Tahert", *İA.*, I - tıbul 1993, XI, 630; Muhammed Vulid Dâdâh, *Meftumü'l-Mülki fi'l-Mağrib min İntisafî'l-Karnî'l-evvel ila İntisafî'l-Karnî's-Sâbi*, Kahire, 1977, s. 25.

199 İbn İzârî, I, 196.

200 Habib el-Cenhâni, "Tahirt 'Âsimâtü'd-Devleti'r-Rüstemiyye", *Revue Tunis - enne de Sciences Sociales*, XII/40-43, [Tunus 1975], s. 11; Hasan Ali Hasan, s. 197; Hariri, s. 100-101; M. Talbi, "Rustamids" *The Encyclopaedia of Islam [New Edition]*, Leiden 1971, III, 638. Krş. Hareir, s. 51-52.

201 Vercelâni, 85-86; Dercini, I, 40-41; Yâkût el-Hemevi, II, 7; Cenhâni, *a.g.m.*, 13.

202 Söylemez, s. 463.

vadisinde²⁰³ Tell'in nihayetinde, steplerin kuzey sınırı üzerinde, göçebe ve yerli halkın yaşadığı sahalarla temas edecek bir mevkide bulunan bu şehir eski Tiart gibi büyük bir pazar olmaya namzettir.²⁰⁴ Tahert, bulunduğu mevkii itibarıyla bir taraftan yolların kesişip denize doğru ilerlediği 1100 metre yüksekliğindeki Mindas tepesi üzerinde kurulması diğer taraftan Cezûl dağının eteğinde yer alması güvenlik açısından şehrin çok stratejik bir yerde olduğunu göstermektedir.²⁰⁵ Şehri daha güvenli kılan diğer bir husus ise bu bölgede ikamet eden kabilelerin çoğunun İbâdî mezhebine mensup olmalarıdır. Nitekim Bekrî ve Yâkût el-Hamevî gibi coğrafyacılar şehrin kible tarafında Levâte ve Hevvâre; batısında Zevâğa; güneyinde Matmâte, Zenâta ve Miknase kabilelerinin olduğunu kaydetmektedirler.²⁰⁶

Şehrin mevkii çok iyi seçilmişti. İklimi sert olmakla birlikte şehrin çevresi, sulanabiliyor ve güzel meyveler yetiştirilebiliyordu. Şehrin içinde Mine diye adlandırılan büyük bir nehir akardı. Bunun yanında bir de akan çeşmelerin birleşmesiyle oluşan ve adına Tateş denilen bir nehir daha Tahert topraklarını ve bahçelerini suluyordu. Hemen hemen her çeşit meyvenin yetiştiği Tahert'te özellikle ayvası çok meşhurdur; tadı, kokusu ve güzelliği açısından dünyanın en iyi ayvası olarak kabul ediliyordu.²⁰⁷

Abdurrahman b. Rüstem ve taraftarları kuracakları şehrin yerini beğendiklerinde, yeri sahiplerinden satın almak istediler. Fakat yerin sahibi olan Senhace ve Mindase Berberîler'i ara-

203 İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121. İbn Haldûn "Cebelü Kezûl" dediği dağ için *Kitabu'l-İstibsâr* yazarı "Cebelü Karkal" der. *Kitabu'l-İstibsâr*, s. 178. İbn İzârî ve diğer birçok kaynakta ise "Cebelü Cezûl" diye geçmektedir. İbn İzârî, I, 25.

204 Marçais, "Tahert", *İA.*, XI, 630.

205 Abdülhamid, II, 291.

206 Bekrî, s. 67; Yâkût el-Hamevî, II, 8.

207 Yâkût el-Hamevî, II, 8; *Kitabu'l-İstibsâr*, s. 178.

zilerini satmak istemediler. Bunun üzerine arazi sahipleri ile kurulacak çarşıdan [sûk] onlara haraç [vergi, kira bedeli] vermek ve planı çizildikten sonra onlara şehirde ev ve mesken yapmak üzere anlaştılar.²⁰⁸

Antlaşma sağlandıktan sonra İbâdiler şehrin binasını kurmak için yeşillik ve ormanlık alanı temizlemeye başladılar. Ağaçları sökerek ya da yakarak ortalığı düzeltmeye çalıştılar. Bu arada İbâdî kaynaklar, Kayrevan'ın kuruluşu esnasında anlatılan bazı ilginç rivâyetlerin²⁰⁹ benzerini Tahert'in kuruluşu için de anlatmaktadırlar. Bu rivâyetlere göre, *"Tahert şehri için imar edilmeye karar verildiğinde bir münadi yırtıcı, vahşi ve sair hayvanlara seslenerek orayı boşaltmalarını söylemiş ve hayvanlara üç gün süre tanımıştır. Bu süre zarfında hayvanlar yavrularını alarak o yeri terk etmişlerdir. Tüm ağaçları yaktıktan sonra onların köklerini sökmek konusunda bazı zorluklar çekildiğinde ise domuzlar ve vahşi hayvanlar ağaçların köklerini geceleyin söküp götürmüşlerdir."*²¹⁰ İbâdî kaynaklar bu olayı bir keramet örgüsü içerisinde işlemektedirler. Ne var ki bu kaynaklar çevreyi temizlemek için ağaçların yakılması üzerine hayvanların yanmamaları için bu ateşten kaçmalarının normal bir olay olduğunu²¹¹ göz ardı etmemektedirler.

İbâdiler yeni kurulan bu şehre Tahert adını verdiler. Berberice olan bu kelime Arapça'daki Duff [tef] kelimesinin karşılığıdır. Zira İbn Rüstem'in seçtiği yer dörtgen ve ağaçsız olduğu için pürüzsüz ve dörtgen bir tefe benziyordu. Ayrıca bu şehre Abdurrahman'nın ordugâhı anlamında "Mu'askaru Abdurrahman" da denilmiştir. Daha sonra doğuda aldığı göçlerden

208 Vercelânî, s. 85-86; Dercinî, I, 44; Yâkût el-Hamevî, II, 9; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 542.

209 Kayrevan kuruluşu için anlatılan rivâyetler için bkz. Belâzürî, s. 230 [T., s. 327]; Maliki, I, 32; İbn İzârî, I, 20.

210 Vercelânî, s. 86; Dercinî, I, 41; Şemmâhî, I, 125.

211 Hasan Ali Hasan, s. 196.

olsa gerek ona bir de “Mağribin Irak’ı” [Küçük Irak]²¹² denmiştir. Nitekim eski Tahert’e de “Mağrib’in Bağdad’ı”²¹³ [Küçük Bağdad] denmiştir. Berberîler’in bu şehre, tef anlamında ki “Takdimt” dedikleri de rivâyet edilmiştir.²¹⁴ Yine karargâh anlamında “el-’Asker”²¹⁵ olarak da adlandırılmıştır. Yeni kurulan bu şehir Bizanslıların eskiden kurduğu Tiart’tan 5 mil [9 km] uzaklıktadır. Bu şehrin adı olan Tahert’in bir anlamı da eski demektir.²¹⁶

Şehrin yerini tam ıslah ettiklerinde namaz kılmak için bir yer düzelttiler ve orada namaz kıldılar. Daha sonra üzerinde mescit inşa etmek üzere uygun bir yer aramaya koyuldular. Yaptıkları arama sonucunda inşa edilecek mescit için dört yer beğendiler. Bu dört yer arasında kura çektiler. Çekilen kuraya göre ilk namaz kıldıkları yere mescid inşa ettiler.²¹⁷ Cami dört sahnadan oluşuyordu.²¹⁸ Camide cenazeler için bir musalla vardı²¹⁹ Camii, Fas’taki Zeytuniye ve Kayrevan camisi örnek alınarak inşa edilmiştir.²²⁰

İbâdîler, caminin akabinde yerleşim birimleri inşa etmeye başladılar. Şehrin inşasında da Kayrevan örnek aldılar. Şehirde evler, köşkler, hamamlar, oteller, mağazalar, değirmenler ve çarşılar yapmaya başladılar. Kısa sürede Tahert bayındır bir şehre dönüştü. Zengin bir topluluk ve parlak bir ticarete

212 Bekrî, s. 68; Yâkût el-Hemevî, II, 8-9.

213 Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, [thk. Yusuf Ali Tavi], Dimaşk 1987, V, 106.

214 Bekrî, s. 68.

215 Vercelânî, s. 88.

216 Ebû Ali Liyun [Afrikalı Leon] Vezzan Hasan b. Muhammed Zeyyatî Hasan Vezzan, *Vasfu İfrîkiyye*, I-II, [thk. Muhammed Hacci], Beyrut 1983, II, 40-41; a.e., s. 41, dn. 68.

217 Vercelânî, s. 86-87; Dercinî, I, 41; ayrıca bkz. İbn İzârî, I, 196.

218 İbn İzârî, I, 196.

219 İbnü's-Sağîr, s. 289.

220 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 542.

sahip oldu. Tahert'in birçok liman ve iskelesi vardı. Gemi-lerin demirlendiği Furuḥ [Ferrûḥ] adında bir limanı olduğu gibi Tinis [Tenes], Müstegânim ve Vehran adlarında liman-ları da vardı. Vehran limanından Endülüs ile irtibat sağlanı-yordu. İslâm dünyasının her köşesinde insanlar Tahert'e gel-meye başladılar. Ekonomisi de gittikçe gelişti ve medeniyeti parıldadı.²²¹ Ordugâh olarak kurulan bu şehir gittikçe içinde büyük evlerin, sarayların ve çarşıların olduğu bayındır bir şehre dönüştü ve şöhreti her tarafa yayıldı.²²²

Kaynakların belirttiğine göre Tahert, etrafı surlarla çevrili bir şehirdi. Şehrin, Safa kapısı, Menâzil kapısı, Endülüs Ka-pısı, Metâhin Kapısı olmak üzere dört kapısı vardı. Kaynak-lar, onun dört kapısına ve çarşıya hâkim bir mevkide bulu-nan Ma'sûme diye adlandırılan bir iç kalesinden [kasbah] bahsetmektedir.²²³

Tahert zenginliğini bilhassa ticarete borçlu idi. Buraya akın akın göçebeler geliyordu; servet edinmek ümidi ve aynı za-manda Hâricî akidelere bağlılık amacıyla, başlıcaları İranlı olmak üzere, birçok yabancı buraya göç ediyordu. Onların burada güzel ikametleri ve sûkları [çarşıları] vardı. Diğer ta-raftan şehir ve muhtemelen oldukça iptidai binaları hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir.²²⁴ Tahert 296/908'de Şiî dâî Ebû Abdullah tarafından zapt edilerek tamamen tahrip edildi. Şehir bu tarihten itibaren Berberîler'in tarihinde ancak çok silik bir rol oynamıştır.²²⁵

221 Sâlim, *a.g.e.*, 542.

222 Süheyl Zekkâr, "ed-Devletü'r-Rüstemiyye fi Tihert", *Dirasatu Tarihiye*, Sayı: 12 [Şam 1403/1983], s. 76.

223 Bekrî, s. 66, Dercinî, I, 42; Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn İzârî, I, 25.

224 Marçais, "Tahert" *İA.*, XI, 630.

225 Marçais, "Tahert" *İA.*, XI, 630.

1. 7. Basra'daki İbâdîler'in Rüstemîler Devleti'ne Yaptıkları Yardımın Etkisi

Abdurrahman b. Rüstem'in takip ettiği siyaset, İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde hem duyuldu hem de oralarda yaşayan özellikle İbâdîler'in beğenisini topladı. Arap yarımadasının güneyinde, Irak'ta ve Farsların yaşadığı bölgelerde yaşayan İbâdîler'in birçoğu yeni kurulan devletlerine göç etmeye başladılar.²²⁶ Bu devlete göç edemeyen doğudaki İbâdîler'in merkezi Basra'daki İbâdîler aralarında birçok maddî yardım toplayarak kendi mezheplerinden güvenilir buldukları birkaç kişiye teslim edip onlara şöyle dediler: *"Mağrib'de bir imâm ortaya çıkmıştır. Adaletiyle orayı kuşatmıştır. İleride doğuya da hâkim olacaktır. Oraya da adaletle hükmedecektir. Bu mallarla birlikte onun ikamet ettiği şehre gidiniz. Şayet o anlatıldığı gibi iyi bir inanca ve sağlam bir yaşam biçimine sahipse, toplanan bu malları ona veriniz. Şayet bu özellikler sözü edilen İmâm'da yoksa onun uygulamaları, hal ve davranışları ile tebaasına karşı nasıl davrandığına bakarak bize onun hakkında bilgi getiriniz."*²²⁷

Böylece Basra'daki İbâdîler, Rüstemîler Devleti'ne yardım etmek için üç deve yükü mal ile birlikte Tahert'e elçilerini gönderdiler. Elçiler Tahert'e yaklaştıklarında getirdikleri malı şehrin dışında bırakarak şehre girdiler ve yönetim binasını sormaya başladılar. Yöneticinin evine vardıklarında onu evin damında çalıştığını gördüler. Kölesi de ona yardım edip çamur taşıyordu. İmâm ile görüşmek için kölesi aracılığıyla izin istediler. İbn Rüstem onların sözlerini işittiğinde işaret ederek onların biraz beklemelerini söyledi. İşini bitirdikten sonra vücudundaki çamuru yıkadı ve onlara izin verdi. Onlar İmâm Abdurrahman'ın yanına girip selam verdiler. Abdurrahman b. Rüstem onlara yemek olarak eritilmiş yağ ve ekmek ikram

226 Muhammed b. Tavât, s. 109; Harîrî, s. 101-102.

227 İbnü's-Sağîr, s. 241-242.

etti.²²⁸ İmâm Abdurrahman'ın evinde bir hasır ve hasırın üstünde kendisinin üzerinde oturduğu bir deriden başka şahsına ait bir yastık, bir kılıç, bir mızrak ve evinin bir köşesinde bağlı bulunan bir atı vardı.²²⁹

Gördüklerinden hareketle İmâm Abdurrahman b. Rüstem'in sade bir hayat yaşadığı ve tam arzuladıkları bir yaşam biçimi sürdürdüğü kanaatine vardılar. Yemeklerini yedikten sonra İbn Rüstem'den izin isteyerek kendi aralarında gizlice konuştular. Sonunda getirdikleri malı İmâm Abdurrahman'a vermek konusunda görüş birliğine vardılar. Gördükleri konusunda hoşnut olduklarını açıkladılar. Malları getirip İbn Rüstem'e teslim ettiler. Bu malların Basra'daki İbâdîler tarafından yardım için gönderildiğini ona söylediler.²³⁰ Bu sırada namaz vakti girdiğinden insanlar namaz kılmak için camide toplanmışlardı. İbn Rüstem onlara namaz kıldırıktan sonra kabilelerin ileri gelenleri ile bir toplantı düzenledi. Basra'da gelen yardım hakkında onların görüşlerini sorarak onlarla istişare etti. Toplantı sonunda çıkan karara göre gelen yardımın üçte biri ile deve ve at gibi hayvanlar, üçte biri ile silah satın aldılar. Üçte birini ise fakirlere dağıttılar. İbn Rüstem gelen yardımı elçilerin huzurunda belirtilen şekilde dağıtımını sağladıktan sonra onlara memleketleri olan Basra'ya gitmeleri için izin verdi.²³¹

Rüstemîler Devleti'nin gelişip ilerlemesinde bu yardımın büyük katkısı oldu. Devlet aldığı silah, deve ve atlar sayesinde güvenliğini teminat altına aldı. Zayıflarını ve yoksullarını güçlendirdi, fakirlerini kalkındırdı. Düşmanlarına karşı kendisini daha güvenli hissetti. İbâdîler tüm bu açıklarını kapattıktan sonra imar işlerine başladılar. Boş toprakları değerlendir-

228 İbnü's-Sağîr, s. 242; Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45; Şemmâhî, I, 125-126.

229 İbnü's-Sağîr, s. 242.

230 İbnü's-Sağîr, s. 242-243; Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45.

231 İbnü's-Sağîr, s. 243.

direrek yeni bahçe ve bostanlar edindiler. Nehir yataklarını ıslah ettiler, değirmenleri daha işlek hale getirdiler. Buna benzer gelir kaynakları oluşturdular. Şehirlerini genişleterek daha rahat yaşamaya başladılar.²³²

Tahert'ten dönen elçiler Basra'ya gittiklerinde arkadaşlarına İmâm Abdurrahman b. Rüstem'in yaşantısı, adaleti ve fazileti hakkında bilgi verdiler.²³³ Bu durumdan memnun kalan Basra'daki İbâdiler üç yıl sonra ikinci kez yardımda bulunma kararını alarak öncekinden daha fazla yardım topladılar. On deve yükü yardımı daha önceki elçilerle Tahert'e gönderdiler. Elçiler şehre vardıklarında Tahert'in değişip geliştiğini gördüler. Şehirde köşklerin yapıldığını, bağ ve bahçelerin ekildiğini, şehrin etrafının surlarla çevrildiğini ve refah düzeyinin yükseldiğini fark ettiler.²³⁴

Basra'dan gelen elçilerin ikinci kez getirdiği bu mallar İbn Rüstem'e ulaştığında, namazdan sonra ileri gelenlerle bu konuyu oturup istişare etti. Sonunda İmâm Abdurrahman'ın görüşü sorulduğunda, İmâm elçilere dönerek şöyle dedi: *"Mallarınızı geri götürün. Kuşkusuz bu malları bize gönderenler ona daha çok muhtaçtırlar. Zira biz adaletin egemen olduğu bir yerde yaşıyoruz. Onlar ise zulmün hâkim olduğu bir ülkededirler. Bu mallarla canlarını, mallarını ve dinlerini koruyup geçimlerini sağlasınlar."*²³⁵

Bu karar elçilere çok zor geldi, onları üzdü. Fakat İmâm'a itaat etmek zorundaydılar. Getirdikleri yardımı geri götürdüler. Bu haberi duyan Basra'daki İbâdiler İbn Rüstem'in dünyalıklar karşısındaki zühdünü ve ahirete olan rağbetini beğendiler. Onun imâmlığını onayladılar bunu mektuplar aracılığıyla

232 İbnü's-Sağır, s. 243-244.

233 Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45.

234 İbnü's-Sağır, s. 246.

235 Şemmâhî, I, 126.

İbn Rüstem'e ulaştırdılar.²³⁶

İbn Rüstem'in birinci defa gelen yardımı kabulü bazı önemli eksikliklerin giderilmesi içindi. Devletin yerli yerinde oturmasından sonra gelen yardımı reddetmesi ise gelen malın zekât olması ve bu zekâtın toplandığı yerdeki fakirlere dağıtılmasının daha öncelikli olduğu düşüncesinden dolayıdır. Birinci defa gelen yardımın zekât olmadığı ikinci defa gönderilen yardımın zekât olmasından dolayı geri çevrilmiş olabileceği de söylenmektedir.²³⁷ Gerekçe her ne olursa olsun elçilerin bütün ısrarlarına rağmen Abdurrahman b. Rüstem, devletin ihtiyaç duymadığı bir yardımı geri çevirerek doğudaki İbâdîler'in gönlünde taht kurabilmiştir.

1. 8. Abdurrahman b. Rüstem'in Takip Ettiği Siyaset

Abdurrahman b. Rüstem imâmet görevine geldikten sonra İbâdîler'in hoşnut olduğu bir siyaset takip etti. Böylece Kuzey Afrika'daki İbâdî cemaatleri Tahert İbâdî imâmeti etrafında toplandılar. İbn Rüstem, Kur'an ve Sünnet'e bağlı, iyiliği emredip kötülükten yasaklayan, zühd sahibi ve çok ibadet eden bir imâmıdır.²³⁸

Malikî mezhebine bağlı İbnü's-Sağır'ın, İbn Rüstem hakkındaki aşağıdaki değerlendirmesi, onun takip ettiği siyasetin anlaşılması konusunda yardımcı olmaktadır: *"İbn Rüstem, yönettiği toplumun insanlarıyla övgüye değer güzel bir yaşam sürdü. Onun uygulamalarına hal ve tavırlarına kimse karşı çıkmadı, ona kimse kin beslemedi."*

Bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra İbnü's-Sağır, İbn Rüstem'in mescitte zayıf, dul ve çaresiz insanların dertlerini dinleyip çözmeye çalıştığını, insanların işlerinden yüz çevirmediğini, hep insanlarla ilgilendiğini, Allah için hiçbir kına-

²³⁶ Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45

²³⁷ Dercinî, I, 46

²³⁸ Hasan Ali Hasan, s. 123; Fıçlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 101.

yıcının kınamasından korkmadığını kaydetmektedir.²³⁹

Rüstemîler döneminde yaşayan İbnü's-Sağîr, Abdurrahman b. Rüstem dönemindeki kadıların seçkin kişilerden seçildiğini, beytûlmâlin dolu olduğunu, güvenlik memurlarının [şurta] görevlerini yerine getirdiğini, zekât memurlarının kimseye haksızlık etmeden gerekli zekât miktarını toplayarak fakir, yoksul, ihtiyaç sahipleri ve görevlilere dağıttıklarını, artakalan devlet gelirlerini Müslümanların yararlı işleri için harcadıklarını belirtmektedir.²⁴⁰

Abdurrahman b. Rüstem, Abbâsiler'e karşı mücadelesine devam etti. İbn Rüstem'in topraklarını genişletmek gayesiyle 171/787 yılında Nusayr b. Salih en-Nefzâvî el-İbâdî'yi Abbâsî valisi Davud b. Yezîd b. Hâtîm'e [170-171/787-788] karşı isyan etmeye teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Ne var ki isyanın başarısızlıkla neticelendiği ve 10.000 Berberî'nin bu savaşta öldürüldüğü rivâyet edilmektedir.²⁴¹ Bu yenilgi İbn Rüstem'i Kayrevan'ın yeni valisi Ravh b. Hatîm [171-174/787-790] ile barış antlaşması yapmaya zorlamıştır. Kaynaklar antlaşmanın şartlarından söz etmeden Tahert yöneticisi İbn Rüstem ile Kayrevan valisi Ravh b. Hâtîm arasında barış antlaşmasının olduğunu kaydetmektedir.²⁴²

Abdurrahman b. Rüstem dış ilişkilere de önem vermiştir. Hâricîler'in diğer bir kolu olan Sufrîler'in kurdukları Midrâriler Devleti'nin başkenti Sicilmâse şehrinde 170/786 yılında devlet yöneticiliği görevinde bulunan el-Yese' b. Ebî'l-Kasım ile iyi ilişkiler geliştirmeyi başarmıştır. Bu çerçevede İbn Rüstem, kızı Erva'yı Midrâr b. el-Yese' ile evlendirmiştir.²⁴³ Bu evlilik aracılığıyla kurulan akrabalık sayesinde Rüstemîler'in

239 İbnü's-Sağîr, s. 241.

240 İbnü's-Sağîr, s. 248-249.

241 İbn İzârî, I, 82.

242 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 113; Hareir, s. 59.

243 İbn İzârî, I, 156-157; Bârûnî, s. 94.

güney sınırı güvenlik altına alınarak her iki devlet arasında iyi ilişkilerin gelişmesi sağlanmıştır.

Abdurrahman'ın dönemi huzur ve sükûn içinde geçti, zamanında hiçbir ayaklanma olmadı. O herkes tarafından sevilir ve sayılırdı. Darbimesel olacak kadar nezih bir hayat yaşadığı söylenen İbn Rüstem'in aynı zamanda büyük bir âlim olduğu aktarılmaktadır. Günümüze intikal etmeyen bir tefsiri ve hutbelerini topladığı bir mecmuası olduğu da rivâyet edilmektedir.²⁴⁴ İbâdî âlimlerden bazıları onun dönemini Hulefa'yi Raşidin dönemi gibi görmektedir.²⁴⁵

1. 9. Abdurrahman b. Rüstem'in Halefini Seçmek Üzere Şura Oluşturması

İbn Rüstem öleceğine yakın günlerde ileri gelen kişileri ve âlimleri toplayıp kendinden sonraki imâmı seçme görevini yedi kişilik bir şûraya havale etti. Şura üyeleri şu kişilerden oluşuyordu: Mesud el-Endelüsî, Ebû Kudâme [ya da Kaddame], Yezid b. Fendîn el-Yefrinî, 'Imrân [Osman] b. Mervan el-Endelüsî, Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem, Ebû'l-Muvafık Sa'dus b. Atiyye, Şükr [Şakir] b. Salih el-Kutâmî ve Mus'ab b. Serman [Sedmân].²⁴⁶ Abdurrahman b. Rüstem 171/787 yılında vefat etti.²⁴⁷ İbn İzârî, İbn Rüstem'in vefat tarihi olarak 168/784 yılını vermektedir.²⁴⁸ Ancak 171/787 yılı daha isabetli olsa gerektir. Zira İbn Haldûn'un da belirttiği gibi 171 yılında İbn Rüstem ile Ravh b. Hâtim arasında bir

244 Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA.*, I, 171.

245 Muammer, *el-İbâdîyye fi Mevkibi't-Tarih*, s. 32, 57.

246 Bu isimler hakkında bkz. Vercelânî, s. 89; Dercinî, I, 46; Şemmâhî, I, 130; Bârûnî, s. 99. Vercelânî şûrâ üyelerinin altı kişiden oluştuğunu söyler, fakat yedi kişinin adını sıralar. Dercinî'nin kitabında ise Mesud b. Sedman bulunmaktadır.

247 Bârûnî, s. 101; M. Talbi, "Rustamids", III, 639.

248 İbn İzârî, I, 196-197.

anlaşma imzalanmıştır.²⁴⁹ Yine Abdülvehhâb'a da aynı yıl zarfında biat edilmiştir.

İbâdî kaynaklar İbn Rüstem'in Hz. Ömer'i örnek edinerek imâmı seçmek için böyle bir şura oluşturduğunu kaydetmektedirler. Ancak İbn Rüstem'in şurası ile Hz. Ömer'in şurası arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Zira Hz. Ömer'den farklı olarak Abdurrahman b. Rüstem, oğlunun halife olarak seçilmesini açık bir şekilde yasaklamamıştır. Hz. Ömer ise oğlu Abdullah'a sadece seçme yetkisini vermişti, seçilme yetkisini vermemişti. Yine Hz. Ömer üç gün zarfında halifenin seçilmesini şart koşmuştu. Abdurrahman b. Rüstem ise Vercelânî'ye göre bir ay Dercinî'ye göre iki ay süre tanımıştı.

İbn Rüstem'in ölümünden sonra şûrâ toplandı. Kimi halife seçecekleri konusunda bir veya iki ay müzakere ettiler. Sonuçta tüm İbâdî Müslümanlar iki kişinin imâmlığına eğilim gösterdiler: Mesud el-Endelüsî ve Abdülvehhâb b. Abdurrahman. Bazıları Mes'ud'un; bazıları ise Abdülvehhâb'ın imâm olarak seçilmesini istediler. Çoğunluk Mesud'un imâm seçilmesi eğilimindeydi. Halkın birçoğu acele davranarak ona biat etmeye koşuştular. Mesud ise zühd ve takvasından dolayı imâmeti istemiyordu. Bundan dolayı kaçıp gizlendi. Bunun üzerine halk Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a biat etmeye başladı. Mesud halkın kendisini terk ettiğini Abdülvehhâb'a biat ettiklerini duyduğunda o da acele bir şekilde Abdülvehhâb'a ilk biat edenlerden olmak için çabuk davrandı.²⁵⁰ Abdülvehhâb'ın imâm olabilmesi için ileri gelen İbâdîler'in Mes'ud el-Endelüsî'ye baskı uygulayarak onu imâmetten vaz geçirmiş oldukları da muhtemeldir.²⁵¹ Her ne kadar Abdülvehhâb özgür irade ve seçim ile imâm olarak seçildiği söylene de sonuçta işin verasete dönüştüğü gerçeği göz ardı edilemez. Birçok İbâdî'yi kızdıran husus da bu olmuştur. Ayrıca çoğunluğun Mes'ud el-Endelüsî'yi imâm

249 İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 113.

250 Vercelânî, s. 89; Dercinî, I, 46-47.

251 Hüseyin Mu'nîs, *Tarihü Mağrib ve Hadaretuh*, I, 327.

olarak seçmek istemelerinin nedeni de imâmetin verasete dönüşmesine engel olmak istemelerinden dolayıdır.

Abdülvehhâb'ın imâm seçilmesinde bazı unsurların rol oynadığı bir gerçektir. Bu unsurlardan bir tanesi Zenâte kabilesinin Abdülvehhâb'ı desteklemesidir. Zira Abdülvehhâb'ın annesi Zenâte kabilesinin bir kolu olan Benî Yefrin'e mensuptu. İbâdî kaynaklar şura üyelerinden Ebû Kudame Yezid b. Fendîn el-Yefrinî'nin insanların kendisine meyletmediğini gördüğünde Abdülvehhâb'ın hanım tarafından akrabaları olduğunu hatırlatarak onun yönetici olmasını arzuladığını, bu yolla onu etkilemek istediğini, bu amaçla arkadaşlarıyla birlikte gidip Abdülvehhâb'a biat ettiğini kaydetmektedir.²⁵² Abdülvehhâb'ın baba tarafından Fars asıllı olması da onun imâm olarak seçilmesinde rol oynamıştır. Zira Fars asıllılar imâmet konusunda onu desteklemişlerdir.²⁵³

Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a biat edildiği sırada bazı ufak tartışmaların da yaşandığı rivâyet edilmektedir. İnsanlar Abdülvehhâb'a biat etmek istediklerinde Mesud el-Endelüsî de ona biat için geldi. Bu sırada İbn Fendîn ve arkadaşları *"Biz ancak belli bir topluluğun [şura üyelerinin] onayı alınmadan hiçbir icraatın gerçekleştirilmemesi şartıyla biat edeceğiz"* dediler. Onlara Mesud el-Endelüsî cevap verdi ve *"İmâmet için Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti ile hükmetmek ve bizden önceki salih insanların izlediği yolu takip etmekten başka bir şart bilmiyoruz"* dedi. Bunun üzerine İbn Fendîn ve arkadaşları bu şartı ileri sürmekten vazgeçtiler. Herkesten önce Mesud el-Endelüsî biat etti. Daha sonra diğer insanlar ona genel olarak biat ettiler ve imâmı yönetim binasına [Daru'l-İmâre] götürdüler. Biat konusunda kimse geri kalmadı, herkes gelip biat etti.²⁵⁴

252 Vercelânî, s. 89; Dercinî, I, 47; Şemmâhî, I, 130.

253 Muhammed b. Tavî, s. 113.

254 Vercelânî, s. 90; Dercinî, I, 47; Şemmâhî, I, 130; Bârûnî, s. 100.

II. BÖLÜM

ABDURRAHMAN b. RÜSTEM'DEN SONRAKİ İMAMLAR ve SİYASÎ DURUM

2. 1. İkinci İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman

Tercih edilen görüşe göre Abdülvehhâb b. Abdurrahman 171/787 yılında imâm [devlet başkanı] olarak seçilmiştir. Bu sırada 52 yaşında olduğu söylenmektedir.²⁵⁵ Abdülvehhâb'ın imâmet öncesi hayatının tafsilatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ne var ki babasının Ebû'l-Hattab tarafından Kayrevan valisi olarak atanması sırasında onun babasının yanında yer aldığı, Ebû'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra babası İbn Rüstem'in Abbâsî valisi İbnü'l-Eş'as'tan kaçıp Sufeccec dağına doğru kaçıışı sırasında babasına büyük bir destek verdiği, babasıyla birlikte büyük sıkıntılara göğüs gerdiği bilinmektedir.²⁵⁶ Abdurrahman b. Rüstem oğlu Abdülvehhâb için büyük bir örnek teşkil etmiştir. Yeni imâm Abdülvehhâb, babasının yanında deneyim kazanarak ve birçok sıkıntının içerisinde yetişerek büyük bir yol katetmiştir. Devlet idaresi, siyaset ve savaş taktiği konularında maharet sahibi olmuştur. Bunun yanı sıra yetiştiği ortamdan dolayı ilmî olarak da kendisini yetiştirdiği anlaşılmaktadır.

Abdülvehhâb iş başına geçtiğinde işler arzulandığı gibi devam etti. Yeni imâm, zühd ve vera sahibi kişileri yönetime getirdi. Daha çok yöneticilikte gözü olmayan kişilere değişik görevler verdi. Müslümanların işlerini yürütürken ilim er-

255 Harîrî, s. 111.

256 Vercelânî, s. 75-76; Dercinî, I, 35-36.

babı ve basiret sahibi kişilerden yardım istedi.²⁵⁷ Tahert'teki imâmet daha da güçlendi. İbnü's-Sağır onun dönemi hakkında: *"İbâdîler daha önce hiç kimsenin etrafında birleşmedikleri bir şekilde Abdülvehhâb'ın etrafında birleştiler. Ona daha çok boyun eğip itaat ettiler. Öncekilere göre onun etrafında daha çok asker ve insan toplandı"* demektedir.²⁵⁸ İbnü's-Sağır devamında, Abdülvehhâb'ın gücünün arttığını ve Tilimsan'a [Tlemsan] kadar bütün Mağrib'e egemen olduğunu, Trablus şehrini kuşattığını ve İbâdîler'den ayrılan ilk fırkanın ortaya çıkışına kadar durumun böyle devam ettiğini belirtmektedir.

2. 1. 1. İbâdiyye Mezhebinde İlk Bölünme: Nükkâriye Hareketi

Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde birçok isyan meydana gelmiştir. Bunların bir kısmı mezhebî bir hüviyet taşımaktadır: Nükkâriyye ve Vasiliyye gibi. Hevvâre kabilesinin ayaklanması gibi bazı isyanlar ise kabilevî hüviyet taşıyan ve asabiyet duygularından kaynaklanan isyanlardır. İmâm Abdülvehhâb döneminde ortaya çıkan ilk ayrılıkçı hareket Nükkârî fırkasıdır. Bunun lideri ise Yezid b. Fendîn idi.

İbnü's-Sağır'ın anlattığına göre çok güçlü olan Abdülvehhâb'ın yönetimi ilk defa Sidrâte, Mezâte ve diğer bazı kabile liderlerinin idarecilerle ilgili itiraz ve şikâyetlerini şöyle dile getirerek başlamıştır: *"İşler bozuldu, durumlar değişti. Kadımız zâlimdir. Beytûlmâl yöneticimiz haindir, güvenlik biriminden sorumlu idarecimiz [sahibu's-şurta] fasıktır. Devlet başkanımız [imâm] bu durumu düzeltmek için hiç uğraşmıyor."*²⁵⁹ Daha sonra bu kabileler devlet yönetimi ile ilgili sözkonusu önemli görevlere yeni kişilerin tayin edilmesi konusunda yandaşlarını İmâm Abdülvehhâb'ı sıkıştırmaya teşvik etmişlerdir.

257 Vercelânî, s. 92; Dercinî, I, 48.

258 İbnü's-Sağır, s. 254.

259 İbnü's-Sağır, s. 256-257.

Vercelânî ve Dercinî ise ilk ihtilafın sebebi olarak Şura meclisindeki yedi kişiden biri olan Yezid b. Fendîn'in imâmet mevkisine çıkmayı başaramayınca İbâdîler'den bir grupla birlikte Abdülvehhâb'ın yönetiminde görev almak istediklerini bu emellerine ulaşamadıklarını öğrendiklerinde ise karışıklık çıkarmaya çalıştıklarını belirtmektedirler. Böylece İbn Fendîn ve arkadaşları muhalefet yapmaya devam ederek daha önce dile getirdikleri gibi *"Abdülvehhâb'ın belli bir cemaate danışmadan hiçbir karar vermemesi gerektiğini, bu durumun onun imâmeti için bir koşul olduğunu"* ileri sürdüler ve muhalefet yapmak için değişik gerekçelerle iddialarını pekiştirmeye çalıştılar. Yine Abdülvehhâb'ın imâmetinin geçerli olmadığını ispatlamak için değişik kesimlere giderek, *"bir toplumda daha bilgili varken başka birinin yönetici olması caiz değildir"* şeklinde sözler yayarak kendilerine taraftar toplamaya başladılar.²⁶⁰ Yezid b. Fendîn ve taraftarları Tahert'ten çıkıp gittiler. Tahert dışında *"Küdyetü'n-Nükkâr"* diye bilinen yerde toplandılar.²⁶¹

Bu olaylar İbâdî cemaatinin parçalanmasına sebep olmuştur. Yezid b. Fendîn'e uyararak Abdülvehhâb'ın imâmetini inkâr eden, bu imâmetin geçerli olmadığını savunanlara *"inkâr edenler"* anlamında *"nükkâr"*; Abdülvehhâb'ın imâmetinin geçerli olduğunu savunan ve çoğunluğu teşkil eden gruba ise İmâm Abdülvehhâb'ın taraftarları anlamında ona nisbetle *"Vehbiyye"* denilmiştir.²⁶²

Abdülvehhâb ise düşmanlarını büyük bir ciddiyetle takip etmeye başladı. İleri gelen adamlarını ve ordu komutanlarını toplayarak onlarla istişare etti. İstişare neticesinde gerekli uyarılarda bulunduktan sonra onlarla çarpışmaya başlanmasının uygun olduğuna karar verdi. Ne var ki hiçbir uyarı muhalif fırkayı davalarında caydırmadı. Bunun üzerine iki grup

260 Vercelânî, s. 92; Dercinî, I, 48. Ayrıca bkz. Neccâr, s. 96.

261 İbnü's-Sağîr, s. 258; Harîrî, s. 115.

262 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 552; Jamil M. Abun-nasr, *A History of the Maghrib in Islamic Period*, London 1987, s. 45-46.

arasında çarpışmalar meydana geldi.²⁶³

Birkaç çarpışmadan sonra Nükkâr fırkası mensupları ve İmâm Abdülvehhâb taraftarları tartıştıkları konuyu Doğuda [Basra, Mısır, Mekke vs.] bulunan İbâdî âlimlerden sormayı ve Abdülvehhâb'ın imâmlığının sahih olup olmadığı konusunda onlardan fetva istemeyi kabul ettiler. Bu âlimlerin yanına gitmek üzere iki elçi görevlendirdiler.²⁶⁴ Bu konuda olduğu gibi Abdülvehhâb b. Abdurrahman doğuda yaşayan İbâdî âlimler ile gerekli gördüğü sorunlar için sürekli fikir alışverişinde bulunuyor, onlardan fetva istiyordu.²⁶⁵

Bu elçiler Mısır'a vardıklarında İbâdî âlimlerinden Şuayb b. el-Marûf [ya da el-Mu'arrif] ile karşılaştılar. İmâmet konusunda meydana gelen olayları ona anlattılar. Şuayb ve arkadaşı Ebû'l-Mütevekkil Tahert'e gidip olayı orada değerlendirmeyi kararlaştırdılar. Daha sonra elçiler Mekke'ye giderek orada da İbâdîler'in liderlerinden Ebû Amr er-Rebi' b. Habib, Ebû Ğassân Mahled b. el-Muammir el-Ğassanî ve Vail b. Eyyüb ile karşılaştılar. Onlara da durumu anlattılar. Yazılan mektubu bu kişilere verdiler. Bu İbâdî âlimler durumu kendi aralarında müzakere ettikten sonra "imâmın belli bir cemaate danışmadan karar veremez" diye bir şartının olmadığını, yine "daha âlim varken âlimin imâm olabileceğini" ifade ettiler. Dolayısıyla imâmetin sahih ve Nükkârîye tarafından ileri sürülen şartların geçersiz olduğunu bir mektupla bildirdiler.²⁶⁶

Şuayb b. el-Marûf, Mısır'daki İbâdîler ile tam bir şekilde meseleyi konuşmadan bazı İbâdî ileri gelenlerin karşı çıkmasına rağmen Tahert'e gitti. Zira orada İbâdîler'in imâmı olmak hırsını taşıyordu. Abdülvehhâb'ın yanına vardığında

263 İbnü's-Sağîr, s. 259.

264 Vercelânî, s. 92-93; Dercinî, I, 49

265 Lewicki, *el-Müerrihun el-İbâdiyyûn*, s. 42.

266 Mektubun metni için bkz. Vercelânî, s. 93-94; Dercinî, I, 49; Bârûnî, s. 106-107. Bu kaynaklarda Mekke'deki İbâdî âlimlerin isimleri değişik şekilde yazılmıştır. Bârûnî'nin yazdığı isimler daha doğru olsa gerektir.

Abdülvehhâb ona Yezid b. Fendîn ve taraftarları ile üzerinde anlaşamadıkları konu olan imâmlığın şartlarından bahsetti. O da imâmlığın sahih ve ileri sürülen şartların geçersiz olduğunu söyledi. Sonra Yezid b. Fendîn ve arkadaşlarının yanına gitti. Verdiği fetvadan pişman oldu. Onlarla birlikte hareket ederek hep birlikte Abdülvehhâb'ın imâmetini inkâr ettiler.²⁶⁷

İmâm Abdülvehhâb'ın yanından ayrıldıktan sonra İbn Fendîn'in yanına giden Şuayb b. el-Ma'rûf, ona acele davranarak Abdülvehhâb'a karşı ayaklanmasını istedi. Şuayb, Doğudaki Hâriciler'den cevap gelmeden ayaklanmayı gerçekleştirmek istiyordu. Zira gelecek cevap ile aleyhlerinde bir delil oluşmasını istemiyordu. Bunun üzerine İbn Fendîn ve arkadaşları Tahert'tekilere tuzaklar kurmanın yollarını aradılar. Abdülvehhâb ise halktan silahlarını bırakmalarını istemişti. Onlar bu durumdayken İbn Fendîn onların gaflet anından yararlanmak istiyordu. Bir gün Abdülvehhâb bazı ihtiyaçlarını karşılamak üzere çarşıya çıktığında İbn Fendîn ve arkadaşları Tahert'e girmek istediler. Şehirde büyük bir kargaşa yaşandı. İnsanlar koşuşturmaya başladılar. İmâm Abdülvehhâb'ın oğlu Eflah şehrin kapısına dikilmeye başladı. Eflah b. Abdülvehhâb, büyük bir cesaret örneği gösterdi ve İbn Fendîn'e bir kılıç vurarak yere serdi. İbn Fendîn'in vurulmasından sonra onun taraftarları dağılmaya başladılar. Onlardan 12.000 kişinin öldürüldüğü ve kanlarının şehrin kapısında seller gibi aktığı rivâyet edilmektedir. İmâm Abdülvehhâb barışın sağlanmasını umarak öldürülenlerin cenaze namazını kıldı. Yenilgiden sonra İbn Fendîn'in taraftarları Trablus'a çekildiler.²⁶⁸

İbâdî kaynaklarda Nükkâr fırkasının İmâm Abdülvehhâb'a suikast girişiminde bulunmak istediğine dair çok ilginç bir rivâyet yer almaktadır. Bu rivâyete göre Yezid b. Fendîn ta-

267 Vercelânî, s. 94-95; Dercinî, I, 50-51; Bârûnî, s. 108-110.

268 Vercelânî, s. 99-100; Dercinî, I, 54-55.

raftarları bir adamı bir tabuta silahıyla birlikte yerleştirdikten sonra tabut konusunda ihtilafa düştüklerini İmâm'dan başka kimseye güvenmediklerini ve bu nedenle de tabutu İmâm'ın evine emanet olarak bırakmak istediklerini söylerler. Tabutu kaldırdıklarında İmâm Abdülvehhâb tabutun ağır olduğunu ve içeriden kilitli olduğunu fark eder. Tabutu götürüp Abdülvehhâb'ın evine yerleştirirler. İmâm Abdülvehhâb namazını kılıp biraz kitap okuduktan sonra yatağına şişirilmiş bir tulum koyar ve üzerine yorganı örter. Kendisi ise bir perde arkasında olup bitenleri seyretmeye başlar. Ortalığın sakinleştiğini fark eden tabuttaki kılıçlı adam, kılıcıyla birlikte tabuttan çıkarak sağına ve soluna baktıktan sonra İmâm Abdülvehhâb'ın yatağına yanaşır. İmâm Abdülvehhâb zannettiği şişirilmiş tuluma birkaç kılıç indirir. İmâm Abdülvehhâb kılıç olayını duyduktan sonra kılıcıyla o adamın yanına gelir ve onu kılıcıyla ikiye ayırır. Sonra tabuta yerleştirir. Sabah olduğunda tabut sahipleri bir şey olup olmadığını birbirlerine sorarlar. Herhangi bir haber duymadıklarını öğrendiklerinde İmâm Abdülvehhâb'a gidip anlaşılmaya vardıklarını belirtirler, o da tabutun bıraktıkları yerde olduğunu söyler. Onlar tabutu götürüp açtıklarında, arkadaşlarının ikiye bölünmüş cesediyle karşılaşır.²⁶⁹ Böylece onların kurdukları tuzak boşa çıkar.

Yukarıda geçtiği gibi İbnü's-Sağîr bu fırkaya Abdülvehhâb'ın imâmetini inkâr ettikleri için "Nükkâr" adını vermişti.²⁷⁰ Vercelânî ve Dercinî ise bu adla birlikte onlara gizli konuşukları için "en-Necviyye"; huzursuzluk çıkardıkları için "Şağabiyye", Allah'ın isimleri ile bazı sıfat-larını inkâr ettiklerinden dolayı onlara "el-Mulhide", İmâm Abdülvehhâb'a

269 Vercelânî, s. 97-99; Dercinî, I, 52-53. Vercelânî'nin *Kitabu's-Sire ve Ahbaru'l-Eimme* adlı kitabını tahkik eden Abdurrahman Eyyüb'un da belirttiği gibi İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a suikast girişimi bulunduğu dair yukarıdaki rivâyetler daha çok hayal ürünü uydurma rivâyetleri çağırıyor. Ne var ki İbâdî kaynaklar gerçek bir olay olarak anlatırlar. Bkz. Vercelânî. s. 98, dn. 46.

270 İbnü's-Sağîr, s. 258.

yaptıkları biatlerini bozdukları için de onlara “en-Nekkâse” demişlerdir.²⁷¹

Mağrib’deki İbâdiler arasındaki ihtilaf ve çarpışmalardan haberdar olan Basradaki İbâdiler ve İbâdiler’in ileri gelen âlimlerinden Rebi’ b. Habib, İmâm Abdülvehhâb’ı haklı buldular. İmâm’a karşı gelen Yezid b. Fendîn, ona destek veren Şuayb el-Maruf ve onlarla birlikte savaşıp ölenlerden ise uzak [beri] olduklarını söylediler. Rebi’ b. Habib, açıkça İmâm Abdülvehhâb’ı meşru imâm olarak gördüğünü belirtti, onu destekleyen konuşmalar yaptı. Şuayb ve İbn Fendîn’in arkadaşlarının aleyhine konuşuyordu. Bu görüşlerini onların yanına giden elçiler aracılığıyla bildirdiler.²⁷² Bu durum ise İmâm Abdülvehhâb’ın yönetimini daha da güçlendirmeye vesile oldu.

Nükkâr grubu bu hezimeye rağmen eylemlere devam etti. İmâm Abdülvehhâb’ın imâmetini destekleyen Basra’dan gelen haberlerin ardında bir gece Abdülvehhâb’ın oğlu Meymûn öldürüldü ve cesedi paramparça edildi. Meymûn’un kimin tarafından öldürüldüğü tespit edilemedi. Sonra Nükkâr fırkası tarafından öldürüldüğü ortaya çıktı. Bunun üzerine Nükkâr grubuyla tekrar bir çarpışma meydana geldi. Onlardan çok sayıda insan öldürüldü. Sadece ismi Harun olan 300 kişinin öldürüldüğü rivâyet edilmektedir. Bu isim maktuller arasında en az olanıydı.²⁷³

İbnü’s-Sağîr bu harekettten sonra İmâm Abdülvehhâb’ın çok sayıda insan öldürdüğü ve imâmlıktan saltanata geçiş yaptığını kaydetmektedir.²⁷⁴ Hiç şüphesiz Nükkâr fırkasının giriş-

271 Vercelânî, s. 95; Dercinî, I, 51; Neccâr, s. 96. Vercelânî’nin *es-Siyer*’inde, Sağ - biyye yerine, “bu fırka Müslüman-ların bütünlüğünü bozup gruplara ayırdıkları için onlara “eş-Şa’biyye” denilmiştir” ifadesi yer almaktadır. Fakat bu bir tashih hatası da olabilir.

272 Vercelânî, s. 101; Dercinî, I, 55.

273 Vercelânî, s. 101-102; Dercinî, I, 56; Bârûnî, s. 112-115.

274 İbnü’s-Sağîr, s. 259.

tiği isyan, Rüstemîler Devleti için çok tehlikeli hareketlerden biri olmuştur. Başta Devlet yöneticisi İmâm Abdülvehhâb ve ailesine zarar vermiş ve oğlu bu hareketin taraftarları tarafından öldürülmüştür. Ayrıca bu hareket diğer başkaldırlara da öncülük etmiştir. İmâmet etrafında gelişen tartışmalara Vasiliyye fırkasının da katılmasına sebep olmuş ve ardında bu fırkanın taraftarları da ikinci bir başkaldırı hareketini başlatmıştır.

2. 1. 2. Vasiliyye Hareketi

Rüstemîler Devleti'ndeki güçlü fırkalardan biri de Vasiliyye fırkası idi. Adını Mutezile mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Vasıl b. 'Ata'ya [80-131/699-749] nispetinden almaktadır.²⁷⁵ Bu nedenle Vasiliyye, Mutezile'nin bir koludur. Bilindiği gibi Mutezile diğer İslâm mezhepleri gibi sekizinci yüzyılda Irak'ta kurulan bir itikadî mezheptir. Diğer mezhepler gibi İslâm dünyasının her yerine müntesipleri yayıldığı gibi Mağrib'e de gitmişler ve orada taraftar toplamışlardır.²⁷⁶

Vasiliyye fırkası değişik Berberî kabilelerden taraftarları bulunmasına rağmen çoğu müntesipleri Zenâte kabilesinden idi. Rüstemîler Devleti'nde otuz bin civarında bu mezhebin taraftarı olduğu söylenmektedir.²⁷⁷ İmâm Abdülvehhâb'ı halife olarak kabul eden Vasiliyye fırkası²⁷⁸ Tahert'in kuzey tarafında Musteğânim ve Vehran şehirleri arasında; güney tarafında ise Valilî şehrinde ve Uzak Mağrib'e kadar yayılmıştı. Vasîliler genellikle Bedevî Araplar gibi çadırlarda yaşıyorlardı.²⁷⁹ Bu da Rüstemîler Devleti'nin sadece İbâdîler'den müteşekkil ol-

275 Bağdâdî, s. 96; Şehristânî, s. 46-49.

276 Mutezile hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eş'arî, s. 155-278; Bağdâdî, s. 93-190; Şehristânî, I, 43-78.

277 Bârûnî, s. 116

278 Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121

279 Bekrî, s. 67; Harîrî, s. 119; Hareir, s. 68. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121.

madığını Vasiliyye, Sufriyye gibi diğer İbâdî olmayan bazı fırkaların da bu devlet bünyesinde yaşadıklarını²⁸⁰ ve Rüstemî imâmlara biat ettiklerini ortaya koymaktadır.

Vasiliyye fırkası mensupları Rüstemîler Devleti'nin gösterdiği fikir özgürlüğünden yararlanarak her kesimden insanlarla fikrî tartışmalar yapabiliyor, onları kendi mezheplerine davet edebiliyorlardı. Devlet başkanı ile bile bu tartışmaları yapma imkânına sahiptiler.²⁸¹

Vasiliyye isyanından önce gelişen olaylara bakarak bu isyanın sebepleri üzerinde durmakta yarar bulunmaktadır. Bu isyandan önce İdris b. Abdullah b. Hasan 173/789 yılında Tilimsan emiri Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî üzerine yürüyerek Tilimsan şehrini İdrisîler Devleti topraklarına iltihak etti. Şehrin emiri Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî'yi yerinde bıraktı. Muhammed b. Hazar ise nüfuzunu daha da arttırmak için Tahert'in kuzeyinde oturan kabilesi Zenâte mensuplarını isyana teşvik ederek Rüstemîler'den ayrılmalarını istiyordu. Yine Valilî'de bulunan Vasiliyye fırkasının lideri İshak b. Muhammed el-Urbî de İdrisîler Devleti'nin kurulmasına yardımcı olmuştu. İshak el-Urbî nüfuzunu bütün Mağrib'e yaymak istiyor, Tahert'teki Vasılîler'in isyan etmesini ve Rüstemîler'den ayrılmalarını istiyordu. Bu gelişmelerin yanında İbâdîler tarafından öldürülen Yezid b. Fendin'in kabilesi olan Benî Yefrin'in, aynı zamanda Vasiliyye fırkasının çoğu müntesiplerinin bulunduğu Zenâte kabilesinin bir kolu olması, bu isyanı tetikleyen ana sebep olmuştur.²⁸² Bu sebeplerden dolayı Vasılîler'in isyan ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum ise Vasiliyye hareketinin hem kabilevî hem de mezhebî bir hüviyet taşıdığını göstermektedir.

280 Mahmûd Şit Hattab, *Kadetü'l-Fethi'l-İslamî el-Mağribi'l-Arabî*, Beyrut 1973, II, 219-220.

281 Bârûnî, s. 117.

282 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 553.

İbâdî kaynaklara göre İmâm Abdülvehhâb, Vasılîler'in başlattığı bu hareket karşısında zafer elde edemeyince Cebelü Nefûse'de bulunan İbâdîler'den yardım talebinde bulunmuştur. Şemmâhî'nin naklettiği bir rivâyete göre Abdülvehhâb, Nefûse kabilesinden çarpışabilecek 100 kişilik süvari birliği, Kur'an yorumunu iyi bilen 100 müfessir, Kelâm ilmine vakıf 100 mütekellim ve helal-haram konuları iyi bilen 100 fakih olmak üzere toplam 400 kişilik bir yardım istemiştir. Zira Vasılî fırkası içerisinde çok iyi çarpışan cengâverler ve münazara konusunda hasımlarını susturacak derecede bilgin kişiler vardı.²⁸³ Ne var ki Abdülvehhâb'ın elçileri Nefûse kabilesinin yanına vardıklarında kabilenin ileri gelenleri toplanarak dört kişiyi göndermeyi kararlaştırmışlardır. Bunlar: Mehdî en-Nefûsî, Eyyub b. 'Abbâs, Muhammed b. Yânis, Ebû Muhammed veya Ebû'l-Hasan el-Ebdelanî adlı kişilerdir.²⁸⁴ Böylece Nefûse kabilesi taleb edilen her 100 kişiye karşılık bir kişi göndermiştir.

İbâdî kaynaklarda İmâm Abdülvehhâb'ın, Nefûse kabilesinin yardımını sabırsızlıkla beklediğine dair bir rivâyet yer almaktadır. Bu rivâyete göre İmâm Abdülvehhâb Nefûselilerin yola çıktığı haberini alınca kölelerine "onların geliş haberini kim müjdelerse onu azat edeceğim", der. Bu yüzden köleler her sabah şehrin dışına çıkar sağa sola bakarlar. Abdülvehhâb'ın ayağı aksak bir kölesi ise diğerleriyle birlikte şehrin dışına çıkamadığından onları şehrin surunun üzerinde takip eder. Nefûseliler'in gelecekleri gün topal köle uzaktan kölelerin müjde haberini ulaştırmak için koşuştuklarını görür. Bunun üzerine Abdülvehhâb'a giderek Nefûseliler'in gelmek üzere olduklarını haber verir. İmâm Abdülvehhâb da onu azat eder. Arkadaşları geldiklerinde topal kölenin hürriyetine kavuştuğunu görürler. Bunun üzerine "topal kazandı" derler.²⁸⁵

283 Şemmâhî, I, 137.

284 Vercelânî, s. 105-106; Dercinî, I, 57-58.

285 Vercelânî, s. 107; Dercinî, I, 59.

Nefûseliler Tahert'e geldiklerinde İmâm Abdülvehhâb onların dört kişi olduğunu görünce morali bozuldu. Zira o büyük bir ordunun geleceğini umuyordu. Onlarla karşılaştığında onların durumunu sordu ve her biri, bir konuda garantörlük vazifesini icra edebileceğini söyledi. Bunun üzerine Abdülvehhâb onları konuk evinde en güzel bir şekilde ağırladı.²⁸⁶

İmâm Abdülvehhâb daha önce Vasıliyye fırkası ile tartışma yapmak için belli bir süre belirlemişti. Nefûse kabilesine mensup dört kişi geldikten sonra Mehdî en-Nefûsî'nin münazara-da çok başarılı biri olduğunu öğrendiğinde daha önce Vasîlî fırkasına mensup kişilerle yaptığı münazarayı ona aktardı. Mutezilî âlimden ayrı düştüğü konular hakkında onun fikrini sordu. Sonunda Mehdî'nin münazara konusunda başarılı Mutezilî âlimi yenecek kabiliyette olduğu kanaatine vardı. Ayrıca Mehdî'nin Tahert'e geldikten sonra birkaç gece ortadan kaybolarak 70 civarında muhalif âlimi kendi görüşüne çektiği rivâyet olunmaktadır.²⁸⁷

İmâm Abdülvehhâb, Mutezile ile tartışmak için gereken hazırlıkların tamamlandığını anlayınca halkı tartışma toplantısına davet etti. Her iki fırkadan da insanlar gelip toplandılar ve saflar oluşturdular. İmâm Abdülvehhâb da Mehdî en-Nefûsî ve Muhammed b. Yanis ile birlikte gelerek meclisteki yerini aldılar. Bir süre sonra halkın huzurunda Mehdî ile Mutezilî âlim tartışmaya başladılar. Belli bir süre geçtikten sonra halkın anlamayacağı sadece İmâm'ın anladığı konuları tartıştılar. Daha sonra kendilerinden başka İmâm'ın bile anlamadığı konuları tartıştılar. Sonunda Mehdî münazarayı kazandığına dair zafer işareti olarak külahını attı. Mehdî'nin arkadaşları da tekbir getirdiler.²⁸⁸

Daha sonra İbâdîler ile Vasîlîler arasında kanlı bir çarpışma

286 Vercelânî, s. 108; Dercinî, I, 59.

287 Vercelânî, s. 108-109; Dercinî, I, 60.

288 Vercelânî, s. 110-111; Dercinî, I, 60-62.

meydana geldi. Nefûse'den gelen Eyyub b. Abbas adındaki cengâver atını belli yöntemlerle iyice hazırladıktan sonra çok iyi savaşan Mutezile liderinin oğlu olan genç cengâver ile karışlaştı, onu yendi ve öldürdü. Akabinde herkesi mübareze-ye davet etti. Mutezile lideri olduğu anlaşılan bir kişi daha önce öldürülen oğlunun intikamını almak üzere ileri atıldı. Her ikisi çarpışmaya başladılar. Sonunda Eyyub onu da yere serdi. Mutezile mensupları reislerinin öldüğünü görünce dağılmaya başladılar. Eflah b. Abdülvehhâb bir taraftan Eyyub b. Abbas da diğer taraftan onları kılıçlarıyla vurmaya başladılar. Bu iki kişi çok sayıda kişiyi öldürdüler.²⁸⁹ Böylelikle Vasılîler'in başlattığı hareket hezimete uğratıldı. Yenilgiden sonra Vasılîler'in bir kısmı Rüstemî imâma itaat ederek bu devletin sınırları içinde yaşamaya devam etti. Bir kısmı ise Tahert yakınlarında kurulan İzerc emirliği gibi emirlikler kurdular. Diğer bir kesimi ise Tanca ile Valilî arasında egemenlik kuran Mutezilî lider İshak b. Muhammed el-Urbî'nin yanına giderek Zerhun dağı civarında yaşamlarını sürdürdüler.²⁹⁰

Yukarıda da görüldüğü gibi İbâdî kaynaklar Mehdî'nin ilim ve takvası ile Eyyub b. Abbâs'ın kahramanlıkları²⁹¹ konusunda olduğu gibi Vasılîler ile kendi fırkaları arasında geçen ilmi tartışma ve çatışmalar ile ilgili ilginç rivâyetler aktarmakta ve abartılı bir şekilde kendi lehlerinde yorumlamaktadırlar. Ne var ki başka kaynaklarda bu rivâyetlerin sağlamasını yapmak da mümkün değildir. Zira başta İbnü's-Sağîr olmak üzere diğer kaynaklarda, Vasılîler'in İmâm Abdülvehhâb'a karşı yaptığı isyanla ilgili hadiselerle değinilmemektedir.

289 Vercelânî, s. 111-112; Dercinî, I, 62. Dercinî'nin aktardığına göre sadece Eflah b. Abdülvehhâb 4.000 kişi öldürmüştür.

290 Muhammed b. Tavî, s. 114-115, dn., 2.

291 Bu kaynaklar Eyyub'un akşam yemeği olarak bir kırba süt ile bir koyun yed -ğini daha sonra da sabaha kadar Kur'an okuduğunu, yatsı abdesti ile sabah namazını kıldığını; Mehdî'nin ise çok zahidane bir hayat yaşadığını yağmura dayanıksız eski bir evde oturduğunu kaydederler. Bkz. Vercelânî, s. 112-115; Dercinî, I, 63-65.

2. 1. 3. Hevvâre Hareketi

Asabiyet teorisine göre kabilelerin evlilik yolu ile akraba olmaları onları daha güçlü bir duruma getirdikleri bilinmektedir. İmâm Abdülvehhâb da büyük kabileler arasındaki evliliklere önem vererek bu yolla iç güvenliğin sağlanması yolunda adımlar atmıştır. İktidarını daha sağlamlaştırmak için bazı kabilelerle kendi kabilesi arasında evlilik yolu ile akrabalık bağına güçlendirmeye çalışmıştır. İmâm Abdülvehhâb, bu metodu iç güvenliği için takip ettiği siyaset olarak benimsemiştir. Büyük kabilelerin evlilik yolu ile birbirleriyle akraba olmalarını ise ihtiyatla karşılamıştır. Hevvâre hareketi, İmâm Abdülvehhâb'ın takip ettiği bu siyasete karşı bir tepki olarak meydana gelmiştir.

Tahert yakınlarında oturan Hâricî-İbâdî mezhebini benimseyen Hevvâre kabilesi, nüfusu kalabalık bir kabile idi. Bu kabilenin liderlerine el-Evs deniliyordu. Bu liderler Benî Mesâle diye de biliniyordu. Levâte kabilesinin liderlerinden birinin güzel bir kızı vardı. Benî Mesâle reislerinden biri bu kızı nişanlamak talebi ile Levâte kabilesi ile hısımlık bağına kurmak istedi. Böylece her iki kabile arasında bir anlamda güç birliği sağlanmış olacaktı.²⁹²

İmâm Abdülvehhâb bu tehlikenin farkına vardığında, Levâte kabilesinin liderine giderek onun kızını kendisine nişanladı, daha sonra da onunla evlendi. Bu haber Evs liderine ulaştığında sinirlendi ve “nişanladığım bir kızı iktidar gücünü kullanarak elimden alan biri ile aynı yerde yaşayamam” diyerek batıya doğru göç etti. Aynı öfkeyi onun aşireti de gösterdi. Hepsî Tahert'te kalmamaya yemin ettiler. Bu şehirden 10-15 mil uzaklıkta bulunan Hevvâre vadisine gidip yerleştiler. Abdülvehhâb'a muhalif olan kişiler de onlara katıldılar. Karşı bir cephe oluşturan Hevvâre ve yandaşları Rüstemiler Devleti'nin vatandaşlarına karşı şiddete dayalı eylemler ger-

292 İbnü's-Sağîr, s. 260-261; Bârûnî, s. 133.

çekleştirdiler. İlk olarak Ebû Said nehri kenarında bir katırcının oğlunu öldürdüler.²⁹³

Abdülvehhâb'a bağlı olan İbâdîler maktulün üzerinde bulunan eşyayı araştırdılar. Zira İbâdîler, mallarını helal saymayan hasımlarıyla savaşmama gibi bir ilkeye sahiptiler. Ancak muhalif grupla savaşmak için bahane aradıkları anlaşılan araştırma ekibi, yaptıkları araştırma neticesinde maktulün bütün eşyasına dokunulmadığı sadece yüzüğünün kaybolduğunun farkına vardıklarında tekbir getirerek: "Bu kişiler mallarımızı helal görüyorlar. Böylece bunlarla [Benî Mesâle ve yandaşları ile] savaşmak caizdir" dediler. Düşmanlarına karşı koymak için hazırlık yaptılar. Bu amaçla çok sayıda insan Abdülvehhâb'ın yanında toplandı.²⁹⁴ İbnü's-Sağîr ve Bârûnî'nin aktardığı bu savaş gerekçesi şayet doğru ise İbâdîler'in de tıpkı önceki Hâricîler gibi nasıl basit gerekçelerle insanları öldürmek istedikleri anlaşılmaktadır.

Her iki grup Eslân nehrinin kenarında karşı karşıya geldiler ve savaşmaya başladılar. Bu savaşta İmâm Abdülvehhâb'ın oğlu Eflah, büyük cesaret gösterdi ve cansiperane savaştı. Rivâyete göre Abdülvehhâb nereye bakıyorsa bir süvarinin cesaretle savaştığını görüyordu. Bu süvarinin kim olduğunu sorduğunda ona "Bu oğlun Eflah'tır" deniliyordu. Bunun üzerine Abdülvehhâb da: "Eflah imâmeti hak etmiştir" dedi. Eflah için imâmet akdi o gün kararlaştırıldı. Savaş Hevvâre kabilesinin büyük bir yenilgisi ile neticelendi. Bu kabileden çok sayıda insan öldürüldü. Geri kalanlar ise Yencan dağına doğru göç ettiler.²⁹⁵ Bu hareketin bastırılması ile birlikte Abdülvehhâb Rüstemîler Devleti'nde birliği sağladı.

İbnü's-Sağîr, Hevvâre hareketini İbâdî mezhebindeki ikinci bölünme şeklinde değerlendirir. Vercelânî ise İbâdî fırkasının

293 İbnü's-Sağîr, s. 261-262; Bârûnî, s. 133-134.

294 İbnü's-Sağîr, s. 262; Bârûnî, s. 134.

295 İbnü's-Sağîr, s. 262-263; Bârûnî, s. 134-135.

ikinci bölünmesi olarak ileride ele alınacak Halef b. Semh'in hareketini göstermektedir.

2. 1. 4. İmâm Abdülvehhâb'ın Hac İçin Yola Çıkması ve Cebelü Nefûse'ye Uğraması

İmâm Abdülvehhâb iç karışıklıkları yatıştırdıktan sonra hac yapmak gayesiyle sefer hazırlıkları yaptı. Demmer dağına vardı ve orayı devletine iltihak etti. Bu civarda bulunan Talâlîit denilen yerde kendi adına bir mescid inşa etti. Bu bölgenin yerlilerinden Midrâr²⁹⁶ adındaki birini oraya vali olarak tayin etti. Sonra Nefûse kabilesinin bulunduğu dağlık bölgeye gitti. Nefûselilere hacca gitme niyetini açıkladı. Nefûseliler ona, Haremeyn'in Abbâsiler'in egemenliğinde bulunduğunu Abbâsiler kendisini yakaladığında ya öldüreceklerini ya da hapsedeceklerini, buradaki Müslümanları yönetmenin daha öncelikli bir görev olduğunu söylediler. Ayrıca hacın bir şartı olan yol emniyetinin bulunmadığını da belirttiler. İmâm Abdülvehhâb da doğudaki İbâdiler'den Ebû Rebî' b. Habîb ve İbn İbâd el-Mısırî'ye durumu ileterek onlardan fetva istedi. Ebû Rebî' kendi yerine birini görevlendirerek hac yapmasını tavsiye ederken; İbn İbâd hacc ibadetinin yerine getirilmesi için gerekli bir şart olan yol emniyeti olmadığından, böyle bir durumda olan birine hacın farz olmadığını bildirdi. Abdülvehhâb ise Ebû Rebî'in fetvasına göre hareket etti. Yerine hac yapmak üzere birini görevlendirdi.²⁹⁷

İmâm Abdülvehhâb, Trablus'tan üç günlük mesafe uzaklığında olan Cebelü Nefûse'de²⁹⁸ yedi yıl kaldı ve orada bulunanları yönetti. Rüstemî valilerinin görev yeri olan Cadû

296 Dercinî, [I, 65] bu adı Fezar diye yazmaktadır. Ne var ki Vercelânî eserinde bu kişinin Erva bint Abdurrahman b. Rüstem ile evlenen Midrâr el-Muntasır olduğunu belirtmektedir. Bu kişi H. 2. asrın ikinci yarısında Sicilmâse'yi yönetendir. Bkz. Vercelânî, s. 115, dn., 3.

297 Vercelânî, s. 115-116; Dercinî, I, 65-66; Şemmâhî, I, 140.

298 Bekrî, s. 9.

şehrine gitti. Bu şehrin Mîrî denilen bir köyünde ikamet etti. Bu köyde bir mescid inşa ederek orada bulunduğu sürece bu mescitte ders vermeye devam etti.²⁹⁹

2. 1. 5. Abdülvehhab b. Abdurrahman'ın Trablus Muharasası

Trablus'ta bulunan Berberî kabilelerden Hevvâre kabilesi mensuplarının neredeyse tamamı İbâdî mezhebine bağlı idi. Bu kabilenin tümü veya ekseriyeti Trablus'ta hüküm süren Ağlebîler'in valisine boyun eğmişlerdi. İmâm Abdülvehhâb'ın Cebelü Nefûse'de bulunduğu sıralarda Hevvâre kabilesi ile Ağlebîler arasında büyük bir ihtilaf çıktı. Ağlebîler onlara karşı Trablus'tan bir ordu çıkardı. Her iki topluluk Reml vadişi denilen yerde karşı karşıya geldiler. Sonunda Ağlebîler'in gönderdiği askerler yenilgiye uğradı ve Trablus'a doğru geri çekildi.³⁰⁰ İbrahim b. Ağleb'in askerlerinin peşini bırakmayan Hevvâre kabilesine bağlı askerler Trablus'a girdiler ve şehrin surlarını yıktılar. Bu durumu öğrenen İbrahim b. Ağleb, on üç bin süvari ile birlikte oğlu Ebû'l-Abbâs Abdullah'ı Trablus'a gönderdi. Abdullah ile Berberîler savaşmaya başladılar. Neticede Berberîler hezimete uğradılar. Bundan sonra Abdullah Trablus'a girdi ve şehrin surlarını tekrar inşa etti.³⁰¹

İbn Haldûn da 196/811 yılında Hevvâre kabilesinin İfrîkıyye emirinin İbrahim b. Ağleb'e karşı ayaklanarak Trablus'u kuşatma altına aldığını buna karşı İbrahim b. Ağleb'in ise oğlu Ebû'l-Abbâs Abdullah komutasındaki bir orduyu onların üzerine göndererek onları hezimete uğrattığını kaydetmektedir.³⁰² İmâm Abdülvehhâb'ın Trablus'a yakın bulunan Cebelü Nefûse'de oturmasından dolayı Hevvâre kabilesinin isyan et-

299 Bârûnî, s. 140-142; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 555; Ganimî, II, 118.

300 Bârûnî, s. 144.

301 İbnü'l-Esîr, VI, 269-270.

302 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 141.

meye cesaret ettiği anlaşılmaktadır.³⁰³ Zira İslâm coğrafyacısı Bekrî'nin de belirttiği gibi Trablus ile Cebelü Nefûse arasındaki uzaklık üç günlük mesafeye sahiptir.³⁰⁴

İbâdî mezhebine bağlı Berberîler'in hezimetini öğrenen İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman, Berberîler'i bir araya topladı ve onları savaşa teşvik etti. Etrafına topladığı kalabalık bir Berberî ordusuyla birlikte Trablus'a doğru hareket etti ve şehri muhasara altına aldı. Ebû'l-Abbâs Abdullah ise şehrin Zenâte kapısını kapatarak Hevvâre ile savaşmaya devam etti. Babası İbrahim b. Ağleb vefat edip kendisini emirliğe tayin edinceye kadar da Hevvâre ile savaşı sürdürdü. Bu arada kardeşi Ziyâdetullah, askerlerden emirliği için onun adına söz aldı ve bir mektup göndererek babasının öldüğünü ve emirliğin kendisine verildiğini bildirdi. Ne var ki Berberîler mektubu götüren elçiyi ele geçirdiler ve Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a teslim ettiler. Abdülvehhâb elçiden Abdullah'a babası İbrahim b. Ağleb'in öldüğünü duyurmasını istedi. Bundan sonra deniz ve Trablus Abdullah'a, bunun haricindeki yerler ise Abdülvehhâb'a ait olmak üzere aralarında sulh anlaşması akdedildi.³⁰⁵ Bu antlaşma ile birlikte Rüstemiler Devleti'nin doğu tarafı güçlendi ve güvenlik altına alınmış oldu.

İmâm Abdülvehhâb Trablus'tan dönmek üzereyken Katfân b. Seleme ez-Zevâğî komutasında bir askeri birliği Trablus'un batı tarafında bulunan Kabis'e [Gabes] gönderdi. Ez-Zevâğî, Ağlebîler'in elinde bulunan Kabis'i kuşattıktan sonra hurma ve nehirleriyle meşhur olan bu şehri Rüstemiler Devleti'ne katmayı başardı. Başarılı komutan yoluna devam ederek Kabis'e yakın bulunan Matmâte ve Zevâğe kabilelerinin bulundukları köy ve dağlık bölgeler ile Demmer dağlarının bu-

303 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 555.

304 Bekrî, s. 9.

305 İbnü'l-Esir, VI, 270; Bârûnî, s. 145-146; krş. Vercelânî, s. 116-117; Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevaki'i't-Tarih* s. 46.

lunduğu bölgeyi ve Cerbe³⁰⁶ adasını Rüstemiler Devleti'ne iltihak etti.³⁰⁷ Abdülvehhâb döneminde, Kabis bölgesi, Tunus'un güneydoğusunda yer alan dağlar, Cerbe adası, Nefzave bölgesi, Kistiliyye bölgesi ve Kafsa bölgesi Rüstemiler'in egemenliği altındaydı.³⁰⁸

2. 1. 6. Halefiyye Hareketi

Abdülvehhâb b. Abdurrahman Trablus'ta anlaşmayı imzalayıp bölgeyi emniyet altına aldıktan sonra vezirlerinden Semh b. Ebû'l-Hattab el-Me'âfirî'yi Cebelü Nefûse'nin de içinde bulunduğu Trablus bölgesine vali tayin ederek Tahert'e döndü. Semh, Abdülvehhâb'a bağlı kalarak adaletli bir şekilde Trablus bölgesini yönetti. Vefat edeceği sırada da Abdülvehhâb'a itaat etmeyi tavsiye etti. Vefat ettiğinde halk Semh'i çok sevdiğinden onun Halef adındaki oğlunu İmâm Abdülvehhâb'ın iznini almadan vali olarak seçti. İtiraz edenlere ise, "Biz Halef'i geçici olarak vali atadık. İmâmdan gelen direktiflere göre hareket ederiz" dediler. İmâm Abdülvehhâb bu durumdan haberdar olduğunda, izni olmadan valiyi tayin ettiklerinden dolayı onlara bir mektup yazdı. Bu uygulamanın Müslümanların yaşam biçimine aykırı olduğunu belirtti ve yaptıkları işten derhal tevbe etmelerini istedi. Bu ihtilaftan dolayı da İbâdîler arasında bir bölünme yaşandı.³⁰⁹ Vercelânî ve Dercinî'ye göre bu hareket İbâdîler arasında ortaya çıkan ikinci bölünmedir. İbnü's-Sağîr ise bu harekete değinmediği gibi İbâdîler arasındaki ikinci bölünme olarak yukarıda sözü edilen Hevvâre hareketini göstermektedir.

İmâm Abdülvehhâb, Halef b. Semh'in valiliğini onaylama-

306 Cerbe adası İbâdîler için önemli bir sığınak yeridir. Son dönemlere kadar bu adada İbâdîler yaşamışlardır. Ayrıca bu adada geçen olaylarla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Cerbî, s. 43-70.

307 Bârûnî, s. 146-147.

308 Lewicki, *el-Müerrihûn el-İbâdiyyûn*, s. 41, dn., 56.

309 Vercelânî, s. 119-121; Dercinî, I, 67-69; Bârûnî, s. 148-150.

dığını hem Halef'e hem de yerli halka mektuplarla bildirdi. Halk ikilemde kaldı ve bu konuyu Basra'daki âlimlerle danışmayı kararlaştırdı. Bu amaçla Basra'da bulunan İbâdîler'in reisi Ebû Süfyan Mahbub b. er-Rehil'e bir mektup yazıldı. Ebû Süfyan da İmâm'a itaatin vacip olduğunu ve Halef'in valiliğini onaylamadığını bildirdi. Bunun üzerine Halef, taraftarları tarafından imâm olarak ilan edildi. Halef'e imam olarak biat edenler Abdülvehhâb'ın imâmlığına karşı çıktılar.³¹⁰

İmâm Abdülvehhâb, Halef b. Semh'in valiliğini onaylamadığını bildirdikten sonra Ebû'l-Hasan Eyyub b. Abbâs'ı Trablus bölgesine vali olarak tayin etti.³¹¹ Ne var ki kısa bir süre sonra Trablus valisi Eyyub b. Abbâs öldüğünde Nefûse ve Trablus'taki İbâdîler kendilerine yeni bir vali ataması için Abdülvehhâb'a müracaat ettiler. O da halkın isteğini göz önünde bulundurarak Abdülhamid el-Cenâvenî'yi vali olarak atadı. Abdülhamid güçsüz durumda olduğunu belirterek valilik görevini üstlenmek istemediyse de Abdülvehhâb'ın ısrarı üzerine bu görevi kabul etti. Halef b. Semh, Abdülhamid el-Cenâvenî'nin bu göreve geldiğini duyduğunda halkı rahatsız edici bazı baskınlarda bulundu. Durum İmâm Abdülvehhâb'a bildirildiğinde Abdülvehhâb, Halef ve adamlarıyla iyi geçinilmesi gerektiğini tavsiye ederek sadece nefsi müdafaa yapmalarını öğütledi. Tam bu sırada Abdülvehhâb'ın vefat haberi geldi [208/823].³¹²

Tarihçiler İmâm Abdülvehhâb'ın devlet başkanlığı süresi hakkında farklı tarihler ileri sürmüşlerdir. İbnü's-Sağîr, Vercelânî ve Dercinî gibi yazarlar Abdülvehhâb'ın ölüm tarihi olarak kesin bir tarihten bahsetmemektedirler. Abdülvehhâb'ın adını Abdülvaris olarak kaydeden İbn İzârî'ye göre Abdülvehhâb 168/784 yılında imâm olarak seçilmiş ve 188/803 yılında da

310 Vercelânî, s. 122-123; Dercinî, I, 69-70.

311 Bârûnî, s. 152.

312 Vercelânî, s. 124-128; Dercinî, I, 70-72; Bârûnî, s. 152-155.

vefat etmiş böylece yirmi yıl hüküm sürmüştür.³¹³ Bârûnî ise Abdülvehhâb'ın 171/787 yılında imâm olduğunu, 190/805 yılında vefat ettiğini ve on dokuz yıl hüküm sürdüğünü ileri sürmektedir.³¹⁴ Fakat İbnü'l-Esir ve İbn Haldûn, Abdülvehhâb b. Rüstem'in 196/811 yılında büyük bir ordunun komutanı olarak Trablus'u kuşattığını ve kuşatmanın yine aynı yılda ölen İbrahim b. Ağleb'in vefatına kadar sürdüğünü belirtmektedirler.³¹⁵ Bu da, birçok araştırmacının belirttiği gibi³¹⁶ Abdülvehhâb'ın 208/823 yılında vefat ettiği görüşünün daha isabetli olduğunu göstermektedir. Abdülvehhâb'ın 40 yıl süren devlet başkanlığı döneminde Rüstemîler Devleti'nde genellikle sükûnet hüküm sürmüştür.

İmâm Abdülvehhâb döneminde görev yapan valiler Bârûnî'nin aktardığına göre aşağıdaki kişilerdir: Kafsa valisi Vekil b. Derrac en-Nefûsî, Sirt valisi Selâm b. Amr el-Levâtî, Nefzâve valisi Muhammed b. İshak el-Hazarî, Ticî valisi Ebû Yunus Vesim en-Nefûsî, Kabis valisi Seleme b. Katfan ez-Zevâğî, Cebelü Demmer valisi Midrâr, Cebelü Nefûse valileri Semh b. Ebî'l-Hattab, Eyyub b. Abbâs, Ebû Ubeyde el-Cenâvenî. Vilayetlerinin isimleri zikredilmeyen aşağıdaki kişiler de Abdülvehhâb'ın döneminde valilik yapmışlardır: Carûn b. el-Kamerî ez-Zenâtî, Nehdî b. 'Âsım ez-Zenâtî, Mizver b. İmran el-Hevvârî vb.³¹⁷

2.2. Üçüncü İmâm Ebû Said [Meymûn] Eflah b. Abdülvehhâb [208-240/824-855]

İmâm Abdülvehhâb'ın vefat ettiği gün İbâdiler, daha önceki

313 İbn İzârî, I, 196-197.

314 Bârûnî, s. 163.

315 İbnü'l-Esir, VI, 157, 270; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 121.

316 Muhammed b. Tavî, s. 118; Hareir, s. 77, Georges Marçais, "Rüs-temiler", *IA.*, IX, 802; Hasan Ali Hasan, s. 132. Krş. Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 557; Harîrî, s.138. Abdülaziz Sâlim ve Harîrî Abdülvehhâb'ın 211/ 826 yılında öldüğü kanaatindedirler.

317 Bârûnî, s. 164-165.

tecrübelerden de yararlanarak oğlu Eflah b. Abdülvehhâb'a biat ettiler. Zira Tahert'teki İbâdîler çevrede bulunan düşmanların entrikalarından korkuyorlardı.³¹⁸ Hâlbuki verasete dayalı imâmet seçimi hem Hâricîler'in hem de onun bir kolu olan İbâdîler'in ilkelerine aykırıydı. Buna rağmen İbâdîler Eflah'ı imâm olarak seçmede pek zorluk çekmediler.

Eflah, Nükkâr hareketinde İbn Fendin ile yapılan savaşta Tahert şehrinin kapısına dikilmiş, İbn Fendin'e bir kılıç vurarak onu yere sermiş ve taraftarlarının yenilip dağılmasında büyük bir rol üstlenmişti.³¹⁹ Hevvâre hareketinde de büyük bir cesaret örneği göstermiş, cansiperane savaşmış ve Abdülvehhâb'ın takdirini kazanmıştı. Öyle ki Hevvâre kabilesi ile yaptıkları savaş sırasında Abdülvehhâb "Eflah imâmeti hak etmiştir" diye bir söz söyleyerek Eflah'ın imâmeti konusunda bir karar vermişti. Böylece Eflah için imâmet akdi karara bağlanmıştı.³²⁰

Bunun yanında Eflah, imâmet konusunda deneyim sahibi bir kişi idi. Zira İmâm Abdülvehhâb, Trablus ve Cebelü Nefûse'de geçici olarak ikamet ettiği yedi yıllık süre zarfında Tahert ve Orta Mağrib'deki görevlerine vekâleten oğlu Eflah'ı bırakmıştı, Eflah da imâmet sorumluluğunu üzerine alarak yönetim tecrübesini kazanmıştı. Abdülvehhâb bir bakıma oğlu Eflah'ı imâmet için hazırlamıştı. Eflah'ın yönetim tecrübesi sadece bu yedi yıllık süre ile sınırlı değildi. Zira o babasının vefatından önce de birkaç sene devlet işlerini yürütmüştü. İbnü's-Sağîr, Eflah'ın babasının vefatından önce yönetici olarak seçildiğini, nihai kararın onun verdiğini, her şeyin onun yanında bittiğini, ihtiyaçların onun tarafından karşılandığını, ata ve maaşın onun yetkisinde olduğunu açıklar ve bu durumun babasının vefatına kadar böyle devam ettiğini belirtir.³²¹

318 Şemmâhî, I, 166.

319 Vercelânî, s. 99-100; Dercinî, I, 54-55.

320 İbnü's-Sağîr, s. 262-263; Bârûnî, s. 134-135.

321 İbnü's-Sağîr, s. 264.

Bütün bu durumlar İbâdiler'in Eflah'a imâmet için hemen biat etmelerini kolaylaştırmıştı. Bunun yanında Tahert'in etrafının düşmanlarla sarılı olması, Eflah'ın da buna karşı koyabilecek cesarete sahip biri olması İbâdiler'in onu imâm olarak seçmelerinin bir gerekçesi olmuştur.³²² Zira İbâdiler de Ehl-i Sünnet gibi imâmet seçimi konusunda barış zamanında ilme; savaş zamanında ise cesarete önem vermektedirler.³²³ Böylece Eflah fazla bir kargaşa yaşanmadan Rüstemiler'in üçüncü imâmı olarak seçilmiştir. Bununla birlikte İbâdiler verasete dayalı imâmet seçimini kanıksamışlardır.

İbâdiler'in tamamı Eflah'ın imâmeti konusunda görüş birliğine vardılar. Abdülvehhâb'ın vefatı ile birlikte Eflah'ın imâmet için biat aldığı haberi aynı anda devletin her tarafına yayıldı. Her taraftan valilerin ve yerli halkın taziye dilekleri ile birlikte biat yazıları da devletin başşehrine gelmeye başladı. Bu anlamda Cebelü Nefûse valisi Abdülhamid el-Cenavenî'den de bir mektup geldi. Bu mektupta Abdülhamid, yeni İmâm Eflah'a biat ettiğini bildiriyor ve Halef'e karşı savaşıma konusunda izin istiyordu.³²⁴

İbâdiler'den Şurrât grubu³²⁵ Eflah'ın yöneticiliğinin ilk döneminde onun imâmet selahiyetini taşıyıp taşımadığını kontrol etti. Babası Abdülvehhâb'ın kadılarından biri ölünce Şurrât grubu bu makama en uygun birinin görevlendirilmesini is-

322 Vercelânî, s. 129; Dercinî, I, 72.

323 Abdülhamid, II, 338

324 Bârûnî, s. 166.

325 Şurrât: Kendi nefislerini Allah için satan anlamındadır. Şurrât grubu 40 veya daha fazla kişiden oluşuyordu. Dünyalarıyla ahiretlerini satın alan kişiler anlamında bu gruba Şurrât denilmiştir. Zira bu kişiler Allah'a söz verip dünyalık işlerden vazgeçerek, ölüm korkusuna aldırış etmeksizin gerekirse ölmek pahasına kötü işleri yasaklamak ve iyi işleri emretmekten [el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy anı'l-münker] çekinmeyen bir gruptu. Bu grup sürekli bir şekilde devlet başkanları [imâm] ve valilerinin maksatlarını, içlerinde gizlediklerini öğrenmek için onları imtihan ediyorlardı. Bu deneme sonucunda ya onların yaşam tarzlarını övüyorlardı ya da onları eleştiriyorlardı. Bkz. Bârûnî, s. 210.

tedi. Eflah da: “Hepiniz toplanınız, aranızda en hayırlınızı seçerek bana bildiriniz. Onu işlerinizin iyi işlemesi için görevlendireyim” dedi.³²⁶

Şurrât grubu boşalan bu kadılık görevi için Avras dağında oturan Muhakkim el-Hevvârî’yi uygun bulup Eflah’a getirdi. Eflah onlara “Yazıklar olsun size! Siz dini ve takvası konusunda vafettiğiniz gibi bir kişiyi çağırıp getirmişsiniz. Ne var ki bu kişi çölde yetişip büyümüştür. Değerli olan kişiye farklı bir değer, şerefli kişiye de farklı bir şeref payesini verilmez. Aranızda zulmetmekten ve zulme uğramaktan hoşlanan birileri yoktur. Siz hukuku arzu ve heveslerinize göre değil gerektiği gibi noksansız bir şekilde işlemesini istiyorsunuz” dedi. Onlar yine de Muhakkim el-Hevvârî ismi üzerinde ısrar ettiler.³²⁷

Eflah da onların isteklerini kabul ederek Muhakkim’i kadılık görevine atadı. Ne var ki daha sonra gelişen olaylar Eflah’ın ne kadar ileri görüşlü olduğunu ve bilgisiyle işlerin inceliklerini ne kadar anladığını ortaya koydu. Şurrât grubu elçileri kadılık görevine seçilişini haber vermek üzere Muhakkim’in yanına gittiler. Bunun üzerine Muhakkim Tahert’e gelerek Şurrât grubuyla görüştü ve onlara: “Hakikat acıdır. O ilaç içmekten daha acıdır. İlaç da isteğe bağlı olarak içilmez. Siz nimetler içerisinde yetişen müreffeh insanlarsınız. Benden başkasını seçerseniz size benden daha sevimli gelecektir. Size nasihat ediyorum, siz de nasihatimi dinleyin” dedi, ardından uzun bir konuşma yaptı. Daha sonra onlara: “Bütün bunlara rağmen hala kararınızda ısrarlıysanız İmâm’a gidip durumu bildiriniz ve işlerinizi ona danışınız” dedi. Şurrât grubu da kararından vazgeçmedi ve İmâm Eflah’a giderek Muhakkim’i kadılık görevine getirmesini sağladılar.³²⁸

İbnü’s-Sağîr, Eflah’ın Muhakkim hakkındaki görüşünü haklı

326 İbnü’s-Sağîr, s. 264; Bârûnî, s. 211.

327 İbnü’s-Sağîr, s. 265; Bârûnî, s. 211.

328 İbnü’s-Sağîr, s. 265-266.

çıkaran önemli ve meşhur bir davayı aktarmaktadır. Zira Muhakkim kendisine gelen bu davada hukuk önünde herkesine eşit olduğunu ortaya koymuştur. Eflah'ın kardeşi ve Muhakkim'i kadılık görevine getirmek için çok çaba sarf edenlerden biri olan Ebû'l-Abbâs ile Eflah'ın hısımlarından biri bir yer konusunda ihtilaf ederek Eflah'ın yanına geldiler. Eflah aralarında hüküm vermek üzere onları Muhakkim'e gönderdi. Muhakkim her iki hasmı muhakeme ettiğinde onlara tam eşit bir şekilde davrandı. Ebû'l-Abbâs'a bir ayrıcalık tanımadı. Hâlbuki Ebû'l-Abbâs, Muhakkim'in kendisini hasmına tercih edeceğini zannediyordu. Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs öfkeleni, abisi Eflah'ın yanına gitti ve ona: "Hevvâre kabilesine mensup bu şahıs bana hiç kimsenin yapmadığı bir kötülük etti" dedi. Eflah da ona: "Ey Ebû'l-Abbâs! Ben sana daha önce bu durumu bildirmiştim. Muhakkim'in yaptığı doğrudur. Gerçek, tercih edilmeye daha layıktır. Şayet daha farklı bir şekilde davran saydı ikiye bölünecekti." dedi. İbâdîler'in ileri gelenleri bu durumdan haberdar olduklarında çok sevindiler.³²⁹

İbâdî kaynaklar Eflah'ın bu kadar uzun süre sükûnet içerisinde hüküm sürmesinin nedenleri ve kabilelerin niçin ona itaat ettikleri konusunda açıklamalara yer vermemektedirler. Zira bu kaynaklar genellikle menkıbevî bir anlatım biçimiyle imamların hayatlarını aktarmaktadırlar. Buna karşılık İbnü's-Sağîr bu konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. Ona göre Eflah, Tahert etrafındaki kabilelerin atları ve köleleriyle iyice güçlenip büyüdüklerini görünce, onların bu şekilde güçlenmesinden endişe edip bu konuda bir çare aramaya başlamıştır. Zira güçlenen bu kabileler ileride onun iktidarını zayıflatıp yok edebilirlerdi. Bunun üzerine Eflah adeta "böl ve yönet" politikasını izlemiştir. Komşu kabileleri birbirine düşürmüştür. Levâte kabilesi ile Zenâte ve Matmâte kabilelerini, askerler ile yabancıları birbirilerine düşürebilmiştir. Böylelikle her iki taraf birbirinden nefret ederek birbiriyle savaşır duruma

329 İbnü's-Sağîr, s. 266-268.

gelmiştir. Düşmanlarına yardım etmemesi için her kebile Eflah ile iyi geçinmek zorunda kalmıştır.³³⁰ Eflah takip ettiği bu siyaset sayesinde kabilelerin kendisine karşı ittifak kurmalarını engellemiştir.

Eflah babası gibi Ağlebîler ile iyi komşuluk ilişkileri içerisinde bir siyaset takip etmişse de o Abbâsiye şehrinin kurulmasını Rüstemiler için bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Muhammed b. Ağleb 239/853 yılında Tahert civarında Abbâsiye adında bir şehir kurdu. Fakat Eflah b. Abdülvehhâb bu şehri yaktı ve bunu bir mektupla Endülüs emirine bildirdi. Bunun üzerine Endülüs Emevî Emiri yaptığı bu harekete mükâfat olarak ona yüz bin dirhem gönderdi.³³¹ Muhammed b. Ağleb, iç karışıklıklardan dolayı Eflah b. Abdülvehhâb'ın yaptıklarına karşı cevap vermek durumunda olmadığından bu olayı suskunlukla geçiştirdi.³³² Hâlbuki İbn Ağleb'in bu şehri kurmasının amacı, Tahert surlarına Abbâsî bayrağını asmaktır.³³³

Eflah döneminde hâkim olan siyasî istikrarın semeresi yaşamın her alanına yansımıştır. Bu dönemde Rüstemiler Devleti ekonomik ve ticarî yönden yükselme kaydetmiştir. Başkent cazibe merkezi haline gelerek değişik şehirlerden insanlar ticaret için bu şehre gelmişlerdir. Zenginler bu dönemde lüks saraylar yapmışlar ve maiyetleri ile kölelerini çoğaltmışlardır. Devletin gelirlerinde gözle görülür artış gözlemlenmiştir.³³⁴

330 İbnü's-Sağîr, s. 270-271; Bârûnî, s. 181.

331 Belâzürî, s. 236; İbnü'l-Esîr, VI, 519; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 200; M. Talbi, "Rustamids", III, 640. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 200. İbn Haldûn 227 yılında Abbâsiye şehrinin kurulduğu kaydeder. Fakat Muhammed el-Ağlebî'nin 227 yılında iş başına geçtiği düşünüldüğünde şehrin bir yıl içerisinde kurulup ve yakılması uzak bir ihtimal olsa gerektir.

332 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 368; Harîrî, s. 152.

333 Muhammed et-Talibî, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye: et-Tarihü's-Siyâsî*, [Arapçaya çev. el-Müncî es-Sayyâdî], Beyrut 1985, s. 385-386.

334 İbnü's-Sağîr, s. 268.

2. 2. 1. Eflah Döneminde Halefiyye Hareketi

Yukarıda da belirtildiği gibi Halefiyye hareketi Eflah'ın babası Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde başlamıştı. Abdülvehhâb vefat ettiğinde Halef, Eflah'a biat etmedi ve isyan hareketine devam etti. Trablus ve Nefûse bölgesi valisi Abdülhamid el-Cenâvenî yeni imâm Eflah b. Abdülvehhâb'a bir mektup göndererek onun Halef ile ilgili görüşünü sordu. Eflah da babası Abdülvehhâb gibi ona Halef ile iyi geçinmesini tavsiye etti. Ne var ki barış girişimleri sonuç vermedi, Halef rahat durmadı, Timtî denilen yere çekildi ve halkı yıldırma, mallarını yağma etmeye başladı. Halkın mallarını yemeyi helal kıldı. Halef, çok sayıda arkadaşını Abdülhamid el-Cenâvenî'ye bağlı olduklarını ileri sürerek öldürdü. Böylece etrafına çok sayıda insan toplayarak gücüne güç katmayı başardı.³³⁵

Halef, Abdülhamid'e bağlı olanların sayısının azlığını fırsat bilerek onunla savaşmak istedi. 400 kişilik bir süvari birliğini onların üzerine gönderdi. Abdülhamid'in askerleri Halef'in süvari birliğine karşı çıkıp onlarla çarpışmak istedi. Fakat Abdülhamid barıştan yana olduğu için, onları engelledi. Ne var ki Halef'in askerleri Cadu'ya yakın İdref adındaki bir köye baskın düzenlediler. Ahalinin mallarını yağmaladılar. Erkeklerden çok sayıda insan öldürdüler. Abdülhamid onların bu zulmünü gördüğünde onlara savaşma emrini verdi. Halef'in adamlarından çok sayıda kişi öldürüldü. Halef çok sayıda zayıat verdiğini öğrendiğinde tekrar Timtî'ye geri çekildi. Abdülhamid'in kendisine teklif ettiği barışa yanaşmadı ve baskınlarına devam etti.³³⁶

Eflah'ın tavsiye ettiği hoşgörülü siyaset gereği olarak Abdülhamid el-Cenâvenî, Halef'e bir mektup göndererek ona savaşmaktan vazgeçtiği takdirde herkesin kendi bölgesinde

³³⁵ Vercelânî, s. 129; Dercinî, I, 72.

³³⁶ Vercelânî, s. 130-131; Dercinî, I, 72-73.

kalacağını, kimsenin kimseye karışmayacağını bildirdi. Fakat Halef savaştan vazgeçmedi.³³⁷ Barış için yapılan tüm bu girişimler neticesiz kaldı.

Halef daha da ileri giderek Abdülhamid'e elçiler gönderip kendisini imâm olarak tanımasını istedi. Eflah'a karşı gelmeye onun imâmetini tanımamaya davet etti. Abdülhamid bu teklifi reddetti. Halef 4.000 süvari ile birlikte Abdülhamid ile tekrar savaşmak üzere yola çıktı. Abdülhamid ise daha az sayıda askerle 313 veya 700 kişi ile³³⁸ onunla savaşmaya karar verdi ve askerlerini Cadu yakınlarında bir dağlık bölgeye yerleştirdi. Halef ile yaptığı savaşta onu yenilgiye uğrattı [13 Receb 221/2 Temmuz 836]. Halef ve askerleri Timtî denilen yere doğru geri çekildiler.³³⁹

Trablus valisi Abdülhamid öldüğünde İmâm Eflah onun yerine Abbâs b. Eyyub'u vali olarak atadı. Halef dördüncü isyanını bu yeni valiye karşı gerçekleştirdi. Her iki ordu Cebelü Nefûse'de bulunan Timtî yakınlarındaki Fağis mevkiinde karşılaştılar. Halef dördüncü kez yenildi ve bu yenilgiden kısa bir süre sonra öldü.³⁴⁰ Halef'in oğlu ise Cerbe adasına çekildi.³⁴¹ Böylelikle yaklaşık olarak yirmi yıl kadar devam eden bir isyan hareketi etkisiz duruma geldi.

2. 2. 2. Neffâsiye Hareketi [Ferec b. Nasr Hareketi]

Bu hareketi başlatan Neffâs [veya Neffât] diye bilinen Ferec b.

337 Dercinî, I, 73; Bârûnî, s. 168.

338 Bârûnî, Halef'in 40.000 askeri olduğu, Abdülhamid'in ise 313 veya 700 askeri olduğu söylemektedir. Bkz. Bârûnî, 168. Fakat yukarıda Dercinî'nin zikrettiği asker sayısı, karşı tarafın asker sayısına da bakıldığında daha uygundur. Bu arada İbâdî müelliflerin sevdikleri komutanın asker sayısını daha az; karşı oldukları komutanın asker sayısını ise daha fazla göstererek "az bir topluluğun çok bir topluluğu yendiğini" gösterme çabası içerisinde oldukları gözde kaçmamaktadır.

339 Vercelânî, s. 133-135; Dercinî, I, 73-76; krş. Bârûnî, s. 168-175.

340 Bârûnî, s. 174-177; Hareir, s. 83.

341 Vercelânî, s. 135; Dercinî, I, 76-77.

Nasr adındaki bir şahıstır. İbnü's-Sağîr bu hareketten hiç söz etmezken Vercelânî ve Dercinî gibi İbâdî yazarlar bu hareketi Rüstemîler Devleti'ndeki İbâdîyye mezhebinden ayrılıp ortaya çıkan üçüncü bir fırka olarak göstermektedirler.³⁴²

Neffâs ile Kantrara [Ticî] valisinin oğlu Sa'd b. Ebû Yunus Tahert'te İmâm Eflah'ın yanında ilim tahsil ediyorlardı. Kantrara valisi Ebû Yunus Vesim en-Nefûsî öldüğünde Eflah onun yerine Sa'd'ı vali olarak atadı. Riyaset hırsına bürünen Neffâs, sınıf arkadaşı Sa'd'ın valiliğini içine sindiremedi. Zira Neffâs valilik görevinin kendisine verileceğini umuyordu. Bu göreve nail olmayınca bu kez Eflah'ı birçok açıdan eleştirmeye başladı.³⁴³

Neffâs'ın Eflah'a yönelttiği eleştirilerden bazıları şunlardır:

- a] Eflah Müslümanların işleri ile ilgilenmiyor.
- b] Büyük sarık giyerek görünüşünü değiştiriyor.
- c] Ava çıkmak suretiyle çoğu zamanını boşa harcıyor.

İmâm Eflah bu eleştirileri reddetti ve ispatlamadığı takdirde onu öldüreceğine dair işaretlerde bulundu.³⁴⁴

Bunun yanında Neffâs, gerek İbâdîler'e gerekse diğer Müslümanlara göre aykırı olarak kabul edilen dinî bazı görüşler ileri sürdü. İbâdî kaynaklar Neffâs'ın ileri sürdüğü bu dinî görüşlerden bazılarını şöyle aktarmaktadır:

- 1] Allah, ezeli bir süreçten ibarettir.
- 2] Cuma günü okunan hutbe bid'attir.
- 3] Müslümanlara ait beytül mâl gelirlerini, şer'î hakları reayadan toplamak üzere İmâm'ın bazı kişileri görevlendirmesi uygun değildir.

342 Vercelânî, s. 136; Dercinî, I, 77.

343 Vercelânî, s. 136-137; Dercinî, I, 77-78; Bârûnî, s. 197-198.

344 Vercelânî, s. 137-138; Dercinî, I, 78; Bârûnî, s. 198.

4] Öz [ana baba bir] kardeşin oğlu miras konusunda baba bir kardeşe göre daha önceliklidir.³⁴⁵

Eflah, Neffâs'a birkaç risale yazarak onu bu görüşlerinden vazgeçirmek istedi.³⁴⁶ Neffâs asla olumlu cevap vermedi. Daha sonra Eflah, Neffâs'ı ileri sürdüğü aykırı fikirlerini tartışmak üzere davet etti. Aykırı görüşleri konusunda kendilerini ikna ettiği takdirde bu görüşleri benimseyeceklerini aksi takdirde akibetinin iyi olmayacağı anlamına gelebilecek bazı sözler sarf etti. Bu sözleri tehdit olarak algılayan Neffâs Bağdat'a gitti.³⁴⁷ Ancak Cebelü Nefûse'de bazı insanlar Neffâs'ın etkisinden kalarak onun görüşlerini savunmaya devam ettiler. Bu düşünceleri savunan yeni fırkaya Neffâs'a izafetle Neffâsiye [veya Neffatiye] adı verildi.³⁴⁸

Rivâyet olunduğuna göre Bağdat'a giden Neffâs, oradaki Abbâsî Halifesi'nin huzuruna girmeyi başarır. Halife'nin sorduğu tüm soruları uygun bir şekilde cevaplar ve sonunda tek nüsha olan Cabir b. Zeyd'in divanını istinsah etmek üzere Halife'den alır ve istinsah ettikten sonra asıl nüshayı tekrar Halife'ye verir. Daha sonra istinsah ettiği nüsha ile birlikte tekrar Trablus'a döner.³⁴⁹ İbâdî kaynaklarda geçen bazı rivayetlere göre Neffâs Bağdat'tan döndükten sonra aykırı görüşlerden vazgeçmiş ve tevbe etmiştir.³⁵⁰ Neffâsiye Hareketi daha önceki Nükkâriye ve Halefiye fırkalarının aksine şiddete başvurmadan etkisiz duruma gelmiştir.

2. 2. 3. Eflah b. Abdülvehhâb'ın Vefatı

Eflah b. Abdülvehhâb'ın Ebû Bekir ve Ebû'l-Yakzân adlarında

345 Vercelânî, s. 138; Dercinî, I, 79; Bârûnî, s. 195-196; Harîrî, s. 146-147; Neccâr, s. 101-102.

346 Bu risaleler için bkz. Bârûnî, s. 198-206.

347 Vercelânî, s. 137-139; Dercinî, I, 78-80; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 558.

348 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 558.

349 Vercelânî, s. 139-142; Dercinî, I, 80-82; Bârûnî, s. 206-209.

350 Bârûnî, s. 210; Hareir, s. 216-217.

iki oğlu vardı. Eflah'ın vefatından önce dini ve takvasıyla güçlü bir kişiliğe sahip Ebû'l-Yakzân adındaki oğlu hacca gitmek amacıyla bir kabile ile birlikte Mekke'ye gitti. Ebû'l-Yakzân, hac farızasını yaptığı sırada kendisi ile birlikte Mekke'ye gelen kişiler tarafından, Mağrib'deki Hâriciler'in liderinin oğlu olarak Abbâsiler'in elçilerine şikâyet edildi. Abbâsiler'in görevlileri Ebû'l-Yakzân'ı Mekke'de yakaladılar. Ebû'l-Yakzân, Nefûse kabilesinden bir kişi ile birlikte Abbâsiler'in başkenti Bağdat'a götürüldü. Abbâsiler, Mağrib'in her tarafına elçiler göndererek babası Eflah'ın, yanlarına gelinceye kadar Ebû'l-Yakzân'ı gözaltında tutacaklarını bildirdiler.³⁵¹

Eflah, oğlu Ebû'l-Yakzân'ın başına gelenleri öğrendiğinde çok üzüldü. Bu üzüntü ve keder içerisinde, oğlunun Bağdat'ta mahpus olduğu bir dönemde vefat etti.³⁵² Eflah döneminde genelde siyasî istikrar hâkimdi. Babasının dönemine göre onun döneminde sükûnet daha fazlaydı. Böylece uzun bir süre hüküm sürdü. Eflah, İbnü's-Sağîr'e göre elli yıl Vercelânî ve Dercinî gibi İbâdî müelliflere göre altmış yıl hüküm sürmüştür.³⁵³ İbn İzârî ise İmâm Eflah'ın 188/803 yılından 205/820 yılına kadar on yedi yıl hüküm sürdüğünü ifade etmektedir.³⁵⁴

Yukarıda belirtildiği gibi Belâzürî ve İbnü'l-Esir gibi tarihçilere göre 239/853 yılında³⁵⁵ İbn Haldûn'a göre 227/842 yılında³⁵⁶ Eflah b. Abdülvehhâb Ağlebîler'in kurduğu Abbâsiyye şehrini ateşe vermiştir. Böylece İbn İzârî'nin Eflah'ın vefat tarihi ile ilgili görüşü meşhur üç tarihçi tarafından çürütülmüştür. Bu

351 İbnü's-Sağîr, s. 271-272.

352 İbnü's-Sağîr, s. 275.

353 İbnü's-Sağîr, s. 268; Vercelânî, s. 142; Dercinî, I, 82-83. Vercelânî ve Dercinî gibi müellifler Eflah'ın babasının döneminde vekâleten yaptığı imâmlık görevini hesaba kattıkları anlaşılmaktadır.

354 İbn İzârî, I, 197.

355 Belâzürî, s. 236; İbnü'l-Esir, VI, 519.

356 İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 200

rivâyetler İmâm Eflah'ın en az 239/853 yılına kadar yaşadığını ortaya koymaktadır. Bârûnî ve daha birçok araştırmacının da belirttiği gibi Eflah b. Abdülvehhâb'ın vefat tarihi olarak 240/854 yılı olarak kabul edenlerin görüşü daha isabetli olsa gerektir.³⁵⁷

2. 3. Dördüncü İmâm Ebû Bekir b. Eflah [240-241/854-855]

İmâm Eflah 240/854 yılında öldüğünde çok sayıda oğlu ve yeğeni bulunmaktaydı. Eflah'ın iki oğlu Ebû'l-Yakzân ve Ebû Bekir imâmet için uygun görülmüşlerdi, ancak öncelik sırası Ebû'l-Yakzân'a verilmişti. Nefûse ve diğer kabilelerin âlimleriyle, bu kabilelerin ileri gelenlerinden oluşan ehl-i hal ve'l-akd heyeti Ebû'l-Yakzân'ın Bağdat'ta mahpus bulunmasından dolayı Ebû Bekir b. Eflah'ı imâm olarak seçtiler. Zira Ebû'l-Yakzân'dan sonra Ebû Bekir'in imâmeti daha önce karara bağlanmıştı.³⁵⁸ İbnü's-Sağîr de bu konuya değinerek şöyle demektedir: "Eflah'ın yaş, tecrübe ve pratiklik açısından imâmete elverişli çok sayıda çocuğu vardı; ancak insanlar onlardan Ebû'l-Yakzân ve Ebû Bekir künyeleri ile tanınan iki kişiyi imâmet için seçtiler."³⁵⁹ Eflah'ın diğer oğlu Yakub ise imâmet yapamayacak derecede küçüktü.³⁶⁰ Tüm bu şartlar altında Ebû Bekir b. Eflah 240/854 yılında devlet başkanlığı [imâmet] görevine getirildi.

Ebû Bekir b. Eflah, Nefûse kabilesinin desteği sayesinde vareset usulü ile iş başına gelmişti. Bu da bazı âlimlerin ona karşı gelmesine neden oldu. Abdülaziz b. el-Evz açık bir şekilde muhalefet ederek imâmet seçimi ile ilgili yöntemin İbâdî mezhebinin esaslarına uymadığını açıkladı. İbnü's-Sağîr'in naklettiğine göre Abdülaziz b. el-Evz açıkça şöyle haykırmıştır:

357 Bârûnî, s. 221; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 559; Hareir, s. 85; Hasan Ali Hasan, s. 155; Harîrî, s. 153.

358 Bârûnî, s. 222.

359 İbnü's-Sağîr, s. 269.

360 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 559.

“Ey Nefûse topluluğu! Allah, ‘sizden biriniz öldüğünde yerine diğer birini koydunuz. İşi Müslümanlara bırakmadınız. Onlar da en çok hoşlandıkları, en müttakî kişiyi İmâm olarak seçemediler’ diye sizden hesap soracaktır.”³⁶¹ Bu muhalif ses önemli bir gerçeğe işaret etmektedir. Bu da İbâdî mezhebi içerisindeki bazı otoritelerin, imâm tayin yöntemine karşı olduklarını göstermektedir.

İmâm Ebû Bekir babası gibi basiret sahibi, sağduyulu ve kararlı bir kişiliğe sahip değildi. Yöneticilik kabiliyeti zayıftı. Dindarlık ve adalet yönünden de eksiklikleri vardı. Oyun, eğlence ve rahatına düşkün biriydi. Tahert’te Muhammed b. ‘Arafe adında nüfuzlu, cömert, kibar ve halkla ilişkileri güçlü bir kişi vardı. Eflah b. Abdülvehhâb onu elçi olarak Sudan’a göndermişti. İbn ‘Arafe halka iyi davranır, onların problemlerini çözüme kavuştururdu. Ebû Bekir oyun ve eğlenceye daldı devlet işlerini ise Muhammed b. ‘Arafe’ye bıraktı. Ebû Bekir’in güzel bir kız kardeşi olduğu gibi Muhammed b. ‘Arafe’nin de güzel bir kız kardeşi vardı. Bu iki kişi berdel usulü ile her birisi diğerinin kız kardeşi ile evlendi. Böylece aralarında hısımlık bağı da kuruldu ve İbn ‘Arafe’nin devletteki nüfuzu daha da arttı. İbnü’s-Sağîr’in de belirttiği gibi “Ebû Bekir görünürde; Muhammed b. ‘Arafe ise gerçekte imâmıdı.”³⁶²

Yönetimin bu şekilde devam etmesi İmâm Ebû Bekir’in otoritesinin gittikçe zayıflamasına neden oldu. Kabilelere söz geçiremez duruma geldi. Bu otorite boşluğundan dolayı birçok kabile arasında çatışmalar meydana geldi. Hevvâre kabilesi gibi bazı kabilelerde de iç çekişmeler baş gösterdi.³⁶³

361 İbnü’s-Sağîr, s. 276; Bârûnî, s. 223.

362 İbnü’s-Sağîr, s. 276; Bârûnî, s. 222-224; ayrıca bkz.Sâlim, *Tarihu Mağribi’l-Kebîr*, II, 560; Harîrî, s. 156.

363 İbnü’s-Sağîr, s. 277; Bârûnî, s. 224.

2. 3. 1. Ebû'l-Yakzân'ın Bağdat'tan Dönmesi

Ebû Bekir b. Eflah devleti yönetmeye bu şekilde devam ederken abisi Ebû'l-Yakzân Bağdat'taki hapisshaneden serbest bırakıldı ve Tahert'e döndü. Ebû'l-Yakzân, kan dökmek ve kargaşaya meydan vermemek için kardeşine karşı gelmedi. Hatta Bağdat'ta gördüğü tecrübelerden de yararlanarak İmâm Ebû Bekir'e destek vermek istedi. İşlerin yolunda gitmesi için elinden geleni yapmaya çalıştı. Ebû Bekir de devlet işlerini Ebû'l-Yakzân'a havale ederek oyun ve eğlenceye dalıp rahatına baktı. Ebû'l-Yakzân, Mescitte oturuyordu, insanlar, görevliler, kadılar, güvenlik biriminden sorumlu kişiler [ashabu şurta] ve küçük büyük herkes ile görüşüp konuşurdu. Akşam olduğunda -eğer bulabilirse- kardeşinin yanına giderek olup bitenden onu haberdar etmeye çalışırdı. Geceleyin şehri dolaşır, en ücra köşesine kadar gider, zorunlu işleri çözüme kavuşturur daha sonra evine dönerdi.³⁶⁴

Ebû'l-Yakzân böylece insanların sevgisini kazandı. Muhammed b. 'Arafe ise, Ebû'l-Yakzân'a karşı soğuk davranıyordu. İbn 'Arafe'nin otoritesi ise gittikçe artıyordu. İbn 'Arafe, istediği zaman İmâm Ebû Bekir ile aracısız görüşebiliyordu. Ne var ki başta Ebû'l-Yakzân olmak üzere Rüstemî ailesinin tümü Ebû Bekir ile ancak, izin isteyip randevu aldıktan sonra görüşebiliyorlardı.³⁶⁵

Muhammed b. 'Arafe'nin bu şekilde nüfuzunun artması, İbâdî liderlerini ve Rüstemî ailesini endişeye sevk etti. İleri gelen bir heyet bir yolunu bulup İmâm Ebû Bekir ile Muhammed b. 'Arafe hakkında görüştü. İbn 'Arafe'nin etrafında çok kişinin toplandığını böyle devam ederse ileride büyük bir tehlike oluşturacağını Ebû Bekir'e anlattılar. Ebû Bekir kendisine anlatılanları araştırmaya başladı. Gerçekten de anlatılanların doğru olduğunu anladı. İnsanların Muhammed b. 'Arafe'nin

364 İbnü's-Sağîr, s. 277; Bârûnî, s. 224-225; Harîrî, s. 159.

365 İbnü's-Sağîr, s. 278; Bârûnî, s. 225-226.

etrafında toplandığını ve kendisinden soğumaya başladığını kavradı ve bunun için bir çözüm yolu bulmaya çalıştı.³⁶⁶

İbnü's-Sağır'ın anlattığına göre İmâm Ebû Bekir, yakınlarından biri ile Muhammed b. 'Arafe'nin durumunu görüştü. İstişare ettiği kişi, İmâm Ebû Bekir'e, "İbn 'Arafe'nin tamamen gizli bir şekilde öldürülmesi gerektiğini, cesedinin gizlice gömülmesini ve hiçbir iz bırakmamasını" söyledi. İlk başta Ebû Bekir, İbn 'Arafe'yi öldürüp öldürmeme konusunda çok tereddüt geçirdi. Zira aralarında kuvvetli hısımlık bağı mevcuttu. Ebû Bekir'in kız kardeşi İbn 'Arafe ile evliydi; İbn 'Arafe'nin kız kardeşi ise Ebû Bekir ile evliydi. Uzun bir süre düşündükten sonra Muhammed b. 'Arafe'yi öldürmeye karar verdi. İbn 'Arafe'ye haber göndererek onunla baş başa "Cinânu'l Emîr" adlı bir bahçede piknik yapmaya davet etti. İbn 'Arafe de tek başına Ebû Bekir'in söylediği bahçeye geldi. Her ikisi akşam kadar bu bahçede günlerini geçirdiler. Akşam olduğunda namaza durmak için her ikisi de ayağa kalktı. Bu esnada Ebû Bekir, İbn 'Arafe'yi öldürmesi için kölesine işaret etti. Köle de mızrağıyla onu arkadan vurup öldürdü. Daha sonra onun cesedini elbiseleriyle örttüler ve Ebû Bekir'in atına yükleyerek götürüp bir uçurumdan attılar.³⁶⁷

Muhammed b. 'Arafe'nin ortadan kaybolması Tahert'te büyük bir endişeye neden oldu. Ertesi gün Muhammed b. 'Arafe'nin ailesi, arkadaşları ve taraftarları büyük bir endişe içerisinde onu aramaya başladılar. Sonunda cesedini Tahert yakınındaki bir dağın eteğinde bulup şehre getirdiler.³⁶⁸

Muhammed b. 'Arafe'nin cesedi Tahert'e gelmesi ile birlikte şehirde büyük bir kargaşa baş gösterdi. İbn Arefe'nin Araplar ve askerlerden oluşan taraftarları onun intikamını almak iste-

366 İbnü's-Sağır, s. 278-279; Bârûnî, s. 226-227.

367 İbnü's-Sağır, s. 279-280; Bârûnî, s. 227-228; krş. Muammer, *el-İbâdiyye fi Mevkibi't-Tarih*, s. 116-118.

368 İbnü's-Sağır, s. 280-281.

diler. Mahmud b. Velid adındaki şahıs bu harekete öncülük ediyordu. Bu kesim silahlandıktan sonra İmâm Ebû Bekir ve ailesini bu konuda sorumlu tuttuklarından dolayı onlara saldırmak istediler.³⁶⁹

Tahert sakinleri bu olaydan sonra üç kampa bölündüler. Bir tarafta İmâm Ebû Bekir, onun Rüstemî ailesindeki yakınları ve Hristiyanlar; diğer tarafta Araplar ve [Abbâsî] askerleri vardı. 'Acem³⁷⁰ ve Nefûse kabilesi ise çıkan iç savaşın ilk anlarında tarafsız kaldılar.³⁷¹

İlk başta Tahert'in doğu tarafında İbn 'Arafe'nin taraftarları; batı tarafında ise İmâm Ebû Bekir taraftarları toplandılar. Her iki taraf da savaşmak üzere giyinip kuşandılar. Böylece her iki taraf savaşmaya başladılar. Savaşın kızıştığı sırada kendilerine 'Acem denilen Tahert'teki Arap ve Berberî olmayan yabancılardan oluşan bir kesim, olayların seyrine bakarak ellerine geçen bu fırsatı değerlendirmek istediler. Aralarında şöyle konuştular: *"Biz Araplara, Askerlere [el-Cund] ve onlara bağlı olanlara karşı bir fırsat yakaladık. Şimdi istediğimizi yapabiliriz. Onlar birbirleriyle uğraşırlarken biz şehrin etrafına saldıralım, onların savaşçılarını öldürelim ve evlerini yıkalım. Böylece şehir sadece bize kalacağından biz şehirde egemenlik kurar yaşarız."*³⁷² Bu amaçla Arapların ve askerlerin sahip olduğu şehrin varoşlarına saldırıp bazı kişileri öldürdüler. 'Acemlerin kendilerine karşı savaşmış olduklarını fark eden diğer iki taraf aralarındaki sava-

369 İbnü's-Sağîr, s. 281-282; Bârûnî, s. 230-231. Bârûnî öncülük eden kişinin adını Mahmûd el-Veylî' diye yazar.

370 'Acem kelimesi Arapça'da Arap olmayan herkese veya Arapça dilini ya da başka bir dili gerektirdiği gibi aksanına göre konuşamayan kişilere denir. Bkz. Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts. XII, 384-385. Bu olaylar konusunda ana kaynak olarak yararlandığımız İbnü's-Sağîr'in eserinde 'Acem kelimesi ile kastedilen, Tahert'teki Arap ve Berberî kabilelerin dışında kalan yabancılardır.

371 İbnü's-Sağîr, s. 281-282; Hareir, s. 89; krş. Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 561. Bazı eserlerde Ebû'l-Hattâb b. Semh el-Muâfirî'ye nisbetle Semhiyyîn diye bir grubun da İmâm Ebû Bekir yanında yer aldığını kaydetmektedir. Bkz. Bârûnî, s. 231; Hasan Ali Hasan, s. 163.

372 İbnü's-Sağîr, s. 282.

şı bırakıp ‘Acemlere karşı birlik oldular. ‘Acemlere saldırarak onlardan birçok kişiyi öldürdüler.³⁷³

Ebû'l-Yakzân, Nefûse bölgesi denilen yere çekilerek savaştan uzak duruyordu. İmâm Ebû Bekir de evinde kalarak kimseye herhangi bir konuda direktifte bulunmuyordu. İnsanlar onun bu durumuna baktıklarında kötümserliğe kapılıyorlardı. Nefûse kabilesi de savaşın dışında kalarak bir kenara çekilmişti.³⁷⁴

Ağlebîler’in azatlı kölesi Halef el-Hadim adında bir kişi yeni kurulan Araplar ve Askerlerin [el-cünd] oluşturduğu cepheye liderlik etti. Çok zengin olan bu kişi canıyla ve malıyla bu cephedekilere yardım etti. Halef’in liderliğindeki bu yeni cephe Acemler ile savaşmaya devam ederek onları yenilgiye uğrattıktan sonra oturdukları evlerini ve mahallelerini ateşe verdi. Bu savaştan dolayı Nefûse kabilesinin oturduğu bir mahalle de hasar gördü. Bunun üzerine Nefûse kabilesi de Acemlerin yanında yer alarak savaşa girdi. Bu yeni grup Ebû'l-Yakzân’ı da yanlarına çekmeyi başardı.³⁷⁵

Ebû'l-Yakzân liderliğindeki bu ittifak cephesi Araplara ve Askerlere karşı durmadan savaştilar. Onları Dimts köprüsü ile Selis köprüsü savaşlarında yendiler. Araplardan ve Askerlerden birçok önemli şahsiyet ve liderini öldürdüler. Ancak daha sonra meydana gelen er-Reddû'l-Mu'avvec adlı savaşta karşı tarafın güçlü hamleleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Askerler ve Araplar gittikçe güçlendiler. Onlara Muhammed es-Sayrafî ve İbnü'l-Vasîtî gibi zengin kişiler destek vererek güçlerini arttırdılar. Buna karşın Ebû'l-Yakzân liderliğindeki cephe gittikçe güçsüz duruma geldiğinden Nefûse vadisi olarak bilinen bir yere çekilerek kendilerini koruyabilecekleri bir kale inşa edip oraya çekildiler.

373 İbnü's-Sağîr, s. 282; Bârûnî, s. 231-232.

374 İbnü's-Sağîr, s. 282.

375 İbnü's-Sağîr, s. 282-283; Bârûnî, s. 232-233.

Karşı cepheden olanlar da onlara yakın bir yerde kalelerinin karşısında bir kale inşa ederek onlara saldırdılar. Her iki kale arasında sadece bir nehir bulunmaktaydı. Burada her iki taraf arasında kesintisiz savaşlar oldu. Sonunda Ebû'l-Yakzân, Nefûse kabilesi ve Acemler tamamen Tahert'in dışına çekilmek zorunda kaldılar. Acemler, Tahert'ten iki günlük mesafe uzaklıkta bulunan Tenabliġt denilen yere; Ebû'l-Yakzân liderliğindeki Rüstemî ailesi Tahert'in güneyinde bir günlük mesafe uzaklıkta ve İbâdîler'in toplanabildikleri bir yer olan Askadal mevkiisine; Nefûse kabilesi Tahert'teki mahallelerini boşaltarak Nefûse kalesi denilen yere taşındılar. İmâm Ebû Bekir ise çok kötü bir durumda olduğu halde Tahert'i terk etmek zorunda kaldı.³⁷⁶

Muhammed b. Mesâle el-Hevvârî, İbâdîler'in Tahert'i terk edişlerini bir fırsat olarak değerlendirdi ve Tahert'i istila etti. Levâte kabilesi karşı koymaya kalkıştı. Ne var ki şehirde bulunan diğer insanlar Hevvâre kabilesine destek verince Levâte kabilesi şehri terk ederek Levâte kalesi diye bilinen bir kaleye gidip yerleşti.³⁷⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi Hevvâre kabilesinin bir kolu olan Benî Mesâle kabilesi daha önce İmâm Abdülvehhâb ile anlaşmazlığa girmiş, onunla savaşmış ve yenilgiye uğramıştı.

Levâte kabilesi Ebû'l-Yakzân'ın kendi yerleşim birimlerine yakın bir yer olan ve Tahert'e doğru akıp giden Mine nehri kaynağının bulunduğu Taslûnat denilen yere gelip yerleşmesini istedi. Ebû'l-Yakzân da onların davetine olumlu cevap vererek Taslûnat'a gidip yerleşti. Burada İmâm Ebû Bekir imâmlıktan azledilerek onun yerine Ebû'l-Yakzân'a biat edildi [241/855]. Her taraftan İbâdîler, bizzat Tahert'ten çok sayıda insan Ebû'l-Yakzân'a gelerek ona imâm olarak biat etti.³⁷⁸

376 İbnü's-Saġîr, s. 283-285; Bârûnî, s. 232-236.

377 İbnü's-Saġîr, s. 285; Bârûnî, s. 236.

378 İbnü's-Saġîr, s. 285; Bârûnî, s. 236-237.

Ebû Bekir ise Tahert'ten uzak bir yerde gam ve keder içerisinde 241 yılının sonunda öldü.³⁷⁹ Ebû Bekir dönemi daha çok iç savaşın ve kargaşanın hakim olduğu bir dönem oldu.

2. 4. Beşinci İmâm Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah [241-281/855-894]

Ebû'l-Yakzân'ın gençlik yıllarına ait yaşamı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Ebû'l-Yakzân hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke'de bulunduğu bir sırada Abbâsîler tarafından yakalanarak Bağdat'a götürülmüştü. Ebû'l-Yakzân, Bağdat'ta Halife Vasık'ın [227-232/842-847] kardeşi el-Mütevekkil [232-247/847-861] ile birlikte hapis yattı. Hapishane ortamında Mütevekkil ile iyi ilişkiler kurup onunla dost oldu. Durumlar değişip Mütevekkil halife olunca, arkadaşı olduğu Ebû'l-Yakzân'ı ilkin Abbâsîler Devleti'nde kendisinin istediği vilayete vali yapabileceğini söyledi. Ne var ki Ebû'l-Yakzân Mağrib'e gitme konusunda ısrarlı davranınca Halife, onun Tahert'e gitmesine müsaade etti ve büyük ikramlar ve malî yardımlarla birlikte ülkesine gönderdi.³⁸⁰

Ebû'l-Yakzân, Bağdat'tan döndükten sonra kendisini yukarıda anlatıldığı gibi çok karışık, çekişmeli bir savaş ortamının içerisinde buldu.³⁸¹ Bütün bu savaş ortamını atlatıp kendisine biat edildikten sonra Abbâsî halifesinin kendisine armağan ettiği mallar onun işine yaradı ve imâmetini güçlendirmek için bu malları kullandı. Ebû'l-Yakzân yedi yıl boyunca Tahert'e saldırılar düzenledi. Bu arada Cebelü Nefûse'den asker yardımı istedi. Nefûse kabilesi Ebû'l-Yakzân'ın isteği-

379 Abdülvehhab b. Mansûr, *A'lâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, I-VI, Rabat 1978, I, 224.

380 İbnü's-Sağîr, s. 272-274. İbnü's-Sağîr, [s.272] Ebû'l-Yakzân'ın Bağdat'ta bulunduğu sırada "Halife Mütevekkil veya başka biri yönetimde idi" demektedir. Fakat yapılan araştırmalar, o dönemde Vasık'ın yönetimde olduğu Mütevekkil'in ise onunla birlikte hapis yattığını ortaya koymaktadır. Bkz. Muhammed b. Tavîr, s. 124; Hasan Ali Hasan, s. 159; Harîrî, s. 166.

381 Dercinî, I, 83.

ne olumlu cevap vererek ona çok sayıda asker gönderdi. Gelen askerlerle birlikte Tahert'e doğru hareket ederek şehrin yakınlarında bir yerde konakladılar. Burada Nefûse kabilesi mensupları Tahert'teki Benî Mesâle ile görüşüp konuşmadan onlarla savaşmayacaklarını söylediler. Yapılan görüşmelerde şehirde olanlar da savaştan bıkip usandıklarını ve bir barış antlaşmasına hazır olduklarını belirttiler.³⁸²

Bunun üzerine Ebû'l-Yakzân askerlerinden bir grup, Tahert'te oturan Benî Mesâle kabilesinden bir grup ile bir antlaşma imzaladılar. Kısacası Ebû'l-Yakzân ile Benî Mesâle arasında bir barış antlaşması imzalandı. Ebû'l-Yakzân askerleriyle birlikte Nefûse kalesinin yanında Bağdat'tan getirdiği otağını kurdu. Daha önce oturduğu ev yıkılıp harap olduğundan onun bağlıları birleşerek çok acil bir şekilde Ebû'l-Yakzân'a yıkılan evini yeniden inşa ettiler. Ebû'l-Yakzân da şehre girerek yeni yapılan evine yerleşti.³⁸³ Böylece neredeyse Rüstemî Devleti'nin sonunu getirecek çatışmalar sona erdi.

Ebû'l-Yakzân, Tahert'e iyice yerleştikten sonra ilk iş olarak yardımcılarını ve görevlilerini seçmeye başladı. İnsanlar arasındaki işleri daha adil bir biçimde çözüme kavuşturmak için yargı görevini yürütecek en uygun kişiyi aramaya başladı. Şehrin önde gelenleri ile istişare ettikten sonra Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Ebî Şeyh'i kadı olarak tayin etmeye karar verdi. Beytûlmâle de Nefûse kabilesinden birini görevlendirdi. Günlük namazları ve Cuma namazını kıldırmak üzere beğendiği bazı kişileri seçti.³⁸⁴ Ebû'l-Yakzân'ın bütün bu görevlileri kendisine büyük destek veren Nefûse kabilesinden seçtiği görülmektedir.

Bunun yanında Ebû'l-Yakzân hisbe teşkilatını da Nefûse kabilesi mensuplarından seçti. İbnü's-Sağîr bu teşkilat mensup-

382 İbnü's-Sağîr, s. 285-286; Bârûnî, s. 237-238.

383 İbnü's-Sağîr, s. 286; Bârûnî, s. 238-239.

384 İbnü's-Sağîr, s. 287; Abdülhamid, II, 366.

larının yaptığı bazı görevleri aktarmaktadır: Buna göre bu teşkilat mensupları, “iyiliği emredip kötülükten vaz geçiriyorlardı. Mesela, olduğundan daha semiz görünmesi için koyun şişiren bir kasap gördüklerinde onu cezalandırıyorlardı. Gücünün üstünde yük taşıyan hayvanın yükünü azaltıyorlardı. Yolda bir pislik, kirlilik gördüklerinde çevredekilere onun süpürülüp temizlenmesini emrediyorlardı.”³⁸⁵ Hisbe teşkilatının bu genel görevinin yanı sıra İbnü’s-Sağır bu teşkilatın bazı mezhebi görevlerini de aktarmaktadır: “Mescidlerinde ibadet etmeyi kimseye yasaklamazlardı. Cuma mescidi³⁸⁶ dışındaki mescitlerde namazlarda el kaldırmak da dahil gördükleri hiçbir durumu sorgulamazlardı. Fakat Cuma mescidinde bir kişi namazda elini kaldırdığında ona engel olup azarlıyorlardı. Aynı hareketin tekrar edilmesi durumunda hareketi yapan kişiyi dövüyorlardı.” Cuma günü minberlerde Ali b. Ebî Talib’in karşı çıktıkları “tahkim hutbesi” dışındaki diğer hutbelerini okuyorlardı.³⁸⁷ Öte yandan Cuma hutbelerinde kendi görüşlerine göre bir tahkim hutbesi okuyarak bu hutbede her defasında, “hâkimiyetin ancak Allah’a ait olduğunu” kesin bir şekilde belirtiyorlardı.³⁸⁸

Ebû’l-Yakzân dâhili savaşın yaptığı tahribatı tamir etmekle uğraştı. Böylelikle insanlar önceki ticarî, ilmi yaşantılarına tekrar döndüler. Ebû’l-Yakzân bu şekilde devletin iç işlerini kontrol altına aldıktan sonra her taraftaki lider ve ileri gelenlerle mektuplaştı. Bunun sonucunda her taraftan lider konusunda kişiler Ebû’l-Yakzân’a gelerek ona boyun eğip biat ettiler. Ebû’l-Yakzân, bütün vilayetlerdeki valileri, kadıları, emniyet amirleri ve diğer görevlileri yeniden gözden geçirdi. Dedesi Abdurrahman b. Rüstem’i örnek edinerek hayatın her

385 İbnü’s-Sağır, s. 287; Bârûnî, s. 239.

386 Cuma mescidi: İmâm’ın Cuma namazı kıldığı camidir.

387 İbnü’s-Sağır, s. 287; Abdülhamid, II, 366-367.

388 Rif’at Fevzi Abdülmüttalib, *el-Hilâfe ve’l-Havâric fi’l-Mağrib’il-Arabî: es’Sıra’ beynehuma hatta Kıyamı Devleti’l-Ağâlîbe*, Kahire 1973, s. 12.

alanıyla ilgili işleri düzene soktu. İnsanların büyük ekseriyeti onu sevip saymaya başladılar. Değişik çevrelerden ona heyetler gelerek biat ettiler.³⁸⁹

Nefûse kabilesinden bir heyet Ebû'l-Yakzân'a gelerek kendilerine memnun kalacakları bir vali tayin etmesini istediler. Ebû'l-Yakzân gelen heyeti devletin konuk evine götürdü. Onlardan vali olarak istedikleri kişilerin adlarını yazıp kendisine iletmelerini istedi. Kâtibine de valiyi görevlendirmek için bir yazı yazmasını ve görevlendirilecek valinin isminin yerini boş bırakmasını emretti. Valinin ismini bizzat Ebû'l-Yakzân kendi el yazısı ile yazdı ve zarfa koydu. O kişi ise Eflah b. Abbâs idi. Böylece valiyi gayet gizli ve tarafsız bir şekilde tayin ettiğini onlara gösterdi.³⁹⁰ Ebû'l-Yakzân, daha sonra açıklanmayan bir sebepten dolayı görevinden ayrılan Eflah b. Abbâs'ın yerine Ebû Mansûr İlyas'ı Cebelü Nefûse'ye vali olarak tayin etti.³⁹¹

Ebû'l-Yakzân döneminde Tahert'te hukuk düzeni bir insicam içerisinde devam etti. Bu dönemde en önemli stratejik nokta, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Şeyh'in yöneticiliğini yaptığı yargı mekanizmasıydı. Bu kişi, yaşam tarzının güzelliği ve tarafsızlığı ile tanınırdı. İmâm Ebû'l-Yakzân'ın oğlu ile ilgili bir davada adaleti yeterince sağlamadığını anladığı için görevinden istifa ettiği belirtilmiştir. Rivâyet olunduğuna göre Muhammed b. Abdullah, Ebû'l-Yakzân'ın oğlu Ebû Zekeriya ile ilgili bir davada delil yetersizliğinden dolayı ona hak ettiği cezayı veremediği için İmâm'a gider, mühür ve evrak çantasını atarak istifa eder ve ona "yargının başına istediğin kişiyi getirebilirsin" der.³⁹²

Ebû'l-Yakzân döneminde yaşayan ve iki kez meclisinde

389 Bârûnî, s. 239-240.

390 İbnü's-Sağîr, s. 294-295; Bârûnî, s. 245-247.

391 Bârûnî, s. 251.

392 Bu konu ve kadının istifasının nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü's-Sağîr, s. 287-89.

oturduğunu ifade eden İbnü's-Sağır, Kadı Muhammed'in istifasını gerektirecek durumu tasvib etmemektedir. Ancak Ebû'l-Yakzân'ı "zahid, müttaki, ibadetine düşkün ve güvenilir" biri olarak görmektedir. Vercelânî ise Ebû'l-Yakzân'ın adalet ve fazilet konusunda çok iyi bir dereceye yükseldiğini söylemektedir.³⁹³ Nefûse kabilesi onun adaletini dedesi Abdurrahman b. Rüstem ile eşit görüyordu. Bu yüzden Nefûse kabilesi mensupları Ebû'l-Yakzân'a hayran idiler. Emir ve direktiflerine azami derecede riayet ediyorlardı. Ona çok saygı duyuyorlardı. Onun izni olmadan hacca bile gitmiyorlardı. Ebû'l-Yakzân'ın yanına elçiler gelip o da otağını kurduğunda Nefûseliler sabaha kadar onun otağının etrafında tekbir ve tehlil getiriyorlardı. Sabah namazını kıldıktan sonra gidip uyuyorlardı.³⁹⁴

İbn Sellâm [273/887] adlı İbâdî âlimin de çağdaşı olduğu Ebû'l-Yakzân takvası, ilmi ve devlet yönetimi hususunda sahip olduğu engin tecrübesiyle temayüz etmiş bir şahsiyettir. Abbâsîler'in elinde tutuklu bulunduğu ve salıverildikten sonra Abbâsîler'in hilafet sarayında kaldığı süre içerisinde edindiği bilgilerin ona devlet yönetim tecrübesini ve diğer özelliklerini kazandırdığı ifade edilmektedir. Ebû'l-Yakzân döneminde Rüstemîler Devleti, ilk İmâm Abdurrahman'ın oluşturduğu huzura kavuşmuş, takvanın, ilmin yayılması için büyük gayretler sarfedilmiştir.³⁹⁵

Ebû'l-Yakzân bizzat kendisi talebelere ve ilim öğrenmek isteyenlere ders veriyordu. Her yerdeki görevlilerine değişik risaleler gönderiyordu. Bu risalelerle insanları Allah'tan korkmaya, ilim öğrenmeye ve Selef-i salihinin yolunda gitmeye teşvik ediyordu. Heva ve hevese uymamaya, bidatlerden kaçınmaya ve devlet düşmanlarının yaydıkları propagandaya

393 Vercelânî, s. 143-144.

394 İbnü's-Sağır, s. 294.

395 Erdemci, s. 54.

karşı uyarıyordu.³⁹⁶

Ebû'l-Yakzân, Mescitte kendisine ayrılan bir bölümde deri bir minder üzerinde oturuyordu. Tam karşısında Nefûse kabilesinden takva sahibi İsa b. Fernâs adında biri, İsa'nın yanında Hevvâre kabilesinden biri, sağda solda ve ortada da ileri gelen insanlar oturuyorlardı. Bu meclislere devam eden Mahmud b. Bekr adında bir Arap bilgin vardı. Bu kişi Ali b. Ebî Talib'den uzak olduğunu söylüyordu. Bu kişinin aşırı bir İbâdî olduğu ve mezhebini savunmak için eserler kaleme aldığı rivâyet edilmektedir.³⁹⁷

Ebû Bekir dönemi ile Ebû'l-Yakzân'ın ilk yıllarında ilmi hayat canlılığını yitirmişti. Ne var ki Ebû'l-Yakzân döneminde istikrar sağlandıktan sonra ilmi toplantılarda da gelişmeler oldu. İbâdîler ile Mutezile âlimleri Mine nehrinin kenarında oturup tartışıyorlardı. Değişik kabilelerden özellikle Hevvâre kabilesinden âlimler bu tartışmaya katılıyorlardı. İbnü's-Sağîr, Rüstemiler'in kelimcileri arasında Abdullah el-Lemtî adında bir âlimi zikretmektedir. Bu âlim kelam, mantık konusunda hasımlarının bile takdirini kazanabilecek şekilde uzmanlaşmıştı.³⁹⁸

Ebû'l-Yakzân döneminde İbnü's-Sağîr'in de gördüğü Ebû Ubeyde el-A'rec adında meşhur bir âlim yaşamıştır. İbnü's-Sağîr'e göre bu âlim, ilim ve takvasıyla her müslümanın takdirini kazanmıştır. Kelam ve fıkıh konusunda ihtilafa düşüldüğünde onun görüşüne müracaat edilmiştir. Yöneticilerden uzak durmak gayesiyle Ebû'l-Yakzân'ın yanına çok az uğrayan Ebû Ubeyde'nin, neredeyse Cuma namazı dışında Ebû'l-Yakzân ile yan yana gelmediği rivâyet edilmektedir. Rivâyete göre Ebû'l-Yakzân istediği konularla ilgili olarak otağını kurardı. Genellikle fakihler, kıraat âlimleri ve diğerleri gidip

396 Bu risaleler için bkz. Bârûnî, s. 240-242.

397 İbnü's-Sağîr, s. 290; Bârûnî, s. 242-243; Abdülhamid, II, 368.

398 İbnü's-Sağîr, s. 290-291; Bârûnî, s. 243; Abdülhamid, II, 368-369.

onun otağının yanına çadırlarını kurarlardı. Ebû Ubeyde ise iyiliği emretmek ve kötülükten yasaklamak amacı dışında Ebû'l-Yakzân'ın huzuruna girmezdi. Mesela bir defasında İmâm Ebû'l-Yakzân'ın korumalarından biri Ebû Ubeyde'nin komşusunu haksız ve suçsuz bir şekilde hapse attığından dolayı Ebû Ubeyde komşusunun serbest bırakılması için Ebû'l-Yakzân'ın yanına gider. Durumu öyle anlatır ki insanlar onun doğruluğunu ve içinden geldiği gibi yapmacıksız bir şekilde konuşmasına hayran kalırlar.³⁹⁹

Ebû Ubeyde, fıkıh, kelam, nahiv ve lugat ilimlerinde uzman biriydi. Bunun yanında ahlak ve edeb yönünde de iyi bir insan olduğu belirtilmektedir. Öyle ki İbnü's-Sağır el-Malikî alış-veriş yaptığı antika eşya dükkânını bırakarak ondan nahiv ve lugat derslerini almıştır. Mağrib'in tamamı bu ilim adamına hayran olduğu, Sicilmâse'deki İbâdîler'in bile zekâtlarını gerekli yerlere dağıtması için ona gönderdikleri rivâyet edilmektedir.⁴⁰⁰ Bütün bu anlatılanlardan da anlaşıldığına göre şayet Ebû Ubeyde kendisinden istifade edilen bir âlim olmasaydı İbnü's-Sağır gibi birisi işini gücünü bırakarak ondan ders almaya gitmezdi.

2. 4. 1. Abbâs b. Ahmed b. Tolun'un İfrîkıyye Seferi

Ebû'l-Yakzân döneminde meydana gelen önemli olaylardan biri de, Abbâs b. Ahmed b. Tolun'un İfrîkıyye'yi istila etmek istemesidir. Rivâyet olunduğuna göre Ahmed b. Tolun, Şam seferine çıktığında oğlu Abbâs'ı yerine vekil bıraktı. Daha sonra Abbâs, babasına karşı isyan etti. 266/779 yılında elindeki mallar ile Berka'ya doğru hareket eden Abbâs, Ağlebîler'in lideri İbrahim b. Ağleb'e mektuplar göndererek Abbâsî halifesi Mu'temid'in [256-279/870-892] İfrîkıyye'yi ve

399 İbnü's-Sağır, s. 291-292; Bârûnî, s. 243-244.

400 İbnü's-Sağır, s. 293-284; Bârûnî, s. 244-245; Abdülhamid, II, 369-370.

etrafını kendisine verdiğini bildirdi.⁴⁰¹ Diğer taraftan Abbâs b. Ahmed b. Tolun, Nefûse kabilesini yöneten Rüstemiler valisi Ebû Mansûr İlyas'a da mektuplar aracılığıyla tehditler savurarak kendisine boyun eğmesini istedi. Ebû Mansûr'a kendi isteği ile kendisine boyun eğmediği takdirde bölgesini istila edeceğini bildirdi.⁴⁰²

Abbâs b. Ahmed b. Tolun daha sonra Berka'dan hareket ederek Lebde'ye [Leptis Manga] kadar ilerledi. Lebde halkı ona şehir kapılarını açtılar, o da askerleriyle birlikte şehre girip onlara en kötü şekilde muamelede bulundu ve mallarını yağmaladı.⁴⁰³ Abbâs, Ağlebîler'in komutanı Ahmed b. Kurtub'u Lebde'den 15 mil uzaklıkta bir yerde yendikten sonra Trablus'a kadar ilerledi. Mancınıklarla şehre saldırdı. 43 gün şehri muhasara etti. Askerlerinden bazıları bedevîlerin namuslarına saldırdılar. Trabluslular, Cebelü Nefûse'de oturan Ebû'l-Yakzân'ın komutanı ve Nefûselilerin lideri Ebû Mansûr'dan yardım istediler. O da komşusuna yardım etmek üzere 12.000 Nefûseli ile birlikte Abbâs b. Ahmed b. Tolun'a karşı koymak üzere yola çıktı. Trablus valisi ile bir araya gelip Abbâs'a karşı savaşa giriştiler. Sonunda Abbâs'ı büyük bir hezimete uğratarak adamlarından çoğu kimseyi öldürdüler. Abbâs b. Ahmed, Berka'ya doğru geri çekildi. Nefûseliler bu savaşta Tolunîler'in geride bıraktıkları silah ve mallardan hiçbir şey almadılar. Trabluslular bu silah ve malları yağmaladılar.⁴⁰⁴ Abbâs b. Ahmed neredeyse esir düşecekken bir kölesiyle kaçıp kurtulabildi.⁴⁰⁵

2. 4. 2. Ebû'l-Yakzân'ın Vefatı

Ebû'l-Yakzân 40 yıl emirlik yaptıktan sonra 281/894 yılında

401 İbnü'l-Esîr, VII, 324.

402 Bârûnî, s. 257-258.

403 İbnü'l-Esîr, VII, 324.

404 İbn İzârî, I, 118-119; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 562; krş. İbnü'l-Esîr, VII, 324.

405 İbnü'l-Esîr, VII, 324.

100 küsur yaşında öldüğünde 17 dinardan başka bir miras geriye bırakmadı.⁴⁰⁶ Bu da yanında bulunan kitapların ve muhâliflere reddiye olarak yazdığı eserlerinin değeri olarak hesap edilmiştir.⁴⁰⁷

Ebû'l-Yakzân'ın birkaç erkek çocuğu vardı. En büyük oğlu Yakzân adında biri idi. Bu yüzden ona Ebû'l-Yakzân künyesi verilmişti. Yine Ebû Hâtım künyeli Yusuf adında bir oğlu vardı. Ebû Halid ve Abdülvehhâb adlarında çocukları da vardı. Başka çocuklarının da olduğunu İbnü's-Sağır adlarını belirtmeksizin işaret etmektedir.⁴⁰⁸ Ebû'l-Yakzân ölümü ile birlikte Rüstemîler Devleti güçlü bir liderini kaybetti ve çok hızlı bir şekilde çöküş dönemine girdi.

2. 5. Altıncı İmâm Ebû Hâtım Yusuf b. Muhammed [281-294/894-906]

Ebû'l-Yakzân öldüğünde onun her iki büyük oğlu da Tahert'te bulunmuyorlardı. Büyük oğlu Yakzân hac yapmak üzere Mekke'ye gitmişti. Diğer oğlu Ebû Hâtım Yusuf ise Doğudan yüklü miktarda mal taşıyıp getiren bazı ticaret kervanlarını Zenâte kabilesinin saldırılarından korumak amacıyla babası tarafından bir askerî birliğin başına komutan olarak tayin edilmişti. Ebû Hâtım, Tahert'ten iki günlük mesafe uzaklığında ve Yakzân'a göre daha yakın bir yerde olduğundan avam olarak değerlendirilen halk kitlesi ve zanaatkârlar Ebû Hâtım'in imâmlığını deklere ettiler. Ebû Hâtım'e de babasının öldüğünü ve kendisine imâm olarak biat edildiğini iletmek üzere elçiler gönderdiler.⁴⁰⁹

Ebû Hâtım, çok acele bir şekilde Tahert'e döndü. Şehre gi-

406 İbnü's-Sağır, s. 290, 297.

407 Vercelânî, s. 144. Zira Vercelânî bu kitapların 19 dinara satıldığını yazma - tadır.

408 İbnü's-Sağır, s. 297; Abdülhamid, II, 371.

409 İbnü's-Sağır, s. 299.

rişinde insanlar kalabalık bir şekilde ona biat ettiler. Daha sonra Ebû Hâtîm, şehrin merkezinde büyük camide İmâm [devlet başkanı] sıfatıyla minbere çıkıp biat aldıktan sonra insanlar onu omuzları üzerinde taşıyarak evine kadar götürdüler. Kabilelere haber gönderilerek Ebû Hâtîm'e biat etmeleri istendi.⁴¹⁰ Bu seçimde şura meclisi olmaksızın halkın genel biati esas alındı.

Hiç şüphesiz Ebû Hâtîm'in imâm olarak seçilmesinde onun bazı kişilik özellikleri etkili olmuştur. Zira o insanlara iyilik etmeyi seven cömert bir kişiliğe sahipti. İnsanların sevgisini kazanan Ebû Hâtîm'in imâm olarak seçilmesi konusunda diğer bir avantajı da annesi Gazzale'nin onu veliaht olarak belirlemede etkin bir rol oynamasıdır.

İbnü's-Sağîr'in anlattığına göre Gazzale daha Ebû'l-Yakzân'ın sağlığında Ebû Hâtîm'e itaat konusunda halktan söz almıştır.⁴¹¹ Ebû Hâtîm'in imâm olarak seçilmesinde halk kitlesinin büyük rolü olduğu görülmektedir. Ancak İbnü's-Sağîr, bu halkı organize eden Ebû Hâtîm'in cesur iki has adamından bahsetmektedir. Bu iki kişi Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd'dır.⁴¹²

Daha gençlik yıllarından itibaren halkla iyi ilişkiler içerisinde olan Ebû Hâtîm imâm olarak seçildikten sonra akrabaları tarafından halktan soyutlanmak istendi. Biatten sonra Ebû Hâtîm'in ailesi, kardeşleri, amcaları, amca çocukları ile diğer dost ve akrabaları onu devlet başkanlarına yaraşır şekilde bir görkemle korumak amacıyla halktan ayırıp uzaklaştırmak istediler. Diğer yandan insanlar ise imâmlık öncesinde olduğu gibi istedikleri zaman Ebû Hâtîm ile görüşmek ve onun yanına girip çıkmak istediklerini belirttiler.⁴¹³ İmâm'ın halktan uzak-

410 İbnü's-Sağîr, s. 299; Bârûnî, s. 266; Harîrî, s. 174.

411 İbnü's-Sağîr, s. 298; Hasan Ali Hasan, s. 168-169.

412 İbnü's-Sağîr, s. 300.

413 İbnü's-Sağîr, s. 299.

laştırmak bu şekilde korunması daha çok onun güvenliğini sağlamak ve imâmet kurumunun prestijini arttırmak amacıyla alınan önlemler arasında mütalaa edilmiştir. Ne var ki bu yenilik Rüstemi aristokrasisi ile dinî liderler [meşâyih] ve halk kitlesi [avam] arasında yeni bir çatışmaya yol açmıştır.⁴¹⁴

Yeni imâm Ebû Hâtim'in halk kitlesi ve İbâdî olmayanlarla güçlü ilişkilerde bulunmasına fırsat verilmesinin bazı sakıncaları olduğu düşünülmüştür. Zira Tahert'te bulunan İbâdî mezhebi dışındaki bazı dinî liderler, Ebû Hâtim ile ilişki kurmak suretiyle ona mezheplerini benimseterek kendi boyundurukları altına almak istiyorlardı. Böylece hem şehirde söz sahibi olmak hem de İbâdîye mezhebine komplo kurmak niyetindeydiler. Bu dinî liderler arasında İbnü's-Sağîr, Kufeli Ebû Mesûd ve Ebû Denûn adlarında iki fakih, halk nezdinde itibar sahibi olan ancak fakih olmayan 'Ulvân b. 'Ulvân'ı sıralamaktadır. Bu kişiler İbâdî mezhebini zayıflatmak suretiyle kendi otoritelerini daha da güçlendirmek istiyorlardı.⁴¹⁵

Tüm bu çabalar Rüstemi imâmetini zayıflatmaya yönelikti. Ebû Hâtim'in imâmeti daha başlangıçtan itibaren zayıflamaya yüz tuttu. Ebû Hâtim'i iş başına getirmek konusunda büyük katkıları olan iki has adamı Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd, halka kötülük etmeye, Tahert'in bazı dinî liderlerini tehdit etmeye başladılar. Ebû Hâtim bu akıma karşı koymak istediğinde İbn Rebâh ile İbn Hammâd kendi aralarında anlaşarak onu öldürmeye karar verdiler. Ebû Hâtim'e kendisine suikast girişiminde bulunulacağına dair haber ulaştığında o hiç şüphe duymaksızın bu duruma inandı. Zira daha önce Ebû Hâtim ile babası Ebû'l-Yakzân arasında bir ihtilafın çıkması üzerine yine bu iki kişi Ebû Hâtim'e giderek istediği takdirde babası Ebû'l-Yakzân'ı öldürebileceklerini, böylece yönetim işlerinin kendi eline geçeceğini söylemişler-

414 Hareir, s. 96-97.

415 İbnü's-Sağîr, s. 300.

di. Bunun üzerine Ebû Hâtîm, Muhammed b. Rebâh ile Muhammed b. Hammâd'ı Tahert'ten sürgün edip Muhammed b. Rebâh'a ait bir sarayda gözetim altında tutmak için emir verdi. Bu iki kişi sözü edilen saraya gidip yerleştiler, ancak Ebû Hâtîm tarafından sürgün edilmekten de çok rahatsız oldular. Tahert'te bulunan yandaşlarına haber göndererek suçsuz bir şekilde sürgün edildiklerini ifade ettiler.⁴¹⁶

İbn Rebâh ve İbn Hammâd, yandaşlarını ve bazı kabileleri sürekli bir biçimde Ebû Hâtîm'e karşı ayaklanmaya teşvik etmeleri sonucunda Tahert'te bir ayaklanma baş gösterdi. Bu ayaklanma ile birlikte İbn Rebâh ve İbn Hammâd şehre girmeyi başardılar. Buna karşın Ebû Hâtîm ve Rüstemî ailesi Tahert'ten çıkmak zorunda kaldılar. Ebû Hâtîm ailesi ve aşireti ile birlikte Tamalit denilen bir kaleye sığındılar.⁴¹⁷ Ebû Hâtîm'in Levâte kabilesinin topraklarında bulunan bu kaleye sığınması onun imâmete geçişten bir yıl sonra 282/895 yılında olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁸

Ebû Hâtîm ile birlikte Nefûse kabilesi mensupları, Acemler ve başşehrin ileri gelenlerinden yüz kişi de Tahert'ten ayrıldılar. Tahert'te genel halk kitlesinden başka karşı tarafta yer alan bazı dinî liderler de kalmıştı. Bu liderler Ebû Hâtîm'in, kuvvetlerini toplamak üzere başkenti terk ettiğini fark ettiler. Bu nedenle ona karşı savaş hazırlığı yapmaya giriştiler.⁴¹⁹ Böylece her iki taraf da savaşmak üzere hazırlıklar yaptılar.

Ebû Hâtîm savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Tahert'e üç farklı yönden saldırmak üzere ordusunu üç kola ayırdı:

1] Ebû Hâtîm'in komuta edeceği Rüstemiler, Levâte ve taraftarlarından oluşan güney cephesi.

416 İbnü's-Sağîr, s. 300-301.

417 İbnü's-Sağîr, s. 301.

418 İbn İzâri, I, 197.

419 İbnü's-Sağîr, s. 301.

2] Acemler, Senhâce ve taraftarlarının oluşturduğu doğu cephesi.

3] Nefûse kabilesi ile diğer bazı grupların oluşturduğu batı cephesi.

Her üç cepheden de şiddetli çatışmalar oldu. Güney ve doğu cephesinden Tahertlilerden bazı tanınmış kişiler öldürüldü.⁴²⁰

Tahert'teki isyancılar zor durumda olduklarını anladıklarında Ebû Hâtim'e haber göndererek barış talebinde bulundular ve onun şehre girmesini istediler. Ebû Hâtim ise savaşa sebep olan kişilerin ve diğer liderlerin teslim edilerek onlara gerekli cezanın verilmesiyle ancak şehre girebileceğini ve barışın sağlanabileceğini söyledi. Bu şartlar onlara zor geldiğinden kabul etmeye yanaşmadılar. Bu yüzden de savaş devam etti.⁴²¹

Tahert'in üç koldan kuşatılması ile birlikte savaşın aralıksız bir şekilde devam etmesi muhalif cepheyi çok zor bir durumda bıraktı. Rüstemi ailesinden birini kendilerine lider seçmekle ancak karşı tarafın kuvvetlerini püskürtebileceğini ve İbâdiyye mezhebini zayıflatabileceklerini düşündüler. Kendilerine lider olarak Ebû Hâtim'in amcası Yakub b. Eflah'ı seçmeye karar verdiler. Yakub, yeğeni Ebû Hâtim'in imâm olarak seçilmesine karşı çıkarak Zevâge kabilesinin yanına gidip yerleşmiş ve yeğenine hiçbir destek vermemişti. Tahert'teki isyancılar Yakub b. Eflah'ı kendilerine imâm olarak seçmek üzere onu Tahert'e davet ettiler.⁴²²

Yakub b. Eflah fazla gecikmeden Tahert'e geldi. İsyancılar ona imâm olarak biat ettiler. Yakub'un gelmesi ile birlikte Rüstemîler'in gücü kırılmaya başladı. Zira Ebû Hâtim'in adamlarından Levâte kabilesinden bir topluluk ve diğer bazı kesimler Yakub'un yanında yer aldılar. Savaş Yakub b.

420 İbnü's-Sağır, s. 302-303; Abdülhamid, II, 374-375; Ganimi, II, 154.

421 İbnü's-Sağır, s. 303; Bârûni, s. 271; Abdülhamid, II, 375.

422 İbnü's-Sağır, s. 303; Bârûni, s. 271; Abdülhamid, II, 376.

Eflah ile yeğeni Ebû Hâtim taraftarları arasında devam etti. İbâdîler'in çoğu Ebû Hâtim tarafındaydılar. Yakub, Tahert'in bir kapısı hariç bütün kapılarını kapattı. Savaş açık bırakılan kapı tarafından devam etti. Her iki tarafı barıştırmak üzere Mezâte kabilesinin reisi Yakub el-Mezâtî aracı oldu. Her iki taraf da barışmayı kabul ettiler.⁴²³

Barış anlaşması için hazırlıklar yapıldı. Yakub b. Eflah anlaşmayı yapmak üzere Abdullah el-Lemtî'yi temsilci [hakem] seçerken Ebû Hâtim Levâte kabilesinden Menkûd ve İbn Ebî İyâd adlarındaki iki kişiyi temsilci olarak öne sürdü. Bu anlaşmaya göre dört ay boyunca Yakub ve yeğeni Ebû Hâtim yönetim ile ilgili hiçbir işe karışmayacaklardı. Yönetimden ellerini çekeceklerdi, insanlar birbirlerinin yanına gidip geleceklerdi, daha sonra ise halk kimi seçerse o kişi imâm olarak seçilecekti. Bu şekilde anlaşma imzalandı. Ebû Hâtim bu dört aylık süreyi büyük bir fırsat olarak değerlendirdi. İnsanları kendi yanına çekmek üzere bazı insanlarla ilgilendi bazılarına ekonomik destekte bulundu ve bu uğurda çok çaba sarf etti. Bu konuda değişik taktikler kullanarak taraftarlarını çoğaltmayı başardı.⁴²⁴

Bu anlaşmaya razı olmakla İbâdîler bir ilkelerini daha çiğnemiş oldular. Zira bilindiği gibi genel kabule göre Hâricilik mezhebinin doğuşuna sebep olan hadise, "tahkim olayı" idi. Hâricîler, Hz. Ali'yi Muaviye b. Ebî Süfyan ile aralarındaki ihtilafı hakemler aracılığıyla çözüme kavuşturmayı kabul ettiğinden dolayı eleştirmişlerdi ve ona karşı savaş açmışlardı.

Ancak Ebû Hâtim döneminde ortaya çıkan bu tahribkar savaş durdurmak için gerçekleşen yukarıdaki olaya benzer tahkim olayını ise hiçbir İbâdî tarihçi eleştirmemiş; aksine Müslümanların kanının akması için böyle bir hareketin adilane

423 İbnü's-Sağîr, s. 304-305.

424 İbnü's-Sağîr, s. 305-306; Ganimî, II, 155.

bir davranış olduğunu belirtmişlerdir.⁴²⁵

Bu barış sürecinde Ebû Hâtim gösterdiği çabalar ve uyguladığı taktikler neticesinde toplum nezdinde güven tazeledi. Nihayet bir bayram günü Tahertlilerden bir topluluk Debûs oğulları diye bilinen Ahmed ve Muhammed adlarında iki kardeşin liderliğinde Kenise denilen mahallede toplandılar. İnsanları da buraya toplanmaya davet ettiler. Ebû Hâtim'i sevmeyen birkaç dinî lider ve Yakub b. Eflah dışında Tahertlilerin ekseriyeti onların davetine icabet ettiler. Bir araya gelen bu topluluk, Mine nehri kenarında bulunan Ebû Hâtim'in sarayına doğru hareket edip gittiler. Bu durumu öğrenen Yakub ve yandaşları atlarına binerek Zevâğe kabilesinin yanına geri döndüler. Tahert'ten Ebû Hâtim'in sarayına giden topluluk onu yalnız başına alıp getirdiler. Şehrin girişinde insanlar toplu bir biçimde onun yanında toplandılar.⁴²⁶ İbn İzârî, Rüstemîler Devleti'nde iki ayrı imâma biat edildiği dönemde Yakub b. Eflah'ın dört yıl farklı bir kesime imâmlık [liderlik] yaptığını belirtmektedir.⁴²⁷

Ebû Hâtim Tahert'e girdikten sonra bütün gücüyle imâmet otoritesini ve görkemini tekrar inşa etmeye çalıştı. Uzun süren savaş nedeniyle devletin ekonomik durumu çökmüştü, toplumda ictimai hastalıklar ortaya çıkmıştı. Zina eden ve sarhoş edici içki içenler çoğalmıştı. Şehir halkının ahlakî durumu gittikçe bozulmuştu. Bu yüzden Ebû Hâtim duruma derhal el koydu. Babası Ebû'l-Yakzân'ın dini ve takvasıyla meşhur ilk kadısının oğlu Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Şeyh'i yargı işlerini yönetmek üzere kadı olarak atadı. Abdurrahman b. Savab en-Nefûsî'ye beytülmâl idaresini tevcih etti. Zukâr ve İbrahim b. Miskîn'i birlikte yürütmek üzere gü-

425 Bârûnî, s. 273; Hareir, s. 98-99.

426 İbnü's-Sağîr, s. 306; Abdülhamid, II, 378-379.

427 İbn İzârî, I, 197.

venlik işlerinden sorumlu tuttu.⁴²⁸ Bu kişilerin de yardımıyla Ebû Hâtım otoritesini yeniden kurdu ve devlet işlerini zaptu rapt altına aldı.

Ebû Hâtım döneminde Trablus ve Cebelü Nefûse bölgesinde İbâdiyye imâmlarından Ebû'l-Hattab el-Meâfirî'nin torunlarından Tayyib b. Halef isyan etti. Ebû Hâtım, hareket bü-yümeden Cebelü Nefûse valisi Ebû Mansûr b. İlyas'ı isyanı bastırmak üzere görevlendirdi. İbn Halef, babası Halef'in görüşlerini benimseyen Zevâğe kabilesinin yanına gidip sığındı. Zevâğe kabilesi İbn Halef'i vali Ebû Mansûr'a teslim etmeyi reddetti. Bunun üzerine Ebû Mansûr, Zevâğe kabilesine karşı savaş ilan etti. Çıkan savaşta Zevâğe kabilesi yenildi ve Cerbe adasına sığındı. Ebû Mansûr, Cerbe adasına giden İbn Halef'i yakalamayı başardı. Onu Cebelü Nefûse'ye götürerek orada hapsetti. Bir müddet hapiste kaldıktan sonra durumu düzel-di, tevbe etti ve serbest bırakıldı.⁴²⁹

Cebelü Nefûse ve Trablus bölgesinin başarılı valisi Ebû Mansûr b. İlyas öldüğünde İmâm Ebû Hâtım onun yerine Eflah b. Abbâs'ı bu bölgeye vali olarak atadı. Eflah b. Abbâs gerek yönetim işinde gerekse savaşları komuta etmede Ebû Mansûr kadar maharet sahibi değildi. Eflah b. Abbâs'ın valiliği döneminde Ağlebîler'in İfrıkıyye valisi İbrahim b. Ahmed b. Ağleb [261-289/875-902] ile Trablus İbâdîler'i arasında ciddi çarpışmalar oldu.⁴³⁰

Bu çarpışmalar ile ilgili olarak İbâdî ve Sünnî tarih kaynakları değişik nedenler ileri sürmektedirler. Ancak İbâdî kaynaklar Nefûselilerin Trablus bölgesindeki büyük hezimetini Rüstemiler Devleti'nin Tahert'teki imâmetinin çöküşünün

428 İbnü's-Sağır, s. 307; Bârûnî, s. 276-277; Ganimî, II, 155-157.

429 Vercelânî, s. 146-149; Bârûnî, s. 377-379; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 563; Ganimî, II, 156.

430 Bârûnî, s. 280; Harîrî, s. 180.

ana sebebi olduğu konusunda ittifak etmektedirler.⁴³¹

Vercelânî ve Dercinî gibi İbâdî müellifler bu çarpışmaların en önemlisi olan Mânû savaşının sebeplerini açıklarken, Abbâsî halifesi Mütevekkil'e Kayrevan ve Trablus'tan Nefûse kabilesi ile ilgili ulaşan raporlardan söz etmektedirler. Bu raporlara göre Tahert, Trablus ve İfrîkıyye'nin diğer şehirlerine egemen olan Rüstemîler Devleti'ni ayakta tutan, bu devlete gerçek anlamda yardımcı olan Nefûse kabilesinin gücünün kırılması ile birlikte Rüstemîler Devleti de çökecekti. İbâdî müelliflerin aktardıkları rivâyetlere göre bu haberler üzerine Abbâsî Halifesi, İbrahim b. Ahmed b. Ağleb komutasında bir ordu hazırlayarak Mağrib'e gönderdi. Bu ordu Trablus'a ulaştığında Nefûse kabilesi bu ordunun Tahert'e geçmesini engellemek istedi. Bunun üzerine her iki taraf arasında savaş kaçınılmaz oldu. Her iki ordu Kabis ile Trablus arasında karşılaştılar. 20.000 kişilik Rüstemî ordusuna Cebelü Nefûse ve Trablus bölgesinin valisi Eflah b. Abbâs komutanlık ediyordu. Ona Tunus'un güneyinde bulunan Kantrarah [Tijis] valisi Sa'd b. Ebî Yunus yardım ediyordu. Her iki ordu deniz kenarında bulunan Mânû sarayı diye bilinen bir mevkide karşılaştılar. Çok şiddetli çarpışmalardan sonra Nefûseliler yenildiler.⁴³²

İbâdî kaynakların bu savaş ile ilgili verdikleri izahat büyük yanlışlıklar ve çelişkiler içermektedir. Zira bu kaynaklara göre savaş Abbâsî halifesi Mütevekkil döneminde vuku bulmuştur. Hâlbuki Mütevekkil 232-247/847-861 yılları arasında hüküm sürmüştür. Mânû savaşı ise 283/896 yılında meydana geldiğine göre bu savaş Halife Mu'tadid dönemine denk düşmektedir. Zira Halife Mu'tadid 279-289/829-902 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.⁴³³ Yine bilindiği gibi

431 Vercelânî, s. 151; Dercinî, I, 87. Zira Vercelânî'nin bu konudaki başlığı "Mânû Savaşı ve İmâmetin Çöküşü" şeklindedir. Dercinî de aynı başlığı nakletmiştir.

432 Vercelânî, s. 150-153; Dercinî, I, 87-89; Bârûnî, s. 281-282.

433 İbnü'l-Esîr, VII, 455, 513.

Rüstemî Devleti'nin beşinci imâmı Ebû'l-Yakzân b. Eflah da Mütevekkil'in 232/847 yılında iktidara gelmesinden kısa bir süre önce Mekke'de yakalanarak Bağdad'a götürülmüştü ve yattığı hapiste bulunan Mütevekkil'in samimi arkadaşı olmuştur. Hâlbuki İbâdî müellifler Mânû savaşının Rüstemîler'in son döneminde 283/896 yılında meydana geldiğini biliyorlardı. Ancak Sa'd Zağlûl'un da belirttiği gibi Mütevekkil döneminin burada zikredilmesinin amacı, Bağdad yönetiminin o dönemden itibaren Rüstemîler Devleti'nin işleriyle ciddi bir şekilde ilgilendiğinin başlangıcı olarak ele alınırsa anlam kazanabilir. Bu şekilde anlaşılmasına da İbâdî kaynaklarda geçen ifadeler destek vermemektedir.⁴³⁴ Bununla birlikte Bağdad'daki Abbâsî yönetimi Ağlebîler'in lideri İbrahim b. Ahmed'i Trablus'taki İbâdîler'e karşı savaşması için teşvik etmiş olabilir. Ya da Ağlebîler'in lideri Abbâsî halifesinin gözüne şirin görünmek için böyle bir harekete girişmiş olabilir.⁴³⁵

Tüm bu nedenlerden dolayı İbrahim b. Ahmed komutasındaki ordunun Doğudan Trablus'a doğru geldiğine dair rivâyetleri ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Rüstemîler Devleti ile ilgili araştırma yapanların çoğu İbrahim b. Ahmed komutasındaki ordunun Doğudan gelmediğine dair görüş belirtmektedir. Yine Abbâsî tarihçileri de bu dönemde Bağdat'tan böyle bir ordunun çıktığına dair hiçbir rivâyet aktarmamaktadırlar. Ayrıca İbrahim b. Ahmed b. Ağleb'in Nefûse kabileleri ile savaşmasının nedenleri hakkında da değişik görüşler zikredilmektedir.⁴³⁶

Birçok eserde tercih edilen ve bazı ufak farklılıklarla aktarılan bir rivâyete göre Abbâsî halifesi Mu'tedid döneminde İbrahim b. Ahmed b. Ağleb, Tolunoğulları ile savaşmak için Mısır'a gitmek üzere askerlerine toplanmalarını emreder.

434 Vercelânî, s. 150-151; Dercinî, I, 87-88; Bârûnî, s. 280-281.

435 Abdülhamid, II, 388.

436 Abdülhamid, II, 388; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 564; Hareir, s. 102; Harîrî, s. 180; Ganîmî, II, 156-157.

İbrahim b. Ahmed 283/896 yılında Behr b. Edhem komutasındaki bir ordu ile birlikte Tunus'tan hareketle yola çıkar. Bir müddet Rakkâde'de bekledikten sonra ordusuyla hareket eder ve Kabis ile Trablus arasında Nefûse kabilesinde büyük bir topluluğun mukavemeti ile karşılaşır. Nefûse kabilesi bu ordunun geçişini engellemek için savaşılmaya girişir. Her iki ordu Mânû sarayı yakınında savaşır. 20.000 savaşçıya sahip Nefûse ordusunu Eflah b. Abbâs komuta ediyordu. Ağlebîler ile Nefûseliler arasında büyük bir savaş meydana gelir. Ağlebîler'in çok sayıda komutanı öldürüldükten sonra savaş Nefuselilerin korkunç hezimetini neticelenir.⁴³⁷

Rivâyete göre, İbrahim b. Ahmed bununla da yetinmedi ertesi yıl oğlu Ebû'l-Abbâs'ı bir orduyla birlikte Nefûse kabilesinin üzerine gönderdi. Ebû'l-Abbâs da bu kabile ile savaşarak çok sayıda insan öldürdü. 300 kişiyi de esir etti. Babası İbrahim b. Ahmed'in direktifleri doğrultusunda onları Kayrevan'a götürüp boğazladıktan sonra yüreklerini bir ipe dizerek Tunus şehrinin kapısına astı.⁴³⁸ Rüstemîler Devleti'nin yıkılışına yol açan en önemli olaylar olarak görülen bu savaşlardan sonra Nefûse kabilesi Rüstemîler'e yardımda bulunamadı.

İbâdî kaynaklara göre Mânû savaşında 4.000 kişi Nefûse kabilesinden, 8.000 kişi de diğer kabilelerden olmak üzere toplam 12.000 kişi öldürülmüştür. Daha da kötüsü bu savaşta 400 fakih ve âlimin öldürüldüğü rivâyet olunmuştur. Bu âlimlerin en ünlülerinden biri Cebelü Nefûse âlimlerinden Feth b. Amrus idi.⁴³⁹ Manu savaşından sonra İbrahim b. Ahmed, Kantrara'ya saldırarak birçok kişiyi öldürmüş ve seksen âlimi esir almıştır. Nefzâve kabilesi de İbn Ağleb'in saldırılarına maruz kalmıştır. Bu kabilenin âlimleri ve fakihleri de esir

437 Bu rivâyet ile ilgili olarak bkz. İbn İzâri, I, 129; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 564; Bârûnî, s. 280-281; Hareir, s. 102; Harîrî, s. 180; Ganîmî, II, 156-157.

438 İbn İzâri, I, 130; Bârûnî, s. 284-285.

439 Vercelânî, s. 153; Dercinî, I, 89; Bârûnî, s. 281.

edilerek işkenceye tabi tutulmuşlardır.⁴⁴⁰

Bu yenilgiden sonra Nefûse kabilesinin ileri gelenleri toplandılar. Bu yenilgilerden sorumlu tuttıkları vali Eflah b. Abbâs'ı azlettiler, yerine amcası oğlunu getirdiler. Ancak yeni vali üç ay bu görevde kalabildi. Nefûse kabilesi, valilikten azledilmesinden dolayı gücenen Eflah'ı yeniden aynı göreve getirdiler.⁴⁴¹Bu olaylardan sonra Fatımîler'in Orta Mağrib'de ortaya çıktıkları görülmüştür.

Bu olaylar meydana gelirken Ebû Hâtim hiçbir şey yapamadı. Zira Ebû Hâtim, amcası Yakub b. Eflah'ı Tahert'te muhasara etmekle meşguldu. Diğer taraftan bu hezimetler zinciri Tahert'te yöneticilik yapan İmâm'ın prestijini de sarstı. Ebû Hâtim yönetim işlerinde kendi otoritesini sağlamlaştırmaya girişmesine rağmen önemli bir başarı sağlayamadı. Zira iş iştin geçmişti. Sonunda imâmet konusunda çekiştikleri abisinin çocukları ve akrabaları Ebû Hâtim'e 294/906 yılında bir suikast düzenleyerek onu öldürdüler.⁴⁴²

2. 6. Son İmâm Yakzân b. Muhammed [Ebû'l-Yakzân] [294-296/907-909]

Ebû Hâtim'in öldürülmesinden sonra abisi Yakzân'a biat edildi. Yakzân b. Muhammed, 281/836 yılında ölen İmâm Ebû'l-Yakzân'ın en büyük oğlu idi. Babası öldüğünde o hac yapmak üzere Mekke'de bulunuyordu. Bu yüzden de Ebû Hâtim'e imâm olarak biat edilmişti.⁴⁴³ Yakzân Tahert'e döndüğünde büyük kardeş kendisi olduğundan imâmetin kendi hakkı olduğunu iddia etmeye başladı. Onunla kardeşi Ebû Hâtim arasındaki ilişkiler gergindi. Sonunda Yakzân'ın oğlu, amcası Ebû Hâtim'i bu yüzden öldürdüğü rivâyet edilmektedir.

440 Vercelânî, s. 155; Bârûnî, s. 282; Abdülhamid, II, 392.

441 Vercelânî, s. 153-154; Bârûnî, s. 283.

442 İbn İzâri, I, 97; Harîrî, s. 181; Ganimî, II, 157.

443 İbnü's-Sağîr, s. 297.

Aynı yıl Yakzân otomatik bir şekilde imâm olarak seçildi.⁴⁴⁴

Yakzân'ın imâmlığı kargaşa ve bölünme faktörlerinin yüz tuttuğu bir ortamda gerçekleşti. Abisini öldürttüğü için birçok dinî liderin ve önemli devlet adamlarının olumsuz tepkisini kazanmıştı. Diğer taraftan ise Fatımîler'in dâîleri [propagandacıları], Rüstemîler Devleti'nin sınırına kadar gelerek devleti yıkmakla tehdit ediyorlardı.⁴⁴⁵ Zira Ağlebîler'in son lideri Ziyâdetullah b. Ağleb'in 296/908 yılında Kayrevan'ın güneyindeki Rakkâde'yi terk ederek Mısır'a doğru kaçışından sonra Kuzey Afrika'da Fatımî hâkimiyetinin kurulmasını sağlayan İsmâîlî dâîsi Ebû Abdullah eş-Şîî Zab'ı işgal ederek Rekkâde'ye kadar ilerlemişti.⁴⁴⁶ Böylelikle Rüstemîler Devleti'nin sınırlarına kadar gelip dayanmıştı.

İbn İzârî, Şîî dâîlerin kendi mezheplerinden bazı ileri gelen kişilerin İbâdî-Nükkâriye fırkasını benimsediğini gördüklerinde Nükkârîleri bilgi ve tartışma uslubuyla yavaş yavaş ikna ederek, lisan büyüsiyle kendi mezheplerine kazandırdıklarını kaydetmektedir.⁴⁴⁷

Bu şekilde İbâdîler'i kendi mezheplerine kazandıran Şîî dâîler, daha sonra ise Rüstemîler Devleti'ne son darbeyi vurmak istediler. Ebû Abdullah eş-Şîî asker ve savaş techizatı hazırlıklarını tamamladıktan sonra İfrîkıyye'deki yerini kardeşleri Ebû'l-Abbâs ve Ebû Zâkî'ye bırakarak Rakkâde'den 15 Ramazan 296 [7 Haziran 909] da hızlı bir şekilde ayrıldı. Önemli adamları ve dâîleri ile birlikte büyük bir toplulukla Tahert şehrine girinceye kadar yoluna devam etti. Şehre emân ile giren Ebû Abdullah eş-Şîî, Rüstemîler'in imâmı Yakzân b. Ebû'l-Yakzân'ı ve ailesinden bir topluluğu öldürdü. Onların başlarını keserek Rakkâde'de yerine vekil olarak bıraktığı

444 İbn İzârî, I, 197; Hareir, s. 105.

445 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 565.

446 İbn İzârî, I, 147-148.

447 İbn İzârî, I, 124-125.

kardeşleri Ebû'l-Abbâs ve Ebû Zâkî'ye gönderdi. Bu başlar Kayrevan'da dolaştırıldıktan sonra Rakkâde şehrinin kapısına asıldılar. Böylelikle Rüstemiler'in sonu gelmiş oldu.⁴⁴⁸

İbâdî kaynaklar Ebû Hâtim Yusuf'un Devsera adında bir kızından söz etmektedirler. Bu kaynaklara göre Ebû Hâtim öldürüldüğünde Devsera bir kardeşi ile birlikte Ebû Abdullah'ın yanına giderek babasının intikamını almasını ve bu işi başardığı takdirde kendisiyle evleneceğini söylemiştir.⁴⁴⁹ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Devsera, Tahert'i zabt etmesi için Ebû Abdullah eş-Şî'i teşvik etmiştir.

İfrikiyye'de Fatimî Halifeliği'ni kuran Ubeydullah el-Mehdî ilk başta Abbâsiler'den uzak durmak istiyordu, onlarla çatışmayı arzu etmiyordu. Bu amaçla Kuzey Afrika'ya giden Mehdî, oradaki dâileri ile doğrudan irtibat sağlayamadı. Bunun üzerine Sicilmâse'ye yöneldi, fakat orada şehrin emiri tarafından yakalanıp hapsedildi. Bu sırada Ebû Abdullah Ağlebîler'in baş şehri Rakkâde'yi ele geçirip son emirleri olan Ziyadetullah'ı şehirden çıkarmayı başardı [296/909].⁴⁵⁰

Ubeydullah el-Mehdî'nin davet etmesi üzerine Ebû Abdullah eş-Şîi Sicilmâse'ye doğru yönelip gittiğinde "Tahert'in yakınlarından geçtiği sırada baş şehirde bulunan Şîiler, Vasililer, Sufrîler ve Malikîler'in ileri gelenleri ona yönelerek Yakzân'ı şikâyet ettiler. Adamlarıyla, mallarıyla Yakzân'a karşı ona yardım edeceklerine dair kendisine söz verdiler. Ondan bu ailenin tümünün kökünü kurutmasını ve yönetim işini elelerinden almasını istediler. Zira o sırada Yakzân'ı savunacak, onu ölümden kurtaracak adamları, askerleri ve gücü yoktu.⁴⁵¹ Rüstemiler'in nizami askerleri olmadığından Fatimîler'in sal-

448 İbn İzâri, I, 152-153

449 Vercelânî, s. 162-163; Dercinî, I, I, 94; Bârûnî, s. 292. Ebû Hâtim'in kızının adı Dusera şeklinde de okunmaya müsaittir. Dercinî, Devs diye yazmıştır.

450 Eymen Fuad Seyyid, "Fatimîler", *DİA.*, İstanbul 1995, XII, 229.

451 Vercelânî, s. 163; Bârûnî, s. 292-293.

dırılarına karşı koyamadıkları anlaşılmaktadır.⁴⁵²

Bunun üzerine Ebû Abdullah, adamlarını Yakzân'a göndererek ailesi ve çevresiyle yanına gelip toplanmalarını istedi. Yakzân da çocuklarını, kardeşlerini ve kendisine bağlı olanları aldı ve Tahert'ten birkaç mil uzaklıkta bulunan bir yere gideyerek Ebû Abdullah ile karşılaştı. Ebû Abdullah onu tanımazlıktan gelerek ona "ismin nedir?" diye sordu. O da "Yakzân'dır" diye cevap verdiğinde, Ebû Abdullah, "Aksine senin adın Hayran [Şaşkın]'dır" dedikten sonra "Size ne oluyor ki emirinizi öldürdünüz. Savaş ve kuşatma olmaksızın iktidarınızı kendi ellerinizle yıktınız ve bize teslim ettiniz. İslâm'ın nurunu söndürdünüz" dedi. Sonra onların hepsinin öldürülmesini emretti. Yakzân'ın ailesi, akrabaları ve tüm Rüstemîler öldürüldü [Şevval 296/Haziran 909]. Ebû Hatim'in kızı Devsera olanları duyduğunda korkudan kaçıp kayboldu. Onu çok kişi aramaya başladı, fakat izine rastlamadılar.⁴⁵³

Ebû Abdullah eş-Şîi 296/907 yılında Tahert'e girdi. Her şeyi mubah saydı, şehri talan etti. Ma'sûme diye bilinen kütüphaneye girdi. Riyaziye [matematik], astronomi, sanat ve diğer pozitif bilimler ile ilgili kitapları aldı. Geri kalan diğer tüm kitapları yaktı. İbâdiyye mezhebine ait eserlerin çoğunun bu sırada yandığı rivâyet olunmaktadır.⁴⁵⁴ Ma'sûme kütüphanesinde üç yüz binden fazla kitap bulunduğu, bu kitaplarının çoğunun fıkıh, felsefe, İbâdî mezhebine ait şerhler ve Rüstemîler Devleti tarihi ile ilgili olduğu kaydedilmektedir.⁴⁵⁵

Şîi dâiler Rüstemîler Devleti'nin resmî olarak sona erdiği ni kesin bir şekilde ilan ettiler. Bu nedenle de Ebû Humeyd Devvâs b. Sûlât el-Luhey'î ve el-Hevvârî diye bilinen İbrahim

452 Harîrî, s. 184.

453 Vercelânî, s. 163; Bârûnî, s. 293; ayrıca bkz. İbn İzârî, I, 197.

454 Vercelânî, s. 163; Bârûnî, s. 293.

455 Ganimî, II, 161; Harîrî, s. 186.

b. Muhammed el-Yemanî'yi Tahert'i yönetmek üzere atadılar.⁴⁵⁶ Rüstemiler ailesinden geri kalanlar ise değişik yerlere dağıldılar. Çoğu Avras ve Benî Raşid dağlarına, bazıları ise Cebelü Nefûse ve Cerbe adasına gittiler.⁴⁵⁷

Vercelânî ve Dercinî gibi İbâdî müellifler Yakub b. Eflah'ın kalabalık ailesi ile birlikte Vercelan'a doğru kaçıp gittiğini yazmaktadırlar. Bu sırada ailesi Yakub'a imâm olarak biat etmek ister, ancak Yakub bu isteklerini geri çevirir ve şu meşhur sözü söyler: "Deve koyun ile gizlenemez." Bu sözünü Yakub b. Eflah Rüstemiler Devleti'nin son sayfasını kapatmıştır.⁴⁵⁸

Sahibu'l-Himâr [Eşek sahibi] lakaplı Ebû'l-Yezid adında Nükkâriye fırkasına mensup İbâdîler'den biri, dağılan İbâdî devletini Nükkâriye fırkası ilkelerine göre yeniden kurmak istedi. El-Mehdî döneminde 316 yılında Avras dağında Fatımîler'e karşı ayaklandı. El-Kaim bi'l-lah Ebû'l-Kasım Muhammed b. el-Mehdî döneminde etrafına çok kişi topladı. Endülüs'de bulunan Halife Abdurrahman en-Nasır'a bağlılığa davet ediyordu. Mağrib'de birkaç şehri istila etti ve Rakkâde'ye girdi. Fatımîler'in Mağrib'deki nüfuzunu kırmaya başladı. Ne var ki Halife el-Mansûr 335/947 yılında Kutâme kalesinde onu yaraladıktan sonra yakalamayı başardı. Ebû'l-Yezid Muharrem 336/948 yılında öldüğünde Fatimî Halifesi onun derisinin yüzülmesini emretti. Daha sonra Yezid'in derisinin içine saman veya pamuk doldurarak maymunların oynaması için kafese koydular.⁴⁵⁹

Cebelü Nefûse Rüstemiler'in çöküşünden sonra bağımsız oldu, Ebû Mansûr İlyas'ın torunları tarafından yönetildi.⁴⁶⁰

456 İbn İzâri, I, 153

457 Abdülüziz Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 565; Ganimî, II, 161-162; Harîrî, s. 186.

458 Bârûnî, s. 293-294.

459 İbn Haldûn, *el-İlber*, IV, 40-42; A. Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 565-566; Muhammed Tâvit, s. 126-127.

460 Abdülüziz Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 566.

Rüstemî İbâdîler'in birçoğu Vercelan bölgesine doğru kaçtılar. Murabıtlar Devleti'nin askerleri gelinceye kadar orada kaldılar. Sonra Mizab'a göç ettiler. Orada çöl iklimini yemyeşil alanlara çevirdiler. Sonra buralara yedi şehir anlamında "seb'u müdün" adı verildi.⁴⁶¹ İbâdîler bugüne kadar Mizab bölgesinde oturmaktadırlar.⁴⁶² Libya, Tunus ve Cezayir devletlerinde günümüze kadar çok sayıda İbâdî yaşamış ve bazı önemli hareketlere katılmışlardır.⁴⁶³

461 Muhammed b. Tavîr, s. 127.

462 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 566.

463 Zekkâr, s. 89.

III. BÖLÜM

RÜSTEMÎLER'DE KÜLTÜR ve MEDENİYET

Kuzey Afrika İslâm tarihinde Rüstemîler Devleti kültür ve medeniyet açısından, siyasî iktidarlarının süresi ve kapladıkları alan ile ters orantılı bir şekilde öneme sahiptir.⁴⁶⁴ Rüstemîler Devleti'nde gelişen kültür ve medeniyetin etkisi sadece Kuzey Afrika ile sınırlı kalmamış; Afrika kıtasının merkezi noktalarına kadar etkisini göstermiştir.⁴⁶⁵ Bu devlette her ne kadar Hâricîler'in bazı ilkeleri uygulanmışsa da imâmet ile ilgili ilkeleri uygulanamamıştır. Halbuki Hâricîler, imâmeti verasete dönüştürmek isteyenlere karşı defalarca isyan etmişlerdir. Verasete dayalı böyle bir hareketin Kısra ve Kayserlerin işi olduğunu söylemişlerdir.⁴⁶⁶

Rüstemîler Devleti'nin resmî mezhebi İbâdîlikti. Doğal olarak bu devletin yargı işlerinde İslâm hukukunun bu mezhebe göre yorumlanan biçimi uygulanıyordu. Kültür, eğitim ve düşünce dili olarak Arapça hakimdi. Asabiyet açısından Berberî idi. Yani hakimiyetini sürdürebilmesi için Berberîlerin gücüne ve dayanışmasına muhtaçtı. Yönetim ve kurumlarını Farslılardan almıştı. Bu unsurlar ile yaşam biçimini şekillendirdi. Tarihin bu döneminde Orta Mağrib'de önemli bir rol oynadı.⁴⁶⁷ Bu gerçekler ışığında Rüstemîler Devleti kültür ve medeniyeti düşünüldüğünde, bu devleti ayakta tutan Berberîlik,

464 Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi : Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı*, trc. Mehmet İpşirli, Erdoğan Mercil, İstanbul 1980, s. 27

465 Zekkâr, s. 90

466 Necdet Hammâş, "er-Rüstemiyyûn", *el-Mevsü'atu'l-Arabiyye*, Dımaşk 2004, IX, 827.

467 Ganimî, II, 52.

Hâricilik ve Fars kültürü unsurları hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir.

3. 1. Sosyal ve Toplumsal Yapı

Rüstemîler Devleti birçok etnik grubu, dinî ve mezhebî topluluğu içinde barındırıyordu. Bu devlette başta Hâriciliğin iki kolu olan İbâdîler ve Sufrîler olmak üzere Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mutezile mezhebine bağlı çok sayıda topluluk yaşamakta idi. Etnik olarak ise buralara göç edip gelen Araplar ve Farsların yanı sıra yörenin asıl yerlileri olan Berberîler'in değişik kabileleri vardı. Abdurrahman b. Rüstem döneminde bu dini ve etnik gruplar barış içerisinde bir arada yaşıyorlardı.⁴⁶⁸ Abdurrahman b. Rüstem'den sonra gerek bu gruplar arasında gerekse de bu devleti kuran İbâdîler'in kendi bireyleri arasında sürtüşmeler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Öte yandan yörenin asıl sakinleri olan Berberîler birçok kabileye ayrılmışlardı ve bu kabileler arasında eskiden beri savaşlar ve çekişmeler vardı.

Rüstemîler Devleti'nde Fasih Arapça, Halk [avâm] Arapçası, Farsça, Berberîce ve Habeşçe gibi diller ve lehçeler konuşuluyordu. Nitekim Rüstemîler'in ikinci imâmı Abdülvehhâb b. Rüstem, Cebelü Nefûse'de Ebû Ubeyde el-Cenâvenî'ye karşı isyan edenlere Arapça, Habeşçe ve Berberîce olmak üzere üç dilden mektuplar yazmıştı.⁴⁶⁹ Devletin resmî ve bilim dili ise Arapçaydı.⁴⁷⁰ Bunun yanında en çok konuşulan ise Berberîce denilen bölgesel dildi. Bu dile çok sayıda dinî ve ilmî kitap, divanlar ve Kur'ân-ı Kerim tercüme edilmişti.⁴⁷¹

Rüstemîler Devleti'nin asıl sakinleri Berberîler'dir. Berberîler

468 Muhammed b. Tavîr, s. 113.

469 Bârûnî, s. 153.

470 Mahmûd Şit Hattâb, II, 219.

471 Abdurrahman b. Muhammed el-Cilâlî, *Tarihu Cezâiri'l-Âm*, Beyrut 1980, I, 166.

sayesinde bu devlet kurulmuştu. Mağrib’de Berberiler değişik kabileler ve topluluklar biçiminde yayılmışlardı.⁴⁷² Soy bilgileri Berberiler’i genellikle Berânis ve Madğis [Bütriyye] diye iki gruba ayırmaktadırlar. Rüstemiler Devleti’ne destek veren Bütrî kabileler şunlardı: Nefûse, Levâte, Sidrâte ve Lemâye. Beranis kabilelerinden ise Hevvâre kabilesi kurulan bu devlete destek vermişti. Bu kabileler İbâdî mezhebini kabul ederek başkent Tahert civarında yaşıyorlardı. Zevâğe kabilesi Tahert’in batısında; Lemâye, Levâte ve Hevvâre kabileleri Tahert’in doğusunda yaşıyorlardı. Yine başkent etrafında Matmase, Zenâte ve Miknase kabileleri ikamet ediyorlardı.⁴⁷³

Trablus’dan üç günlük mesafe uzaklığından⁴⁷⁴ olan Cebelü Nefûse’de yaşayan Nefûse kabilesi Rüstemiler Devleti’ne büyük destek veren kabilelerin başında yer almaktadır. Mezâte kabilesi ise Rüstemiler Devleti’ne büyük malî yardımlarda bulunmuştur. Bu yüzden İmâm Abdülvehhâb bu iki kabile hakkında şöyle demiştir: “Bu din Nefûselilerin kılıçlarıyla ve Mezâtelilerin mallarıyla ancak ayakta durabilmiştir.”⁴⁷⁵

Cebelü Nefûse’de oturanların çoğu İbâdî mezhebindeydiler. Tahert’teki imâm onlara göre bütün İbâdîler’in imâmı idi. Bu dağda oturanlar Tahert’teki İbâdî imâmın dışında hiçbir sultana ne vergi verirler ne de itaat ederlerdi.⁴⁷⁶

Rüstemiler Devleti’nin önemli üst düzey görevleri de Nefûse kabilesi mensupları tarafından yürütülmüştür. Kadılar, beytûlmâl görevlileri, güvenlik birimleri sorumluları, hisbe teşkilatı mensupları genellikle Nefûse kabilesinden ya da

472 İbâdî kaynaklar, Berberiler’in faziletleri hakkında çok sayıda hadis rivâyet etmektedirler. Bkz. İbn Sellâm el-İbâdî, *Bed’ü’l-İslâm ve Şeraiü’d-Din*, [thk. Werner Schwartztz], Wiesbaden 1986, s. 121-125.

473 Hasan Ali Hasan, s. 177.

474 Bekrî, s. 72.

475 Vercelânî, s. 150.

476 Ganimî, s. II, 117.

bu kabilenin ileri gelenlerinin önerdiği kişilerden seçilirdi.⁴⁷⁷ Yine Rüstemîler Devleti'nin önemli âlimleri olarak kabul edilen Mehdî en-Nefûsî, Muhammed b. Yanis, Ebû'l-Hasan el-Ebdelanî gibi şahsiyetler de Cebelü Nefûse'de ortaya çıkmışlardır.⁴⁷⁸

Rüstemîler Devleti'inde yaşayan diğer bir etnik unsur ise fetihlerle birlikte Mağrib'e gelen Araplardır. Arapların sayısı durum ve şartlara göre değişmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi İfrîkiyye ve Mağrib'in fethi sırasında Hassan b. Nu'man, Külsûm b. İyâd ve diğer ünlü komutanlar ile birlikte bölgeye çok sayıda Arap asker gelmişti. Bunların bir kısmı bölgeye yerleşmişlerdi. Bunun yanında Rüstemîler Devleti'ne yerleşmek üzere göç edip gelen Arapların da eklenmesi gerekir.

Rüstemîler Devleti'nde yaşayan etnik unsurlar arasında Acemler denilen bir topluluktan söz edilmektedir. Her ne kadar Arapça sözlüklerde 'Acem kelimesi, Arap olmayan her kese veya Arapça dilini ya da başka bir dili gerektiği gibi aksanına göre konuşamayan kişilere deniyorsa da⁴⁷⁹ İbnü's-Sağîr gibi müelliflerin eserlerinde 'Acem kelimesi ile kastedilen, Tahert'teki Arap ve Berberî kabilelerin dışında kalan yabancılarıdır. Bu yabancıların çoğunluğu Farşlılardan meydana gelmekteydi. Farşlar da tıpkı Araplar gibi genellikle fetih amacıyla bölgeye gelerek oraya yerleşmişlerdi. Nitekim Nüveyrî, Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte Mağrib'e Horasan'dan 30.000 Fars asıllı insan gönderildiği kaydetmektedir.⁴⁸⁰ Rüstemîler Devleti'nin kurucusunun Fars asıllı olması da Farşlıların bu devlete göç etmeye sevk eden önemli bir etken olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle İbnü's-Sağîr ve diğer bazı müellifler bazı siyasi olaylardan söz ederken Acemler diye bir toplu-

477 İbnü's-Sağîr, s. 269, 287.

478 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 575.

479 İbn Manzûr, XII, 384-385.

480 Nüveyrî, XXIV, 74.

luk hakkında bilgiler vermektedirler.⁴⁸¹ Yine bu etnik grubun devletin en yüksek mevkilerinde önemli görevlere getirildikleri ve ticaret alanında Farslıların etkin bir rol oynadıkları belirtilmektedir.⁴⁸²

3. 2. Devlet Yönetimi

İbnü's-Sağır ve ilk dönem İbâdî tarihçileri Rüstemiler'in devlet yönetimi ile ilgili detaylardan söz etmemektedirler. Ancak Rüstemiler Devleti, Hâriciliğin temel presipleri üzerine kurulduğuna göre yönetim biçiminde de bu ilkelere riayet edilmesi önemsenmiştir. Buna göre devlet başkanına "İmâm" adı verilmiştir.⁴⁸³ Bekrî, Yâkût el-Hamevî ve diğer bazı âlimler Eflah b. Abdülvehhâb'a "halife" olarak selam verildiğini kaydetmişlerdir.⁴⁸⁴ Kalkaşandî ise Rüstemî imâmlarını kral [mulûk] olarak adlandırmıştır.⁴⁸⁵ Öte yandan Ehl-i Sünnet mensupları genel olarak devlet başkanına Halife, Halifetü Resûlillah ve Emîrü'l-Mü'minîn adlarını vermişlerdir.

İbâdîler dâhil Hâriciler'in bütün fırkaları için imâmet konusunda soy önemli değil, Allah'a ve Resûlüne itaat eden herkes, ister Kureyşli, ister Arap, isterse bir köle olsun imâm olabilir.⁴⁸⁶ Genellikle İbâdiyye fırkası kendi cemaatinin işlerini yürütecek ve etrafında toplanılabilecek bir imâmın seçim yoluyla tayin edilmesini kabul etmiştir. İmâmetin serbest seçim sistemiyle gerçekleşeceği hususu İbâdiyye'nin en esaslı prensiplerinden biridir.⁴⁸⁷

İbâdîler, tarihte kurmuş oldukları bu ilk devlette, imâmete

481 İbnü's-Sağır, s. 281-282.

482 Muhammed b. Tâvit, s. 122.

483 İbnü's-Sağır, s. 239; Dercinî, I, 42.

484 Bekrî, s. 67; Yâkût, II, 8.

485 Kalkaşandî, V, 111.

486 Eş'arî, s. 125, 462.

487 Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, s. 111-115.

dair düşüncelerini pratiğe geçirmeye çalışmışlardır. Zira onlar Abdurrahman b. Rüstem'i imâmete layık görürken onda bulunan bazı özellikleri göz önünde bulundurmuşlardır. Bu özellikler ise onun ilim ve takva sahibi olması ile herhangi bir kabilenin desteğinden mahrum olmasıdır.⁴⁸⁸

Rüstemîler Devleti'nde imâmet otoritenin tamamını temsil ediyordu. Halifeler ile ilgili tüm lakapları kullanıyordu. Ona aynı zamanda Mü'minlerin emiri de deniliyordu. İmâm, ülkenin yöneticisi idi, ordunun başkomutanıydı, en büyük yargı organıydı. Beytül-mâl gelirlerini dilediği gibi harcayabilirdi. Avam-havas herkes ile ilgili davalarda nihai kararlar veren son merci idi. Allah'ın ve Resûlünün emrettiklerine sarılma ve yasakladıklarından kaçınma noktasında en büyük *muhtesib*⁴⁸⁹ idi. Kısacası yönetim ile ilgili bütün yetkiler nihai olarak İmâmın yetkisi altındaydı.

Bu kadar geniş otoriteye sahip olmasına rağmen imâmın Kur'an ve Sünnet'e aykırı davranışlar sergileyerek siyaset icra etmemesi gerekirdi. Zira İbâdîler ilk imâmlarına, Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'in sünneti ve Râşid Halifeler'in yolunu takip etmek üzere biat etmişlerdi.⁴⁹⁰

Rüstemîler Devleti'nin ilk imâmı Abdurrahman b. Rüstem ile beşinci imâmı Ebû'l-Yakzân'ın halkla ilişkiler ve onlarla danışma konusunda çok iyi bir seviyede oldukları görülmektedir. Özellikle bu iki imâm devleti ilgilendiren her konuda halka danışır, öyle karar verirlerdi. Onların döneminde halk, namaz zamanında mescitte toplanır, namazdan sonra dağılmaz, devlet işlerini dinler, fikirlerini beyan ederdi. İbnü's-Sağîr, İbn Rüstem'in mescitte zayıf, dul ve çaresiz insanların dertlerini dinleyip çözmeye çalıştığını, insanların işlerinden

488 İbnü's-Sağîr, s. 240; Dercinî, I, 42.

489 Dâdâh, s. 27. Muhtesib: Nerede ve ne şekilde olursa olsun gördüğü münkeri [kötülüğü] ortadan kaldırma görevi ile görevlendirilen kişidir. Geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 144-155.

490 Vercelânî, s. 87.

yüz çevirmediğini, hep insanlarla ilgilendiğini, Allah için hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadığını kaydetmektedir.⁴⁹¹

Rüstemî İmâm Ebû'l-Yakzân mescitte oturuyor, insanlar, görevliler, kadılar, güvenlik biriminden sorumlu kişiler [as-habu şurta] ve küçük büyük herkes ile görüşüp konuşurdu. Geceleyin şehri dolaşır, en ücra köşesine kadar gider, zorunlu işleri çözüme kavuşturur sonra evine dönerdi.⁴⁹² Ne var ki bu güzel gelenekler, devletin sonlarına doğru terkedilmiş devlet başkanı ile halk arasında mesafeler kurulmuş ve halk yönetime katılamaz olmuştur.

İbâdîler'in imâmet ile ilgili teorileri yukarıda anlatıldığı gibi olmasına rağmen daha ilk imâmın ölmesinden sonra bu teorilerine göre hareket edilemediği ortaya çıkmıştır. Abdurrahman b. Rüstem, oğlu Abdülvehhâb'ı oluşturduğu şuraya dâhil etmiş Hz. Ömer'den farklı olarak oğlunun da imâm olarak seçilebileceğini belirtmiştir. Nihayetinde de Abdurrahman'ın oğlu imâm olarak seçilmiştir. Böylece seçim esasına göre belirlenmesi gereken imâm veraset usulü ile belirlenmeye başlanmıştır.⁴⁹³ İbâdîler'in "demokratik" olarak kabul edilen bu ilkeleri daha ilk imâmın ölmesi ile birlikte tarihe karışmıştır.

Abdülvehhâb ise açıkça oğlu Eflah'ı daha sağlığında imâm olarak belirlemiştir. Zira Abdülvehhâb, Hevvâre kabilesi ile yaptıkları savaş sırasında "Eflah imâmeti hak etmiştir" diye bir söz söyleyerek Eflah'ın imâmeti konusunda bir karar vermişti. Böylece Eflah için imâmet akdi karara bağlanmıştı.⁴⁹⁴

Eflah b. Abdülvehhâb'ın halefleri olan zayıf otoriteli imâmlar döneminde ise durum vesayeti ya da tayini gerektirmiyordu. Zira iş kabilelerin eline geçmişti. Ebû Bekir b. Eflah, Nefûse

491 İbnü's-Sağîr, s. 241.

492 İbnü's-Sağîr, s. 277; Bârûnî, s. 224-225.

493 Vercelânî, s. 88-90; Dercinî, I, 46-47.

494 İbnü's-Sağîr, s. 262-263; Bârûnî, s. 134-135.

kabilesinin desteği sayesinde veraset usulü ile iş başına geldiğinde Abdülaziz b. el-Evz adında bir âlim açık bir şekilde muhalefet ederek imâmet seçimi ile ilgili yöntemin İbâdî mezhebinin esaslarına uymadığını açıklamıştı. İbnü's-Sağîr'in naklettiğine göre Abdülaziz b. el-Evz açıkça şöyle haykırmıştır: "Ey Nefûse topluluğu! Allah, 'sizden biriniz öldüğünde yerine diğer birini koydunuz. İşi Müslümanlara bırakmadınız. Onlar da en çok hoşlandıkları, en müttakî kişiyi imâm olarak seçemediler' diye sizden hesap soracaktır."⁴⁹⁵

Abdurrahman b. Rüstem basit bir sistemle yargıyı, güvenlik işlerini, zekât ve devlet gelirlerini toplama işini idare ediyordu. Toplanan zekât ve diğer gelirler, fakir ve yoksullara dağıtılıyor-du. İmâm bizzat kendisi fakirlere elbise, binek, yiyecek satın alıp dağıtıyordu. İmâmın, devlet yöneticilerinin, valilerin maaşları cizye ve harac gelirlerinden karşılanıyordu.⁴⁹⁶ Zaten genellikle Rüstemîler Devleti'nin gelirleri zekât, cizye, harac ile ticaret ve sanayi mallarından alınan vergilerdi.⁴⁹⁷

Rüstemîler Devleti değişik vilayetlere ayrılmıştı. Bu vilayetler, valiler tarafından yönetiliyordu. Bu devletin en önemli vilayeti Trablus'tu. Zira devletin en büyük destekçisi olan Nefûse kabilesi bu bölgede yaşıyordu. Bunun yanında özellikle devletin doğu sınırında Uzak Mağrib'de önemli vilayetler bulunmaktaydı. Bârûnî, bazı önemli vilayet valilerinin adlarını sıralamıştır.

Bu önemli vilayetlerden bazıları şunlardı: Kafsa, Sirt, Nefzâve, Kantrara, Cebelü Nefûse, Kabis, Cebelü Demmer.⁴⁹⁸ Rüstemî imâmlar valilerini ve reayayı mektuplarıyla yönlendiriyorlardı. Yazdıkları mektuplarla marufu emr ediyor, kötülüklerden

495 İbnü's-Sağîr, s. 276; Bârûnî, s. 223.

496 İbnü's-Sağîr, s. 249; Harîrî, s. 229.

497 İbnü's-Sağîr, s. 249; Hareir, s. 177.

498 Bârûnî, s. 165.

sakındırıyorlar ve imâma itaat etmeye çağırıyorlardı.⁴⁹⁹

Rüstemiler diğer tüm kurumlarda Emevîler, Abbâsîler ve diğer İslâm devletlerini örnek almışlardır. Güvenlik için şurta kurumunu geliştirmişlerdir. Bu kurum güvenlik ve koruma ile ilgili görevleri deruhte ediyordu.⁵⁰⁰

Ebû'l-Yakzân Bağdat'ta kaldığı dönemde belki de Abbâsîlerden etkilenerek gerçek anlamda bir hisbe teşkilatını kurdu. İbnü's-Sağîr bu teşkilat mensuplarının yaptığı bazı görevleri aktarmaktadır: Buna göre bu teşkilat mensupları, iyiliği emredip kötülükten vaz geçiriyorlardı. Gücünün üstünde yük taşıyan hayvanın yükünü azaltıyorlardı. Yolda bir pislik, kirlilik gördüklerinde çevredekilere onun süpürülüp temizlenmesini emrediyorlardı.⁵⁰¹

Rüstemiler büyük ölçüde Farsların geleneklerinden etkilenerek bazı kurumları tesis etmişlerdi. Böylece Rüstemiler Devleti'nde vezirler, kâtipler, hacipler, korumalar, mühür ve sicil memurları gibi görevler ve kurumlar gelişmiştir. En önemli vezirleri olarak Semh b. Ebû'l-Hattab⁵⁰² ve Muhammed b. Arafe⁵⁰³ gösterilebilir. Bârûnî, İmâm Abdülvehhâb'ın kendisine iki vezir seçtiğini belirtmektedir. Bunlar Semh b. Ebû'l-Hattab ve Mizver b. İmran'dır.⁵⁰⁴

İbnü's-Sağîr, Ebû Hâtim dönemindeki Tahert'in belediye başkanından behseder. Mesud adında bir kişinin şeyhu'l-beled ya da mukaddımu'l-beled diye bilinen bir görevde olduğunu belirtir.⁵⁰⁵

499 Bârûnî, s. 213-217.

500 Harîrî, s. 230.

501 İbnü's-Sağîr, s. 287; Bârûnî, s. 235.

502 Vercelânî, s. 119; Dercinî, I, 67; Bârûnî, s. 149.

503 İbnü's-Sağîr, s. 276.

504 Bârûnî, s. 165.

505 İbnü's-Sağîr, s. 55.

İmâm, kadıları tayin etmekle sorumlu idi. İbâdiler'in şura üyeleri bir karara varıp bir isim üzerinde uzlaşma sağladıktan sonra onu imâma arz ederlerdi. Rüstemîler Devleti'nde kadılık önemli bir görevdi. Rüstemî kadıları, imâmlara meydan okuyacak kadar serbesttiler. Genellikle bağımsız güçler tarafından seçilirdi.⁵⁰⁶ Güvenlik birimi Sahibu's-şurta diye bilinen bir amirin denetimindeydi. Bu amirler de kadıların emrindeydiler.⁵⁰⁷

Devlet başkanı olarak İmâm, siyasi kararlarını mektuplar şeklinde reayaya iletmişti gibi kendisine biat edilip iş başına geçtiğinde takip edeceği siyaseti karara bağlayarak bir "buyuruldu" olarak halka açıklardı.⁵⁰⁸ İmâm zaman zaman diplomatik girişimlerde bulunuyor, sevdiği ve iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu emir ve krallara elçiler gönderiyordu. İmâm Ebû Bekir b. Eflah Tahert'in ileri gelenlerinden Muhammed b. 'Arafe başkanlığında bir heyeti, Sudan'da bulunan Sûsü krallığına elçi olarak göndermişti.⁵⁰⁹

Tahert'teki âlimler ve fakihler güçlü bir sınıfı ve kutsal bir meclisi teşkil ediyorlardı. Onlar imâmları kontrol etme ve gerektiğinde onları doğru yola getirme konusunda onları zorlama hakkına sahiptiler. Yine bu kişiler Tahertlileri şer'i emir ve yasaklara riayet etme konusunda denetleme hakkına da sahiptiler. Bununla birlikte bu kesim asla hükümet ortağı değillerdi. Hiçbir resmi görevleri yoktu. Sadece şer'i [yasal] yetkilerini kullanıyorlardı.⁵¹⁰

506 İbnü's-Sağır, s. 287-289.

507 İbnü's-Sağır, s. 256; Hareir, s. 183-184.

508 Salih Muhammed Feyyâd Ebû Diyâk, "el-Mezâhiritü's-Siyâsiyye ve'l-Hadariyye li'd-Devleti'r-Rüstemiyye fi'l-Mağrib" *Dirasatu Tarihiye*, Sayı: 55-56 [Dimaşk 1996], s. 68.

509 Bârûnî, s. 223; Ebû Diyâk, *a.g.m.*, s. 68.

510 Dâdâh, s. 30.

3. 3. Ekonomik Hayat

Rüstemiler Devleti'nin başkenti olarak seçilen Tahert, devletin ekonomik hayatına yön veren ana faktörlerin başında yer almaktaydı. Şehrin mevkii çok iyi seçilmişti. İklimi sert olmakla birlikte şehrin çevresi, sulanabiliyor ve güzel meyveler yetiştiriliyordu. Şehrin içinde Mine diye adlandırılan büyük bir nehir akardı. Bunun yanında bir de akan çeşmelerin birleşmesiyle oluşan ve adına Tateş denilen bir nehir daha Tahert topraklarını ve bahçelerini suluyordu. Hemen her çeşit meyvenin yetiştiği Tahert'te özellikle ayvası çok meşhurdu; tadı, kokusu ve güzelliği açısından dünyanın en iyi ayvası olarak kabul ediliyordu.⁵¹¹

Tahert kentinin kurulduğu bölge, geniş otlaklara ve sulak arazilere sahip olmasından dolayı hayvancılığa ve tarıma son derece elverişli bir bölge idi.⁵¹² İstahrî, Tahert'in zenginliğini şu sözlerle ifade etmektedir: *"Tahert, suyu ve ziraati bol, geniş, bereketli ve büyük bir yerdir."*⁵¹³ Mukaddesî ise Tahert'i, yeşilliği ve sularla çevrili olması bakımından Belh şehrine benzetmekte ve bu şehre Mağrib'in Belh'i [Küçük Belh] demektedir.⁵¹⁴

Bölgenin sakinleri Tahert'in bu tabii durumundan yararlanarak geniş alanlara ziraat yaptılar. Keten bitkisi, susam ve diğer hububatı yetiştirdiler. Değişik alanlara ağaç diktiler, bahçe ve bostanlar meydana getirdiler.⁵¹⁵ Başkentin ziraate, hayvancılığa ve ticarete elverişli stratejik bir konuma sahip olması, devletin ekonomik açıdan gelişmeler kaydetmesine yol açmıştır.

511 Yâkût el-Hamevî, II, 8; *Kitâbu'l-İstîbsâr*, s. 178.

512 Bekrî, s. 67; Söylemez, s. 474.

513 İstahrî, s. 41.

514 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1906, s. 228.

515 Ahmed b. İshak b. Ca'fer İbn Vazih el-Ya'kubî, *el-Büldan*, www. al-mostafa.com., s. 73; Hasan Ali Hasan, s. 205.

İbâdî imâmetin Tahert'te kurulmasından kısa bir süre sonra başta Cebelü Nefûse ve Cerbe adasında ikamet edenler olmak üzere Orta ve Uzak Mağrib'deki Hâricîler yeni kurulan bu imâmeti desteklediler. Yine başta Basra ve Uman'dakiler olmak üzere Doğudaki Hâricîler de yeni kurulan bu devletten haberdar oldular. Bu devlete hem maddî yardımda bulundular hem de buraya akın ettiler. Kısa sürede Abdurrahman'ın ordugâhı olarak kurulan Tahert büyük bir şehre dönüştü. Bu şehir zahidane ve sade bir imâmet merkezinden ihtişamlı bir devlet ve saltanat merkezine doğru irtifa kaydetti. Şehirdeki ekonomik durum düzeldi, mallar çoğaldı, servetler gittikçe büyüdü. Bu şehre Hâricîler'in dışında değişik fırkalardan da gelenler oldu. Çok sayıda meslek erbabı ve tüccarın yanı sıra özellikle Mutezile'nin Vasılî fırkası da bu şehre rağbet etti.⁵¹⁶ Böylelikle ekonomik hayat gelişti.

Şehrin gelişmesi ile birlikte ticarî canlılık daha da arttı. Şehirde değişik ticaret eşyaları için özel çarşılar oluşturuldu. Bu amaçla kumaş, bakır, silah, sanayi ve benzeri çarşılar kuruldu. Bu çarşılar içerisinde önemli ve merkezî yere sahip olanı Ma'sûme adındaki çarşı idi.⁵¹⁷ Yine meslek sahipleri ile ilgili olarak attâr, verrâk, debbağ, eğerciler, konfeksiyoncular ve sair çarşılar da bulunuyordu.⁵¹⁸ Tahert'in en muazzam binası çarşıya hakim bir mevkide kurulan Ma'sûme [korunan] diye bilinen iç kalesi [kasbah] idi.⁵¹⁹ Bu iç kale hükümet binası olarak inşa edilmişti. Her hangi bir saldırı karşısında uzun süre dayanabilmek için muhkem bir şekilde yapılmıştı. Dikdörtgen şeklinde güçlü duvarlarla çevrili idi. Ma'sûme İç kalesi Rüstemîler döneminden kalan tek binadır.⁵²⁰

516 Zekkâr, s. 78-79.

517 Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 89.

518 Hasan Ali Hasan, s. 210.

519 Bekrî, s. 66, Dercinî, I, 42; Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn İzârî, I, 25.

520 Hareir, 168-169; ayrıca bkz. Julien Charles, *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Moracco*, [ed. C. C. Stewart; trc. John Petrie], New York 1970, s. 28.

1941 yılında G. Marçais ve A. Dessus Lamara yaptıkları kazı çalışmalarında Tahert şehrini keşfettiler. Rüstemiler'in inşa ettiği bazı kale duvarlarını, önemli su depolarını, çanak çömlek parçalarını ve Rüstemî imâmlarının yönetim merkezi olan iç kaleyi [kasbah] kesin bir biçimde tanımladılar. Yaptıkları araştırmalarda, Tahert'in özellikle muhasaralara karşı çok iyi tasarlanmış, korunan kalelere sahip olduğu ve iç kalenin oldukça sade mimarisinin yedinci yüzyıl Suriye kaleleriyle benzerlik arz ettiği sonucuna vardılar. Diğer taraftan kazılar sonucunda buldukları çanak çömlek parçaları, onları Tahert sanat seramiklerinin kaba ve ibtidai olduğunu ileri sürmelerine imkân sağladı.⁵²¹

Diğer taraftan imâmlar da ticari hayatın canlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bazı imâmlar bizzat ticaretle uğraşmışlardır. Bunlardan biri İmâm Abdülvehhâb'dır. Zira bu imâm, Sudan'a ve diğer yerlere giden çok sayıda ticari kervana eşlik etmiştir. İbâdî tarihçiler, Abdülvehhâb'ın imâmetten önce ticaretle uğraştığını, bu gaye ile Sudan, Hicaz, Yemen, Basra ve diğer şehirlere gittiğini bu yüzden de zengin olduğunu kaydetmişlerdir.⁵²² Ondan sonra ise kendilerine biat edilmeden önce Eflah b. Abdülvehhâb, Ebû'l-Yakzân,⁵²³ ve Ebû Hâtim'in⁵²⁴ ticaretle uğraştıkları rivâyet edilmektedir.

Tahert'in bu gelişmişlik düzeyini İbnü's-Sağîr, Basra'daki İbâdîler'in ikinci defa Rüstemiler Devleti'ne yardım getirdiklerinde gördükleri manzara ile açıklamaktadır. Buna göre Basra'dan gelen elçiler, şehrin durumunun değiştiğini, mimarî yapılarının çoğalıp geliştiğini ve beytül mâlın dolu olduğunu görmüşlerdir.⁵²⁵

521 Charles, s. 28-29; ayrıca bkz. Hammâş, "er-Rüstemiyyûn", *el-Mevsu'atu'l-Arabiyye*, IX, 828.

522 Şemmâhî, I, 139; Bârûnî, s. 137.

523 Hasan Ali Hasan, s. 208-209; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.

524 İbnü's-Sağîr, s. 299; Bârûnî, s. 265.

525 İbnü's-Sağîr, s. 248.

Tahert şehrinin dört kapısı olduğu yukarıda belirtilmişti. Şehrin gelişmesi ile birlikte bu kapılardan her biri farklı amaçlar için kullanılmaya başlandı. Metâhin kapısı, bakliyat nakli ve öğütülmesi işlemleri için kullanılıyordu. Endülüs kapısı, Endülüsten deniz yoluyla gelerek Furuş adındaki limandan inen tüccarlara ayrılmıştı. Safa kapısı, gezi, spor ve benzeri dinlenmeye yönelik amaçlar için tahsis edilmişti. Menâzil kapısı, bağ, bahçe ve tarlalarına giden çiftçilerin gidiş ve gelişlerine ayrılmıştı.⁵²⁶

Rüstemîler Devleti ticarete büyük önem verirdi. Tüccarlar Sudan'a, devlet içerisinde işlenen pamuk, yün ve ipek dokumalar, zücadeye, seramik, hediyelik madenî eşyalar, ıtırîyat, baharat ve tuz götürüyorlardı. Bu mamulleri yüksek bir fiyatta satıyorlardı. Bu malların karşılığında Sudan ve Gana'dan köle, altın, fildişi, hayvan derisi ve bazı hayvanların tüylerini getiriyorlardı.⁵²⁷ Bu ticarî ilişkilerle birlikte Rüstemîler bu bölgelerde İslâm'ı yayıyorlar ve Arap dilini öğretiyorlardı. Bu bölgelerin insanları, Rüstemî tüccarlarından İslâm medeniyeti ile ilgili birçok tarz ve uslubu öğreniyorlardı.⁵²⁸

Tahert'in sahip olduğu stratejik konum da ticaretin gelişmesine imkân tanımıştır. Tahert ticaret alanında merkezi bir konumdaydı. Tahert'in doğu ve batı ticaret yolları kavşağında yer alması ona bu üstünlüğü sağlıyordu. Tahert bu anlamda bir ticaret merkeziydi. Ticaret kervanları Tahert'ten çıkıp Kayrevan'a doğru yol alırken, Mesile, Tubne, Beğâye gibi ticaret merkezlerine uğrayarak Kayrevan'a varırdı. Kayrevan'dan da Mısır ve doğu bölgelerine mallar pazarlanırdı. Bağdat ve Basra'dan Mağrib'e doğru yola çıkan kervanlar da Fustat, İskenderiye, Berka, gibi ticaret merkezlerine uğrayarak Tahert'e ulaşırdı. Fas ve Sicilmâse şehirleriyle de sürekli ticari ilişkiler

526 Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 89.

527 Sâlim, *Tarihü Mağribi'l-Kebîr*, II, 577; Harîrî, s. 234; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.

528 Harîrî, s. 234.

söz konusuydu.⁵²⁹

Endülüs gemileri de Tinis [Tenes], Müsteğanim ve Vehran limanları arasında dolaşarak Endülüs'ten getirilen ticarî malları satarak karşılığında devletin ürettiği mamulleri, yünlü dokumaları, Sudan'dan getirilen deri ve fildişi gibi cazip ticaret eşyasını alıyorlardı.⁵³⁰

Rüstemiler Devleti ile ticaret yapan devletler, ticarî sahalarını genişleterek devletin bazı şehirleri ile de doğrudan alış-veriş yaptılar. Bu alış-veriş ya ticarî eşyanın değiştirilmesi [takas] ya da nakit karşılığında eşyayı satın alma şeklinde gerçekleşiyordu. Vercelân'da bulunan tüccarlar, Gana ve Nekâve [Hekkâre] ülkelerine ticarî mal götürüyorlardı. Bu ülkeler o dönemde külçe altın ve gümüş çıkarıp dinar olarak basabiliyorlardı.⁵³¹

Bu sükûnet ortamından ve ticarî gelişmelerden haberdar olan dünyanın değişik bölge ve şehirlerinde oturan İbâdîler ve onların dostları elçi olarak ya da yerleşmek için Rüstemiler Devleti'ne geldiler. Dışarıdan gelen yabancıların çoğu gördükleri bolluk, genişlikten; Rüstemî İmâm'ın tebaasına karşı uyguladığı adaletten, can ve mal emniyetinden dolayı orada oturmaya karar vererek kendilerine ev ve barınak yaptılar. Neredeyse yapılan her ev için bu falan Kufelinin ya da bu falan Basralının veyahut bu falan Kayrevanlının evidir, denilmeye başlandı. Yine Kufelilerin mescidi, Basralıların mescidi, Kayrevanlıların mescidi ve diğer şehir adlarına nisbet edilerek inşa edilen çok sayıda mescide de rastlanırdı.⁵³²

Ticaretin gelişmesinden dolayı halkın refah düzeyi yükseldi ve yeni bir zengin sınıf ortaya çıktı. Bu zenginler arasında İbn

529 Hasan Ali Hasan, s. 200; Erdemci, s. 63.

530 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 577; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.

531 Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 91.

532 İbnü's-Sağîr, s. 244; Charles, s. 28.

Zelğîn adında birisinin 30.000 koyun, 13.000 merkep, 30.000 deveye sahip olduğu rivâyet olunmaktadır.⁵³³ Muhammed b. Cernî adında çok zengin bir çiftçiden de söz edilmektedir. Bu çiftçi o kadar buğday, arpa ve diğer hububat ekip ürün alıyordu ki onun sadece beytûlmâle ödediği zekât miktarının İbn Zelğîn'in yukarıda sözü edilen hayvanlarının değeri mesabesinde idi.⁵³⁴ Bazı zenginler kendi adlarına çarşılar bile kurabildiler. İbnü's-Sağîr, Fars asıllı İbn Verde'nin kendi adıyla Tahert'te heybetli ve muhkem bir çarşısının olduğunu, dönemin emniyet müdürünün [ashabu şurta] bile bu çarşıya cesaret edip giremediğini kaydetmektedir.⁵³⁵ Bu olay aynı zamanda Farslıların Rüstemî Devleti'ndeki nüfuzunu da ortaya koymaktadır.

Rüstemîler Devleti'ndeki bazı kabileler ise hayvancılık ile uğraşıyorlardı. Bunların bir kısmı Tahert'e yakın bölgelerde yaşıyorlardı. Bazıları da ot ve yeşilliği bol olan bahar vakti geldiğinde hayvanlarını otlatmaya getirirlerdi. Zira Tahert civarında güzel otlaklar vardı.⁵³⁶ Bu şekilde hayvancılık yapan kabileler, ihtiyaç fazlası hayvanlarını Mağrib'in değişik bölgelerine ve Endülüs'e götürüp satıyorlardı. Bu bölgenin otlakları iyi olduğu gibi koyunları ve sair mevâşisi de çoktu. Etinin lezzetli ve fiyatının düşük olmasından dolayı bu bölgenin koyunları Endülüs Emevî Devleti tarafından rağbet görüyordu.⁵³⁷

Rüstemîler Devleti'ndeki zenginler çalışıp kazandıkları gelirleri İslâm'ın öngördüğü şekilde harcıyorlardı. Zekâtlarını beytûlmâle veriyorlardı. Zekât memurları beytûlmâlde toplanan zekâtı fakirlere dağıtıyorlardı. İbnü's-Sağîr zekâtın top-

533 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 577; Talibî, s. 390.

534 Bârûnî, s. 137; Hareir, s. 159-160.

535 İbnü's-Sağîr, s. 269.

536 Hasan Ali Hasan, s. 206.

537 *Kitâbu'l-İstibâr*, s. 179.

lanması ve dağıtılması ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir: “Zekât memurları, zekât kapları ile birlikte servet sahibi kişilerin yanına giderlerdi. Vacip olan zekât miktarını onlardan alırlardı. Bu konuda ne zulmeder ne de zulme uğrarlardı. Yiyecekler fakirlere dağıtıldı. Koyun ve sığırlar satılırdı. Bunlarla görevlilerin maaşları ödenirdi. Geri kalan ise fakir ve yoksullara dağıtıldı. Özellikle zekâtın toplandığı şehir ve civarındaki fakirlere verilirdi. Depolar-daki yiyecekler sayılırdı. Arta kalan zekât ile yün elbiseler, cüppeler, kürkler ve zeytin alınır, her eve belli bir miktar verilirdi. Cizye, harac ve benzer gelirleri imâm kendisine, maiyetindeki devlet adamlarına, kadılarına, emniyet mensuplarına ve diğer resmi işlere bakanlara maaş olarak bir yıllık masrafları hesaplanarak ödenirdi. Bundan da arta kalan mallar Müslümanların yararına olan işlere harcanırdı.”⁵³⁸

Tahert bölgesi yeraltı kaynakları ve madanleri bakımından da zengindi. Yeraltı kaynakları şehrin ekonomik açıdan güçlenmesinin temelini oluşturunuyordu. Nitekim çıkarılan yeraltı madenlerinin bir kısmı işlenip satılırken bir kısmı da ham madde olarak diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Bu da şehrin zenginleşmesinde önemli derecede etkili oluyordu. Demir ve civa çıkarılan en önemli madenlerdi.⁵³⁹

Rüstemiler, Endülüslü tüccarlara çok iyi davranıyorlardı. Onlara yolculukları boyunca her türlü kolaylığı tanıyorlardı. Konaklayabilecekleri ve ikamet edecekleri imkânları onlara hazırlıyorlardı. Tahert’in çarşılarında, dükkânlarında onlara çalışma fırsatı veriyorlardı. Öyle ki bazı Endülüslü tüccarlar Tahert’te daimi ikamet etmeyi bile tercih ediyorlardı. Bazıları ise her iki ülke arasında ticari eşyayı nakletme işinde çalışıyorlardı.⁵⁴⁰

Bölgeye gelen Fars asıllılar ile Endülüslüler, zenaat alanında başarılıydılar. Tahert’e gelip yerleşen bu yabancı kişiler, ke-

538 İbnü’s-Sağır, s. 248-249.

539 Hasan Ali Hasan, s. 210; Erdemci, s. 64.

540 Harîrî, s. 233.

ten, yün dokumacılığı, çömlek ve saksı gibi toprak kaplar, zü-caciye, oyma usulüyle tahta ve ağaçlardan yapılan ve fildişi ile süslenmiş ev eşyası konusunda maharet sahibiydiler.⁵⁴¹

Günümüze kadar ulaşamamışsa da bazı kaynaklar Rüstemîler'in kendi sikkelerini bastırdıklarını ve bu sikkelerini kullandıklarından söz etmektedir. İmâm Eflah b. Abdülvehhâb'ın ticari alanlarda kullanmak üzere dinar ve dirhem bastırdığı gelen rivâyetler arasındadır.⁵⁴²

Rüstemîler Devleti'nin ağırlık ve ölçü birimleri hakkında Bekrî sayesinde bilgi edinilebilir. Kurtuba'daki ağırlık ve ölçü birimleri ile karşılaştırılarak Rüstemîler Devleti'ndeki ağırlık ve ölçü birimlerinin bağıl oranı bulunabilir. Buna göre Tahert'e kullanılan Mudd,⁵⁴³ Kurtuba'da kullanılan beş buçuk Aqfiza'ya denk geliyordu. Tahert'te kullanılan bir Rüstemî Qintârı [Kantar], Kurtuba'da kullanılan iki kantardan üçte bir eksik olan kantara denk geliyordu. Tahert'teki bir Rıtl, Kurtuba'daki beş Rıtl'a denkti.⁵⁴⁴

Tahert aynı zamanda dâhili ticaretin de merkezi idi. Berberî kabileler yetiştirdikleri hayvanları satmak üzere bu ticaret merkezinde buluşuyorlardı. Bunun karşılığında Sudan, Endülüs ve doğu ülkelerinden gelen ticarî eşya ile kendilerine gerekli olan hurma, bakliyat ve sair yiyecekleri satın alıyorlardı.⁵⁴⁵

3. 4. İlim ve Fikir Hayatı

Rüstemîler Devleti'nde ilmî ve fikrî yaşamın İbâdî mezhebi ile doğrudan irtibatı vardı. Zira bu devletin temeli İbâdî mezhebinin ilkelerine göre şekillenmişti. Rüstemî imamları

541 Hasan Ali Hasan, s. 206.

542 Bârûnî, 185; Cilâlî, I, 166; Harîrî, s. 235; Hareir, s. 164.

543 Mudd, Aqfiza [qafiz] ve rıtl, miktarları yer yer değişen birer ölçü birimidir.

544 Bu ölçü birimleri için bkz. Bekrî, s. 69; Hareir, s. 164; Harîrî, s. 235.

545 Harîrî, s. 233.

aynı zamanda toplumun her katmanına ilim ulaştırmak üzere uğraşan ve ilmin yayılması için çokça çaba sarf eden İbâdî mezhebinin âlimleri idiler. Bu âlim imâmlar Tahert'teki ilmi faaliyete aktif bir şekilde katılıyorlardı. İnsanları ilim öğrenmek için teşvik ediyorlardı. Tahert ve Cebelü Nefûse'deki camilerde ders veriyorlardı. Abdurrahman b. Rüstem, lugat, astronomi ve dini ilimlerde derinleşen ve emsali az bulunan çağının büyük âlimlerindendi. İlimle uğraşmayı seven biri olarak İbn Rüstem, zaman buldukça telif çalışmalarını da yürütüyordu. Günümüze ulaşamayan bir tefsir yazdığı da rivâyet edilmektedir.⁵⁴⁶

Abdurrahman'ın halefi olan oğlu Abdülvehhâb da meşhur bir âlimdi. İmâm Abdülvehhâb'ın değişik konularda çok sayıda risalesi vardı. İbnü's-Sağîr, onun *Mesâilu Nefûseti'l-Cebel [Nefûse Dağı'ndaki Problemler]* diye bilinen bir kitabından söz etmektedir. Bu kitapta Nefûse kabilesinin kendisine yönelttiği fikhî sorulara fetva mahiyetinde cevap verdiğini ve bu kitabın İbâdîler yanında meşhur olduğunu, kendisinin de bu kitabı okuduğunu kaydetmektedir.⁵⁴⁷ İbâdî kaynakların aktardığına göre Abdülvehhâb, Basra'ya 1.000 dinar [diğer bir rivâyete göre 12.000 dirhem] göndererek onlardan kitap istemiştir. Onlar da 40 deve yükü kitap ona göndermişlerdir. Bu kitapları edindiğinde tüm boş zamanlarını bu kitapları mütalaa ederek geçirdiği rivâyet olunmaktadır.⁵⁴⁸ Abdülvehhâb'ın oğlu ve halefi Eflah da hesap ve astronomi alanında âlim biri idi. O, aynı zamanda edip ve şairdi.⁵⁴⁹ Bağdat'ta çok sayıda kitabı etüt eden Ebû'l-Yakzân, öğrencilere ve ilim öğrenmek isteyenlere ders veriyordu. Gerekli gördüğü durumlarda vatandaşlarına vaaz ve nasihat ediyordu. Valilerine mektup

546 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 574.

547 İbnü's-Sağîr, s. 255; ayrıca bkz. Bârûnî, s. 163; Lewicki, *el-Müerrihûn el-İbâdiyyûn*, s. 42.

548 Bârûnî, s. 164.

549 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 574.

göndererek onlardan ilim yolunda ilerlemelerini istiyordu.⁵⁵⁰

Rüstemî imâmlarının âlim olması, İbâdî mezhebinin imâmında bulunmasını şart koştuğu “ilim” sıfatının bir gereği olarak düşünülebilir. Her halukarda imâmların âlim olması, onların ilme ve fikri yapıya katkılarını sağlamıştır. Rüstemîler Devleti’nin kurulması ile birlikte tefsir, hadis, fıkıh, tevhid ilmi ve lugat ilmi gibi ilim dalları Tahert, Cebelü Nefûse ve Cerid bölgesinde gelişmeye başlamıştır.⁵⁵¹ Ebû Zekerîya el-Vercelânî Rüstemî ailesini vasıflandırırken şöyle söylemektedir: “*Rüstemîler ailesinde ilmin her dalı bulunmaktaydı. Tefsir, hadis, feraiz, usul, furu’, nahiv, lisan ilmi, astronomi gibi ilimler yaygındı.*”⁵⁵²

İlim öğrenmek isteyen talebeler, Tahert ve Cebelü Nefûse’deki mescitlere giderek İbâdî âlimlerin yanında öğrenim görürlerdi. Genellikle bu öğrenciler fıkıh, kelâm [usûlu’d-din], riyâziyat [matematik], tıp, kimya gibi ilimler öğrenirlerdi.⁵⁵³ İmâmların ilme olan düşkünlükleri başta Tahert olmak üzere devletin değişik bölgelerinde medreselerin kurulmasında etkili oldu. Medreselerin bir kısmının 500 öğrenciye eğitim imkânı sağlayacak kadar geniş oldukları rivâyet edilmektedir. İbn Sellâm’ın âlim ve fakih olarak nitelendirdiği Yusuf Fettah adlı şahsın Tahert’te 500 kişiye eğitim veren bir ilim havzasından yetiştiği belirtilmektedir.⁵⁵⁴

Rüstemîler Devleti’nde kadınlar da ilmî harekete katılırlardı. Rüstemîler döneminde ilmi hayatın gelişmesi için kadınlar önemli görevler üstlenirlerdi. İmâm Eflah’ın kız kardeşi, hesap, astronomi ve kozmoloji alanlarında uzmanlaşmıştı.⁵⁵⁵ Bu-

550 Ganimî, II, 150.

551 Baciyye, s. 57.

552 Vercelânî, s. 102; Dercinî, I, 56.

553 Sâlim, *Tarihu Mağribi’l-Kebîr*, II, 575.

554 İbn Sellâm, s. 134; Erdemci, s. 67.

555 Sâlim, *Tarihu Mağribi’l-Kebîr*, II, 575

nun yanında Cebelü Nefûse'de İbâdî mezhebinin inceliklerini bilen Maren adında bir âlimenin olduğu rivâyet edilir.⁵⁵⁶

Tahert ve Cebelü Nefûse'deki Şerûs ve Câdû şehirleri ile Ecnâven köyü, Cerbe adası ve Vercelan, Rüstemiler Devleti'ndeki önemli ilim merkezleri idi. Rüstemiler döneminde Cebelü Nefûse, ilim meşalesini yakmıştı. Burada çok sayıda âlim yetişti. Mehdi en-Nefûsî, Muhammed b. Yanis, Ebû'l-Hasan el-Ebdelânî, Amrûs b. Feth, Yakub b. Eflah, Ebû Ubeyde Abdülhamid el-Cenâvenî, Ma'bed el-Cenâvenî ve diğer nice âlimler Cebelü Nefûse'de yetişmişlerdi.⁵⁵⁷

İbn Ebî İdris, Ahmed et-Tîh, Ebû'l-Abbâs b. Fethûn, Osman b. Saffâr, Ahmed b. Mansûr, Ebû Ubeyde el-A'rec gibi âlimler de Tahert'te yetişen âlimlerdir.⁵⁵⁸ Tahert'in meşhur âlimlerinden biri de çok sayıda Berberîce eser kaleme alan ve İmâm Eflah ile İmâm Ebû Hâtîm'in tercümanlığını yapmış olan Şeyh Ebû Sehl'di. İmâm Eflah'ın Kantrara [Tijis] valisi Ebû Osman Sa'd b. Ebî Yunus da ünlü bir âlim idi.⁵⁵⁹ İsa b. Fernâs, Mahmud b. Bekr ve Abdullah el-Lemtî adlarındaki üç âlim ise İbâdî mezhebinin doktrinlerini savunmak üzere özellikle kelim ilmi konusunda eğitim almışlardı.⁵⁶⁰ Yukarıda isimleri zikredilen âlimlerin çoğunun biyografileri, Ebû'l-Abbâs Ahmed ed-Dercinî'nin *Kitâbu Tabakati'l-Meşâih bi'l-Mağrib* ve Ebû'l-Abbâs Bedreddin Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî'nin *Kitâbü's-Siyer* adlı eserlerinde yazılıdır.

Rüstemiler Devleti'nde başta Hâriciliğin iki kolu olan İbâdiler ve Süfriler olmak üzere Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mutezile mezhebine bağlı çok sayıda topluluk yaşamakta idi.⁵⁶¹ Rüstemi

556 Harîrî, s. 238.

557 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 575.

558 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 575.

559 Bârûnî, s. 68-69.

560 İbnü's-Sağîr, s. 290-291; Bârûnî, s. 69-70.

561 Muhammed b. Tavîr, s. 113.

imâmlar zaman zaman farklı mezheplere bağlı insanlarla özgür bir ortamda tartışmaya müsaade ediyorlardı. İbâdî kaynakların kaydettiğine göre İmâm Abdülvehhâb, Vasıliyye mensupları ile tartışmak üzere Nefûse kabilesinden Kur'an yorumunu iyi bilen müfessirler, kelâm ilmine vakıf mütekellimler [kelamcılar] ve helal-haram konuları iyi bilen fakihler göndermeleri için yardım istemişti. Zira Vasıliye fırkası içerisinde münazara konusunda hasımlarını susturacak derecede bilgin kişiler vardı.⁵⁶²

Yine tarih kaynaklarında, Ebû'l-Yakzân döneminde İbâdîler ile Mutezile âlimlerinin halkın önünde, Mine nehrinin kenarında oturup tartıştıkları, değişik kabilelerden özellikle Hevvâre kabilesinden âlimlerin bu tartışmaya katıldıkları rivâyet edilmektedir. İbnü's-Sağîr, bu tartışmaya katılan Rüstemîler'in kelamcıları arasında, kelam, mantık konusunda hasımlarının bile takdirini kazanacak şekilde uzmanlaşan Abdullah el-Lemti adında bir âlimden söz etmektedir.⁵⁶³ Şüphesiz ki bu tartışmalar fikir özgürlüğü ve hoşgörü ortamının meydana gelmesi açısından önemli idi.

Rüstemî imâmları, Ehl-i Sünnet âlimlerine de İbâdî âlimlerle her türlü fikhî ve akidevî tartışma yapma konusunda hoşgörülü davranıyorlardı. Tahert, Ehl-i Sünnet mezhebine ait ilimlerin gelişmesi açısından, seviye olarak Kayrevan ile paralel gidiyordu.⁵⁶⁴ Rüstemî toplumunda Malikî-Sünnî âlimler vardı. İbrahim b. Abdurrahman et-Tinisî, Kasım b. Abdurrahman, Zekeriya b. Bekr ve İbnü's-Sağîr el-Malikî bunlardan bir kaçı idi. Diğer taraftan gayri müslim bilginlere ilimde uzmanlaşma imkânı tanınıyordu. Yahuza b. Kureyş adında bir Yahûdi bilgin Arapça, İbranice ve Berberîce dillerini karşılaştıran bir eser yazmıştı. Bununla Yahudi bilgin bu üç dilin köklerinin

562 Şemmâhî, I, 137.

563 İbnü's-Sağîr, s. 290-291; Bârûnî, s. 243; Abdülhamid, II, 368-369.

564 Baciyye, s. 30, 57.

bir olduğunu ispat etmeye çalışmıştı.⁵⁶⁵

Rüstemiler Devleti, bilginlerine ve öğrencilerine ilmi konularda hizmet sunması için Ma'sûme adında bir kütüphane kurmuştu. Ma'sûme kütüphanesinde üç yüz binden fazla kitap bulunduğu, bu kitaplarının çoğunun fıkıh, felsefe, İbâdî mezhebine ait şerhler ve Rüstemiler Devleti tarihi ile ilgili olduğu kaydedilmektedir.⁵⁶⁶ Abbâsiler Devleti'nde bulunan İbâdî âlimlerin yazdıkları önemli kitapların nüshaları da bu kütüphanede mevcut olduğu aktarılmaktadır.⁵⁶⁷ Ebû Abdullah eş-Şîî 296/908 yılında Tahert'e girdiğinde riya-ziye, astronomi, sanat ve diğer pozitif bilimler ile ilgili bazı eserleri aldıktan sonra geri kalan diğer tüm kitapları yaktı. İbâdiyye mezhebine ait eserlerin çoğunun bu sırada yandığı rivâyet olunmaktadır.⁵⁶⁸ Şüphesiz bu kütüphanenin yakılması Rüstemiler Devleti ile ilgili çok sayıda tarih ve felsefi kitapların yok olmasını da beraberinde getirmiştir.

565 Harîrî, s. 237-238.

566 Ganimî, II, 161; Harîrî, 186.

567 Lewicki, *el-Müerrihûn el-İbâdiyyûn*, s. 42.

568 Vercelânî, s. 163; Bârûnî, 293.

IV. BÖLÜM

RÜSTEMİLER DEVLETİ'NİN DIŞ İLİŞKİLERİ

Rüstemîler Devleti kurulduktan sonra her kurulan yeni devlet gibi komşuları ile dostane ya da hasmane ilişkiler içerisine girmiştir. Hâricî-İbâdîler'in kurduğu Rüstemîler Devleti, Sünnî Abbâsî Devleti ile ilişkileri düşmanca bir ilişki biçimi şeklinde olmuştur. Yine Abbâsîler'in müttefiki olan Ağlebîler ile de ilişkileri dostane değildi. Ancak Hâricî-Sufrîler'in kurduğu Midrârîler ve Endülüs Emevî Devleti ile ilişkileri sevgi ve dostluk bağı üzerine kuruluydu. Diğer komşusu olan İdrisîler Devleti ile ticarî, iktisadî ve sosyal ilişkilerden ziyade mezhebî çatışmalar ve ilişkiler söz konusu olmuştur.

4. 1. Rüstemîler Devleti'nin Abbâsîlerle İlişkileri

Abbâsî Hilâfeti, İslâm'ın egemen olduğu bütün topraklarda hâkimiyetini sürdürme vasfını, kuruluşunun üzerinden fazla zaman geçmeden kaybetmeye başlamıştır. Bu alandaki öncelik devletin batı bölgesine aittir. Abbâsî katliamından kurtulan Emevîlerden Halife Hişam'ın torunu Abdurrahman b. Muaviye, maceralı bir yolculuktan sonra İspanya'ya ulaştı [137/755]. Bir sene içinde de burayı Bağdat'tan ayırdı. Endülüs Emevî Devleti, Bağdad'a karşı ikinci bir Sünnî Halife'ye sahip olarak ziddiyet içine girmeden Rüstemîler Devleti 160/777 yılında Batı Cezayirde kuruldu.⁵⁶⁹ Biat edilen bir imâma sahip olarak Rüstemîler, Abbâsî Devleti topraklarında kurulan ilk bağımsız devlettir.

Başta Rüstemîler Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b.

Rüstem olmak üzere hameletü'l-ilm [ilim taşıyıcıları] olarak bilinen ve bu devleti kuranların önde gelenleri arasında bulunan Ebû'l-Hattâb Abdula'la b. es-Semh el-Me'âfirî, 'Âsım es-Sidrâtî, İsmail b. Dirar el-Ğadamisî ve Ebû Davud en-Nefzâvî'den oluşan beş kişilik heyet İbâdî mezhebi ile ilgili temel eğitimlerini Abbâsîler'in önemli bir şehri ve İbâdî mezhebinin eğitim merkezi olan Basra'da bu mezhebin lideri konumundaki Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme yanında birkaç yıl okuyarak tamamlamışlardı.⁵⁷⁰ Afrika'daki değişik kabileleri ve yerleşim birimlerini temsil eden bu kişiler Basra'da tahsillerini tamamladıktan sonra hocaları Ebû Ubeyde'nin talimatına uyarak devlet kurmak amacıyla Kuzey Afrika'ya geçmişlerdi.

Rüstemîler Devleti'nin kuruluşuna yakın yıllarda Abbâsîler'in İfrıkıyye valisi İbnü'l-Eş'as, Hâricî-İbâdîler'in Mağrib'deki ilk imâmı Ebû'l-Hattâb'ı yendikten sonra ona yardıma gelen Abdurrahman b. Rüstem'in Kayrevan'dan ayrıldığını ve Sufeccec vadisi civarında etrafına İbâdîler'i topladığını duyduğunda, İbâdîler'in onun etrafında daha fazla toplanmalarını engellemek amacıyla onu takip etmek üzere yola koyuldu. İbn Rüstem'in bulunduğu bölgeyi çok sayıdaki askeri birliğiyle kuşattı. Kuşatma uzun süre devam ettiği halde, bölgenin sarp dağlar ve derin vadilerden oluşmasından dolayı İbn Rüstem ve askerlerine bir zarar veremediler. Bu arada İbnü'l-Eş'as'ın ordusunda çiçek hastalığının ortaya çıkması ve çok sayıda askerinin ölmesi üzerine ordu Kayrevan'a doğru geri çekildi.⁵⁷¹ İbnü'l-Eş'as'ın bu takip ve kuşatma hareketi, İbn Rüstem ve arkadaşlarında muhkem ve korunabilir bir başkent edinme düşüncesinin gelişmesine neden oldu.⁵⁷² Tahert şehrinin ku-

570 Daha geniş bilgi için bkz. Vercelânî, s. 57-60; Dercinî, I, 19-22; Şemmâhî, I, 113-114; Haşim, s. 78-79.

571 Vercelânî, s. 77; Dercinî, I, 36; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 540-541.

572 Reşid Abdullah el-Cemîlî, "er-Rüstemiyyûn fi Tahert 162-297 h. İntişârü'l-İbâdiyye fi'l-Mağrib ve Eseruhu fi Kıyamî'd-Devleti'r-Rüstemiyye", *Mecelletu'l-Müerrihi'l-Arabî*, XXXIV, [Bağdat, 1987], s. 188.

rulmasına böylece karar verildi.

İfrıkıyye valisi Ağleb b. Sâlim'in 151/768 yılında İbâdiler tarafından öldürülmesi üzerine Abbâsî Halifesi Mansûr, Hezarmerd unvanıyla ün salmış Sind valisi Ömer b. Hafs'ı İfrıkıyye genel valiliğine tayin etti. Büyük bir kuvvetle Kayrevan'a giden Ömer b. Hafs Tahert'teki Rüstemîler'i ve Sicilmâse'deki Sufrîler'i ortadan kaldırmak amacıyla Tubne şehrini tahkim için halifeden talimat aldı.⁵⁷³ İbâdî ve Sufrîler ona karşı koymak için ittifak kurdular. Bu ittifakta İbn Rüstem de yer aldı. Ne var ki İbn Hafs, Tahuda'daki İbn Rüstem'in üzerine bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta İbn Rüstem yenilerek Tahert'e çekildi.⁵⁷⁴ Bu defa da Abbâsî ordusu İbn Rüstem'i yalayamadı.

Abdurrahman b. Rüstem, Abbâsîler'e karşı mücadelesine devam etti. Bu mücadele neticesinde 171/787 yılında Kayrevan'ın valisi Ravh b. Hatîm'i [171-174/787-790] bir barış antlaşması imzalama zorunda bıraktı. Kaynaklar antlaşmanın şartlarından söz etmeden Tahert yöneticisi İbn Rüstem ile Kayrevan valisi Ravh b. Hâtîm arasında barış anlaşmasının olduğunu kaydetmektedir.⁵⁷⁵ İbn Rüstem'in ölümünden sonra halefi olan oğlu İmâm Abdülvehhâb tarafından devam ettirilen⁵⁷⁶ bu anlaşma aynı zamanda Abbâsîler'in Orta Mağrib'deki Rüstemîler Devleti'ni tamamen ortadan kaldıramayacağını ve bu devleti bir güç olarak kabul ettiğini göstermektedir.

Abbâsî Devleti, Tahert'te bulunan İbâdiler'e karşı problemler çıkartmak konusunda teşvik edici bir durumda idi. Sürekli bir şekilde Rüstemîler'e problem çıkarmak peşindeydi. Rüstemîler Devleti'ne isyan eden muhaliflere kucak açıyordu.

573 İbnü'l-Esîr, V, 597-598; İbn İzârî, I, 74-75; Hasan Ali Hasan, s. 112- 115.

574 Rakîk, s. 105; İbnü'l-Esîr, V, 599-600; Nüveyrî, XXIV, 81; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 193.

575 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 113; Hareir, s. 59.

576 İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 194.

Nitekim İmâm Eflah b. Abdülvehhâb döneminde isyan eden Neffâs b. Nasr'a karşı Eflah'ın savaşmak üzere hareket etmesi üzerine Neffas, Bağdat'a giderek Abbâsîler'e sığınmıştır.⁵⁷⁷

Abbâsîler ile Rüstemîler arasındaki hasmane ilişkiler İmâm Eflah döneminde doruk noktasına ulaştı. Zira İmâm Eflah'ın oğlu Ebû'l-Yakzân, hac farızasını yaptığı sırada Abbâsîler'in görevlileri tarafından Mekke'de yakalanarak Abbâsîler'in başkenti Bağdat'a götürüldü ve orada hapsedildi. Hapishanede dönemin Abbâsî Halifesi el-Vâsik'ın kardeşi el-Mütevekkil ile birlikte kaldı.⁵⁷⁸ Ebû'l-Yakzân'ın oğlu Ebû Hâtim döneminde ise Kufeli bazı âlimler ve cemaat önderleri isyan ve kargaşanın çıkması için harekete geçmişti.⁵⁷⁹ Bu Kufeli cemaat önderlerinin Abbâsîler tarafından teşvik edildiği belirtilmektedir.⁵⁸⁰

Abbâsîler'in Rüstemîler ile zaman zaman dostane ilişkileri de oldu. Ebû'l-Yakzân, hapishane ortamında el-Mütevekkil ile iyi ilişkiler kurup onunla dost oldu. Durumlar değişip el-Mütevekkil halife olunca, arkadaşı olduğu Ebû'l-Yakzân'ı ilkin Abbâsîler Devleti'nde kendisinin istediği vilayete vali yapabileceğini söyledi. Ne var ki Ebû'l-Yakzân Mağrib'e gitme konusunda ısrarlı davranınca Halife el-Mütevekkil onun Tahert'e gitmesine müsaade etti ve büyük ikramlar ve malî yardımlarla birlikte onu ülkesine gönderdi.⁵⁸¹

Bütün düşmanlıklarına rağmen Rüstemîler, Abbâsîler ile kültürel ilişkilerde de bulunmuşlardır. İbâdî kaynakların aktardığına göre Abdülvehhâb, Basra'ya 1.000 dinar göndererek onlardan kitap istemiştir. Onlar da 40 deve yükü kitap ona

577 Vercelânî, s. 137-139; Dercinî, I, 78-80; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 558.

578 İbnü's-Sağîr, s. 271-272; Muhammed b. Tavîr, s. 124.

579 İbnü's-Sağîr, s. 300; Bârûnî, 266-267.

580 Cemîlî, s. 190.

581 İbnü's-Sağîr, s. 272-274; Muhammed b. Tavîr, s. 124; Hasan Ali Hasan, s. 159; Harîrî, s. 166.

göndermişlerdir.⁵⁸² Yine Neffasiye hareketinin lideri Bağdat'a sığındığında oradaki Abbâsî Halifesi'nin huzuruna girmeyi başarmış ve Halife'den Cabir b. Zeyd el-Ezdi'nin [ö. 93/711] tek nüsha olan divanını istinsah etmek üzere alarak istinsah etmiştir. Daha sonra istinsah ettiği nüsha ile birlikte Trablus'a dönmüştür.⁵⁸³ Yukarıda değişik vesilelerle anlatıldığı gibi Rüstemiler Devleti'nde bulunan İbâdîler defalarca Basra ve Mekke'de bulunan İbâdî âlimler ile görüş alış verişinde bulunmuşlar ve onların fetvalarına müracaat etmişlerdir.

4. 2. Rüstemiler Devleti'nin Ağlebîler ile İlişkileri

Abbâsî Halifesi Harûnürreşîd'in [170-193/786-809], İbrahim b. Ağleb'i İfrîkiyye valiliğine tayin etmesi ile Ağlebîler hânedanının temelleri atılmış oldu [184/800]. İbrahim b. Ağleb ülkede huzur ve asayiş sağlamak için harekete geçti. Tunus ve Mağrib'de çıkan isyanları bastırmada muvaffak oldu. Ancak İfrîkiyye valisi İbrahim, 196/812 yılında Trablus'u kuşatan Rüstemiler'in ikinci imâmı Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın isyanını bastıramadan aynı yıl vefat edince, oğlu Abdullah şehrin iç kısımlarını Rüstemiler'e bırakarak onlarla anlaşmak zorunda kaldı.⁵⁸⁴ Bu antlaşma ile birlikte Rüstemiler Devleti'nin doğu tarafı güçlendi ve güvenlik altına alınmış oldu.

Ağlebîler Devleti, Abbâsî Halifesi'nin onayı alınarak kurulduğundan Mağrib ve Endülüs'teki devletler ile ilişkisi de Abbâsî Hilafeti'nin belirlediği siyaset doğrultusunda gelişmiştir. Buna karşın Rüstemiler'in Ağlebîler'e karşı ilişkileri ise dostane ölçüler içerisinde değildi. Zira Rüstemiler sürekli devletlerinin sınırlarını genişletmek amacındaydılar. Ayrıca Ağlebîler, Ehl-i Sünnet'in Malikî mezhebine bağlıydılar;

582 Vercelânî, s. 102-103; Dercinî, I, 56-57; Bârûnî, s. 164.

583 Vercelânî, s. 139- 142; Dercinî, I, 80-82; Bârûnî, s. 206-209.

584 İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 196-197; Abdülkerim Özeydin, "Ağlebîler", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 476.

Rüstemîler ise Hâriciliğin İbâdî koluna mensuptular. Bu her iki ekolün siyasî düşünceleri birbiriyle uyumlu değildi. Bununla birlikte Ağlebîler, Rüstemîler Devleti'nin başkenti Tahert için doğrudan bir tehlike arz etmiyordu. Zira Tahert onlara çok uzaktı.⁵⁸⁵

Rüstemîler Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olması, Abbâsî Devleti'nin işine gelmediğinden bu devletin her an Ağlebîler'i Rüstemîler'e karşı kıskırtması ihtimal dâhilinde idi. Muhammed b. Ağleb 239/853 yılında Tahert civarında Abbâsiye adında bir şehir kurdu. Fakat Eflah b. Abdülvehhâb bu şehri Rüstemîler için bir tehdit olarak gördüğünden şehri yaktı ve bunu bir mektupla Endülüs emirine bildirdi. Bunun üzerine Endülüs Emevî Emiri, Eflah'ın yaptığı bu harekete mükâfat olarak ona yüz bin dirhem gönderdi.⁵⁸⁶ Muhammed b. Ağleb, Eflah b. Abdülvehhâb'ın yaptıklarına karşı cevap vermek durumunda olmadığından bu olayı suskunlukla geçiştirdi.⁵⁸⁷

Her iki devletin sınırlarını tehdit ettiğinden dolayı Rüstemîler ile Ağlebîler birlikte Abbâs b. Ahmed b. Tolun'a 265/878 yılında karşı koydular.⁵⁸⁸ Bu iki devletin birlikte hareket etmelerinin nedeni, Abbâs'ın her iki taraf için de tehdit oluşturmamasından kaynaklanıyordu. Yoksa bir yardımlaşma ya da bir anlaşmadan dolayı değildi.⁵⁸⁹

Diğer taraftan Ağlebîler, Rüstemîler Devleti'nde karışıklıkların çıkması için çaba sarf etmiş, bu yönde bazı organizelere destek vermiştir. Tarihçilerin anlattığına göre Muhammed b. Ağleb, Eflah'tan sonra iş başına geçen oğlu Ebû Bekir b.

585 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mahmûd İsmail, *el-Ağâlîbe [184-296] Siyasetülhumu'l-Hâriciyye*, Fas 1978, s. 101-104; Cemîlî, s. 191.

586 Belâzürî, s. 236; İbnü'l-Esir, VI, 519; Talibî, s. 386.

587 Sâlim, *Tarihü Mağribi'l-Kebîr*, II, 368; Harîrî, s. 152.

588 İbnü'l-Esir, VII, 324.

589 İsmail, *el-Ağâlîbe*, s. 109; Harîrî, 199.

Eflah döneminde Halef el-Hadim adında bir zanaatkârı yönlendirerek Tahertliler arasında karışıklık meydana getirmeyi sağlamıştır. Halef el-Hadim çok sayıda mal sarf ederek Tahertliler arasındaki kargaşayı daha ileri bir boyuta götürmeyi hedeflemiştir. Böylelikle Ebû Bekir b. Eflah'ın yedi yıllık yöneticilik dönemi sonuna kadar taraftarlar arasında karışıklıklarla devam etmiştir. Ebû'l-Yekzan'ın özverili çalışmaları neticesinde bu iç savaşlar son bulmuştur.⁵⁹⁰

Son olarak da İmâm Ebû Hâtim döneminde Ağlebîler ile Rüstemîler'in en büyük destekçisi olan Nefûse kabilesi arasında 283/896 yılında büyük bir savaş meydana geldi. Yukarıda sebepleri ve oluş biçimi hakkında daha geniş bilgi verilen bu savaş Kabis ile Trablus arasında bulunan Mânû kasrına yakın bir yerde başladı. 20.000 savaşçıya sahip Eflah b. Abbâs komutasındaki Nefûse ordusu, ilk başta Ağlebîler'in çok sayıda komutanını öldürdükten sonra Ağlebîler'e korkunç bir şekilde yenildi.⁵⁹¹ Nefuselilerin hezimetinden sonra İbrahim b. Ahmed ertesi yıl oğlu Ebû'l-Abbâs'ı bir orduyla birlikte Nefûse kabilesinin üzerine tekrar gönderdi. Ebû'l-Abbâs da bu kabile ile savaşarak çok sayıda insan öldürdü.⁵⁹² Rüstemiler Devleti'nin yıkılışına yol açan en önemli olaylar olarak görülen bu savaşlardan sonra Nefûse kabilesi Rüstemîler'e yardımında bulunamadı. İbâdî kaynaklara göre Mânû savaşında 4.000 kişi Nefûse kabilesinden; 8.000 kişi de diğer kabilelerden olmak üzere toplam 12.000 kişi öldürülmüştür. Daha da kötüsü bu savaşta 400 fakih ve âlimin öldürüldüğü rivâyet olunmuştur.⁵⁹³ İbrahim b. Ahmed b. Ağleb daha sonra Kantrara'ya saldırarak birçok kişiyi öldürdü ve seksen âlimi esir aldı. Nefzâve kabilesi de İbrahim b. Ahmed'in saldırıları

590 İbnü's-Sağır, s. 282-283; Bârûnî, s. 232-233; İsmail, *el-Ağâlîbe*, s. 108-109.

591 Bu savaş ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn İzârî, I, 129; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 564; Bârûnî, s. 280-281; İsmail, *el-Ağâlîbe*, s. 110; Hareir, s. 102; Harîrî, s. 180; Ganîmî, II, 156-157.

592 İbn İzârî, I, 130; Bârûnî, s. 284-285.

593 Vercelânî, s. 153; Dercinî, I, 89; Bârûnî, s. 281.

na maruz kaldı. Bu kabilenin âlimleri ve fakihleri esir edilerek işkenceye tabi tutuldular.⁵⁹⁴ Rüstemîler Devleti'nin yıkılışına yol açan en önemli olaylar olarak görülen bu savaşlardan sonra Nefûse kabilesi Rüstemîler'e yardımda bulunamadı. Şayet bu sıralarda İbrahim b. Ahmed görevinden azledilmeseydi saldırılar devletin başkenti Tahert'e kadar ulaşabilirdi. Ne var ki Ağlebîler de iç karışıklıklar ile uğraştı. Sonuçta her iki devlet de güçsüzleştiler.⁵⁹⁵ Böylelikle Ebû Abdullah eş-Şîî liderliğindeki Fatımîler, 296/209 yılında her iki devleti de yıkmayı başardı.

Bütün bu zor şartlar altında her iki devletin ilim merkezleri olan Tahert ve Kayrevan arasında kültürel ilişkiler devam etti. İlim tahsil etmek üzere edipler ve âlimler Tahert'ten Kayrevan'a gidip gelmişlerdir. Bu âlimlerden biri de Basra'ya 217/832 yılında gidip gelen Bekr b. Hammâd b. Sehl ez-Zenâtî et-Tahertî idi.⁵⁹⁶ Bekr b. Hammâd ilim tahsil etmek üzere 239/853 yılında Kayrevan'a gitti. Orada 'Avn b. Yusuf el-Huzâ'î ile Sehnûn b. Sa'd'den ilim öğrendi. 274/887 yılında ise Kayrevan Ulu Cami'sinde İfrîkıyye ve Endülüs'ten gelen çok sayıda talebeye ilim öğretmeye başladı. Bekr b. Hammâd 295/907 yılında tekrar Tahert'e döndü ve bir sene sonra orada vefat etti.⁵⁹⁷ Birçok tarihçinin zikrettiği Bekr b. Hammâd'a ait Tahert'in vasfı ile ilgili bir şiiri vardır.⁵⁹⁸

4. 3. Rüstemîler Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile İlişkileri

Rüstemîler Devleti ile Endülüs Emevî Devleti arasındaki dostluk ve anlaşmaya dayalı güçlü ilişkiler çok erken bir dönemde başlamıştır. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin ku-

594 Vercelânî, s. 155; Bârûnî, s. 282; Abdülhamid, II, 392.

595 İsmail, *el-Ağâlîbe*, s. 110-111.

596 Bekrî, s. 67; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâma: Kamusu Terâcim*, I-VIII, Beyrut 1990, II, 63.

597 Harîrî, s. 201

598 Bekrî, s. 67.

rucusu olan Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam b. Abdül-melik, Abbâsiler'den kaçtığı sırada Orta Mağrib'e sığınmıştı. Tahert'te bulunan Rüstemiler ona sahip çıkıp onu her türlü tehlikeden korumuşlardı. Makkârî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Rüstemiler Devleti'ni destekleyen bazı kabilelerin Abdurrahman ed-Dahil'i korudukları anlaşılmaktadır.⁵⁹⁹

Yakın Mağrib'de Ağlebîler'in Uzak Mağrib'de İdrisîler'in devlet kurmalarından sonra Endülüs Emevî Devleti'ne Doğu kapıları neredeyse kapanacaktı. Doğu ile sadece Orta Mağrib kapısı ile irtibat kurabiliyordu. Bu yüzden de Endülüs'teki Emevîler, Tahert'teki Rüstemiler ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu ilişkiler ile bir yandan düşmanı olan İdrisîler'i zayıflatmak diğer yandan Endülüs'ün doğu ile ilişkisini sürdürmek istiyordu.⁶⁰⁰ Bunun yanında Abbâsiler her iki devletin ortak düşmanı olduğundan her iki devlet Abbâsiler'e karşı birleşerek birbiriyle dostane ilişkiler geliştirmek zorundaydılar.

Bu siyasî düşünceden hareketle Endülüs Emevî Devleti ile Tahert'teki Rüstemiler arasında sevgi ve sadakate dayalı ilişkiler gelişti. Bu ilişkilerin ekonomik alanda olumlu etkileri görülmeye başladı. Bekrî, Endülüs Emevî Devleti ile ticarî mal takası konusunda Furuḥ limanının önemli bir rol oynadığını kaydetmektedir.⁶⁰¹ Endülüs gemileri, Rüstemiler Devleti'nde bulunan Tinis [Tenes], Müsteğanim ve Vehran limanları arasında dolaşarak Endülüs'ten getirilen ticarî malları satarak karşılığında Rüstemî Devleti'nin ürettiği mamulleri, yünlû dokumaları, Sudan'dan getirilen deri ve fildişi gibi cazip ticaret eşyasını alıyorlardı.⁶⁰² Bu nedenle bazı tarihçiler Rüstemiler

599 Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Makkârî, *Nefhü't-Tib min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratib*, I-VIII, [thk. İhsan Abbas], Beyrut 1968, III, 30.

600 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 569; Cemilî, s. 195.

601 Bekrî, s. 81.

602 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 577; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.

Devleti'nin kuruluşunu Endülüs Emevî Devleti'nin gelişmesi ve kökleşmesinin önemli faktörü olarak göstermektedirler.⁶⁰³ Rüstemîler Devleti, Endülüs Emevî Devleti ile Mısır, Sudan ve Doğu'daki diğer ülkeler arasında ticaret konusunda aracılık ediyordu.

Endülüs Emevî Devleti ile Rüstemîler Devleti'nin arasındaki dostane ilişkilerin bir göstergesi olarak her iki devlet birbirlerine elçiler gönderiyorlardı. Bu yüzden Tahert'te Endülüs elçileri çoğalmıştı. Abdurrahman b. Rüstem imâm olarak seçildikten sonra İmrân b. Mervan el-Endelüsî ve Mesud el-Endelüsî'yi elçi olarak seçmişti. Tahert'te Endülüslü azınlıklar vardı. Tahertliler onları koruyordu. Endülüs Emevîlerine isyan eden kişileri ise barındırmıyordu.⁶⁰⁴ Buna karşılık Endülüs'te de Rüstemîler'den önemli görevlere getirilenler olmuştur. Emir II. Abdurrahman'ın Muhammed b. Rüstem adındaki bir Rüstemî komutandan bazı idari ve askerî konularda yardım aldığı kaydedilmektedir.⁶⁰⁵ Bunun gibi Rüstemî ailesinden bazı kişilerin Emir II. Abdurrahman döneminde vezir, hacip ve komutan gibi önemli görevler üstlenmişlerdir.⁶⁰⁶

İbn Saîd el-Mağribî, İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın çocuklarının 207/822 yılında Endülüs'ü ziyaret ettiğini ve Emir Abdurrahman b. el-Hakem'in onlar için bir milyon dinar harcadığını kayd etmektedir.⁶⁰⁷ Bu elçilerin Endülüs'e gidiş tarihi hatırlanmaya değer önemli günler arasında anılmıştır.⁶⁰⁸ Rüstemîler'in Endülüs Emevî Devleti'ne ne kadar önem atfet-

603 Cemili, s. 195.

604 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 570.

605 Hareir, s. 128; Harîrî, s. 216-217.

606 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. el-Ebbâr, *el-Hulletü's-Siyerâ'*, I-II, [thk. Hüseyin Mu'nis], Kahire 1985, II, 372; Muhammed b. Tavî, s. 116; Harîrî, s. 216-217.

607 İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi Huliyyi'l-Mağrib*, [thk. Şevki Dayf], I-II, Kahire 1955, I, 48. Hareir, bu çocukların isimleri Dahyûn, Behrâm ve Abdulğani olduğunu kaydetmektedir. Hareir, s. 127.

608 Muhammed b. Tavî, 116.

tiğini gösteren diğer bir gösterge ise Tahert şehrinin dört kapısından birinin adının Endülüs Kapısı olmasıdır.⁶⁰⁹ Rüstemiler birçok önemli görevde Endülüs tarzını benimsemişlerdir.⁶¹⁰ Bârûnî, Eflah b. Abdülvehhâb'ın Endülüs emirleri ile sevgiye dayalı bir ilişki içerisinde olduğunu, bu emirlerle zaman zaman karşılıklı olarak birbirlerine kıymetli eşyalar göndererek hediyeleştiklerini kaydetmektedir.⁶¹¹ Muhammed b. Ağleb 239/853 yılında Tahert civarında Abbâsiye adında bir şehir kurduğunda Eflah b. Abdülvehhâb bu şehri yakmış ve durumu bir mektupla Endülüs emirine bildirmişti. Bunun üzerine Endülüs Emevî Emiri de yaptığı bu harekete mükafat olarak ona yüz bin dirhem göndermişti.⁶¹²

Ebû'l-Yakzân döneminde Endülüs Emevî Devleti ile Rüstemiler Devleti arasındaki ilişkiler en iyi dönemini yaşadı. Zira Ebû'l-Yakzân ile Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem arasında çok güçlü ve sağlam irtibatlar vardı. İbn İzârî'nin belirttiğine göre Ebû'l-Yakzân neredeyse bütün işlerini Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem ile danışmadan karara bağlamazdı.⁶¹³

4. 4. Rüstemiler Devleti'nin Midrâriler [Benû Vâsûl] ile İlişkileri

Rüstemiler Devleti'nin güney batısında Hâricî-Sufrîler'in 140/758 yılında kurduğu başkenti Sicilmâse olan Midrâriler [Benû Vâsûl] Devleti yer alıyordu.⁶¹⁴ Sufrîler'in Uzak Mağrib'in güneyinde ve güney batısında yayılmaları neticesinde Sicilmâse'deki Mîknâse kabilesi Sufrîliği benimsedi. 138/756 yılında Sicilmâse'ye gelen İsa b. Yezid el-Esved el-Mîknâsi

609 Bekrî, s. 66, Dercinî, I, 42; Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn İzârî, I, 25.

610 Cemîlî, s. 195.

611 Bârûnî, s. 186.

612 Belâzürî, s. 236; İbnü'l-Esîr, VI, 519; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 200; Talibî, s. 386.

613 İbn İzârî, II, 108; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 571; Cemîlî, s. 195.

614 İbn İzârî, I, 156.

etrafında Zenâte kabilesinden de çok sayıda Sufri toplandı. Böylelikle 140/758 yılında Sicilmâse şehrinin kurulmasına karar verildi ve temelleri atıldı.⁶¹⁵ Daha sonra Sufriiler İsa b. Yezid el-Miknâsî'ye karşı ayaklandılar. Onu yakalayarak bir dağın tepesindeki uçurumdan atıp öldürdüler [155/772]. İsa b. Yezid'den sonra Ebû'l-Kasım Semğûn [Semku] b. Vâsûl Sufriiler'in lideri olarak seçildi. Sicilmâse'deki emirler onun soyundan devam etti.⁶¹⁶

Görüldüğü gibi Midrârîler Devleti, Hâricîliğin diğer bir kolu olan Sufriiler'in kurduğu bir devlettir. Rüstemi İbâdiler ile Midrârî Sufriiler'in her ikisi de Hâricîlik mezhebine bağlı olmalarından dolayı aralarındaki ilişkiler sevgi ve dostluk bağı üzerinde gelişti. Daha önce belirtildiği gibi bu iki fırka Abbâsî valisi Ömer b. Hafs'a karşı birleşerek Tubne şehrini kuşatmışlardı.⁶¹⁷

Rüstemiiler ile Midrârîler arasındaki bu ilişkiler bir evlilik bağı ile daha da güçlendi. Abdurrahman b. Rüstem Hâricîiler'in diğer bir kolu olan Sufriiler'in kurdukları Midrârîler Devleti'nin başkenti Sicilmâse şehrinde 170/786 yılında yöneticilik yapan el-Yese' b. Ebî'l-Kasım ile evlilik yolu ile akrabalık bağını kurarak ilişkilerini geliştirdi. İbn Rüstem kızı Ervâ'yı Midrâr b. el-Yese' ile evlendirdi.⁶¹⁸ Ervâ, bu evlilikten Meymûn adını verdikleri bir çocuk doğurdu. Midrâr bu oğlunu diğer çocuklarına tercih ediyordu. Meymûn babasının döneminde yöneticilik yaparak Sicilmâse'deki Benû Vâsûl Devleti'nde önemli roller üstlendi. Ne var ki daha sonra yine Meymûn adı taşıyan kardeşi ona karşı üstünlük sağladı.⁶¹⁹ Bu evlilik sayesinde

615 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 130; Cemîlî, 193-194.

616 İbn İzârî, I, 156; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 130.

617 Vercelânî, s. 78-79; Dercinî, I, 36-37; ayrıca bkz. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 192-193.

618 İbn İzârî, I, 156-157; el-Bârûnî, s. 94.

619 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 131; Bârûnî, s. 94-95; Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 572.

de Rüstemiler'in güney sınırı güvenlik altına alınarak her iki devlet arasında iyi ilişkilerin gelişmesi sağlanmıştır.

Bazı kaynaklarda, Tahert'e yerleşen çok sayıda Sufri'den söz edilmektedir.⁶²⁰ Rüstemiler Devleti'nde Sufriyye mezhebinden çok sayıda insanın yaşadığı gibi Sicilmâse'de de çok sayıda İbâdî'nin yaşadığı belirtilmektedir.⁶²¹ Zira İbnü's-Sağîr, Sicilmâse'de bulunan İbâdîler'in zekâtlarını gerekli yerlere dağıtması için Ebû Ubeyde el-A'rec diye bilinen bir âlime gönderdiklerini rivâyet etmektedir.⁶²² Rüstemiler ile Midrârîler arasındaki siyasî ilişkiler çok güçlü idi. Ayrıca Rüstemî imamların Sicilmâse'deki Sufri'lerin üzerindeki etkisi oldukça fazla idi. Bekrî, Eflah b. Abdülvehhâb'ın hem İbâdîler'in hem Sufri'lerin hem de Vasilîler'in imâmı olduğunu kaydetmektedir.⁶²³ Yâkût el-Hamevî de buna benzer bir ifadeyle İmâm Eflah'ın İbâdîye'nin lideri olduğu gibi Vasilîyye ve Sufri'lerin de lideri olduğunu açıklamaktadır.⁶²⁴ İbn Haldûn ise Sicilmâse'deki Sufri devletinin birkaç hükümdarını "Sufri-İbâdî" olarak göstermektedir. Bu yöneticiler arasında şu isimleri zikretmektedir: Ebû'l-Kasım Semğûn [Semku] b. Vâsûl [155-167/772-791], onun oğlu Elyesa' b. Ebî'l-Kasım [167-174/784-791].⁶²⁵

Rüstemiler Devleti ile Midrârîler Devleti arasındaki ticarî ilişkiler de çok canlı idi. Zira Rüstemiler'in ticaret kervanları Sudan, Gana ve Senegal gibi devletlere gitmek istediklerinde Sicilmâse'ye uğruyorlardı. Ünlü İslâm coğrafyacısı Bekrî, Sicilmâse şehrinden Sudan'a ve Gana'ya geçildiğini, Sahra'dan gidildiğinde Sicilmase ile Gana arasındaki mesa-

620 Vercelânî, 163; Hareir, 123.

621 Harîrî, s. 208; Cemîlî, s. 194.

622 İbnü's-Sağîr, s. 293-284; Bârûnî, s. 244-245; Abdülhamid, II, 369-370.

623 Bekrî, s. 67.

624 Yâkût el-Hamevî, II, 8.

625 İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 130.

fenin iki aylık olduğunu kaydetmektedir.⁶²⁶ Bu ticaret kervanları Sicilmase'den geçerken orada yetişen pamuk, kimyon, kına ve ıtriyat gibi bazı ürünler ile bazı süslü giysileri satın alıp Rüstemîler Devleti'ne götürüyorlardı.⁶²⁷ Midrârîler ile Rüstemîler arasındaki bu kadar iyi ilişkilere rağmen her iki devlet Fatımîler'e karşı birleşip ortak hareket edememişlerdi.

4. 5. Rüstemîler Devleti'nin İdrisîler ile İlişkileri

Rüstemîler Devleti kurulduktan bir müddet sonra onun batısında Uzak Mağrib'de İdrisîler olarak bilinen yeni bir devlet ortaya çıktı. Bu devletin batı sınırı Atlas Okyanusuna dayanıyordu. Her iki devlet arasındaki ilişkilere geçmeden önce İdrisîler Devleti ile ilgili bazı bilgiler vermek yararlı olacaktır. Bu devletin kurucusu İdris b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'dir.⁶²⁸ Hüseyin b. Ali 169 yılında Fahh denilen yerde Abbâsîler'e karşı isyan etti. Abbâsî Halifesi el-Hadî [169-170/786-77] ona karşı savaşmak üzere Muhammed b. Süleyman'ı gönderdi. Mekke'den birkaç mil uzaklıkta Fahh denilen yerde her iki ordu karşılaştı. Ali Evladı [Alevîler] bu savaşta yenildiler. Hüseyin b. Ali ve çoğu taraftarları öldürüldü. Bu savaşta İdris b. Abdullah ile kardeşi Yahya kurtuldular. İdris b. Abdullah azatlı kölesi Raşid ile birlikte Mağrib'e kaçabilmeyi başardı. Orada 172 yılında birçok kabileyi etrafına toplayarak İdrisîler Devleti'ni kurdu.⁶²⁹ İdrisîler Devleti, görüşleri Ehl-i Sünnet'e çok yakın Alevî bir devlettir.⁶³⁰ Bundan dolayı İbn İzârî bu devlete Haşimî Devleti demiştir. Bu devlet 307 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁶³¹

626 Bekrî, s. 149.

627 Bârûnî, s. 80; Harîrî, s. 209.

628 Taberî, VIII, 198-200; İbn İzârî, I, 82.

629 İbn İzârî, I, 82; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 12; Cemîlî, s. 194.

630 Harîrî, s. 202.

631 İbn İzârî, I, 82-83.

İdrisîler, Zeydî Alevîlerden; Rüstemîler ise Hâricî-İbâdîler'den idi. Dolayısıyla her iki devlet arasında siyasi, iktisadî ve sosyal ilişkilerden ziyade mezhebî çatışmalar ve ilişkiler söz konusu olmuştur. İdrisîler Devleti'nde İbâdîler yaşadığı gibi Rüstemîler Devleti'nde de Zeydî ve Mutezilî gruplar yaşıyordu. Bu gruplardan her biri zekâtlarını başka bir ülkede olan kendi mezhep liderlerine vermek istiyordu. Yine bu gruplar siyasi anlamda başka bir devlet adına içinde yaşadıkları devletin yöneticilerine karşı gelmek ve kendi mezhebinde olan bir yöneticinin himayesinde yaşamak için göç etmeye hevesleniyorlardı.⁶³²

Alevî İdrisîler Devleti Uzak Mağrib'te Hâricî nüfuzu-nun aleyhine çalıştı.⁶³³ İdrisîler, 172 yılında kurulduktan sonra her iki devlet arasında düşmanlık da başladı. Zira Zenâte, Hevvâre, Zevâğe, Lemâye ve Nefzave gibi İbâdî kabilelerden I. İdris'e zorla biat etmeleri istendi. I. İdris, Tilimsan'a 173 yılında istila etmek için yöneldiğinde Şelif nehrinin aşağısında yaşayan İbâdîler'den çok sayıda insanı kırıp geçti.⁶³⁴ Dahası İdris'in nüfus yoğunluğu, ticari şöhreti ve stratejik konumuyla öne çıkan Tilimsan'ın⁶³⁵ istila etmesi de Rüstemîler ve Midrârîler karşısında nüfuz elde etmekten kaynaklanmış olması muhtemeldir.

İdrisîler Devleti'nin kurulması ile birlikte Uzak Mağrib'in tamamının Abbâsîler'in elinden çıkma ihtimali daha da arttı. İdrisîler'in Tilimsan'a hâkim olmasıyla tehlike daha da büyüdü. Zira İdrisîler'in gelirleri bu vesileyle çok arttı.⁶³⁶

Rüstemîler Devleti, İdrisîler Devleti ile Yakın Mağrib'de bulunan Abbâsî valiler arasında bir tampon devlet görevi görü-

632 İsmail, *el-Edârise fî'l-Mağribi'l-Aksa: 172-375 h.*, Kuveyt 1989, s. 155.

633 Nevin A. Mustafa, s. 208.

634 İsmail, *a.g.e.*, s. 157.

635 Bekri, s. 76-77.

636 Cemîlî, s. 194.

yordu. Abbâsîler'in İdrisîler'e karşı göndereceği askeri birlik mutlaka Rüstemîler'in toprağında geçmek durumunda idi. Diğer taraftan Rüstemîler ile Abbâsîler'in Afrika-daki valilerinin arası da iyi değildi.⁶³⁷ Bu durum da İdrisîler'in işine geliyordu.

Genellikle Rüstemîler ile İdrisîler arasındaki ilişkiler güzel komşuluk şeklinde geçti. Ancak İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde bu ilişkilerde bir aksama meydana geldi. Tahert civarında yaşayan Vasîlî fırkası Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a karşı isyan etti. Bu fırkanın müntesipleri genellikle Zenâte kabilesine mensuptular. Zenâte kabilesinin reisi ise İdrisîler'in liderine biat edenler arasındaydı.⁶³⁸

Vasîliyye hareketinden önce İdris b. Abdullah b. Hasan 173/789 yılında Tilimsan emiri Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî üzerine yürüyerek Tilimsan şehrini İdrisîler Devleti topraklarına iltihak etti. Şehrin emiri Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî'yi yerinde bıraktı. Bunun üzerine Muhammed b. Hazar ise nüfuzunu daha da arttırmak için Tahert'in kuzeyinde oturan kabilesi Zenâte mensuplarını isyana teşvik ederek Rüstemîler'den ayrılmalarını istedi. Yine Valilî'de bulunan Vasîliyye fırkasının lideri İshak b. Muhammed el-Urbî de İdrisîler Devleti'nin kurulmasına yardımcı olanlardandı. İshak el-Urbî, nüfuzunu bütün Mağrib'e yaymak emeliyle Tahert'teki Vasîlîler'in isyan etmesini ve Rüstemîler'den ayrılmalarını istiyordu. Bu gelişmelerin yanında İbâdîler tarafından öldürülen Yezid b. Fendin'in kabilesi olan Benî Yefrin'in aynı zamanda Vasîliyye fırkasının çoğu müntesiplerinin bulunduğu Zenâte kabilesinin bir kolu olması, bu isyanı tetikleyen ana sebep olmuştur.⁶³⁹

637 Harîrî, s. 203.

638 Bârûnî, s. 116.

639 Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-Kebîr*, II, 553.

SONUÇ

Müslümanların Kuzey Afrika ile ilk teması Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Bu bölgede oturan çeşitli asabiyetlere ve kabilelere sahip Berberî kabilelerin müslüman olmaları uzun bir süreçten sonra ancak mümkün olabilmektedir. Fâtihlerin 70 yılı aşkın bir süreyi kapsayan fetih hareketi, birçok müslümanın gayreti ve öz verili çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. 'Ukbe b. Nâfi' [63/683], Ebû'l-Muhâcir Dinâr [63/683] ve Züheyr b. Kays [69/688] gibi Müslüman komutanlar bu bölgede şehid olmuşlardır. Bunun yanında İfrîkiyye ve Mağrib'i fethetmek üzere bölgeye giden Amr b. 'Âs, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mu'aviye b. Hudeyc, Hassan b. Nu'man el-Gassanî, Musa b. Nusayr gibi komutanlar bölgenin fethedilmesi ve İslâmlaşması için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu bölgedeki İslâm fetihlerinin diğerlerine göre daha uzun bir zaman almasının başlıca sebepleri bölgenin hilâfet merkezinden uzaklığı, tabiat şartları, Bizans'ın mukavemeti ve nihayet uzun zamandır yabancı hâkimiyetinde yaşayan Berberîler'in fatihlere karşı ülkelerini canla başla savunmalarıdır.

Mağrib'in fethedilmesinden sonra bölgeye giden valilerin yerli halka davranışları önem arz etmiştir. Bu dönemde yerli halk olan Berberîler'e adil bir şekilde davranan, onların hüsnü kabulünü gören ve onların müslüman olmalarına vesile olan valiler olduğu gibi, onları tedirgin eden, harac ve cizye konularında onları Hristiyan ve zimmîlerle eşit durumda gören valiler de olmuştur. Valilerden şikâyetçi olan yerli halkın bir kesimi Hâricîler'in düşüncelerini benimsemişlerdir.

Mağrib'in İslâmlaşması ile birlikte Hâricîler, Mağrib'de mezheplerini yaymak için elverişli ve verimli bir alan bulmuşlardır. Afrika'ya gelen İbâdiyye ve Sufriyye fırkalarına mensup

Hâricîler, Berberîler arasında inançlarını yayarlarken hiçbir mezhebin adını anmaksızın doğrudan İslâm'ın ana ilkelerine, Kitap ve Sünnet'e davet biçiminde düşüncelerini yayma girişiminde bulunmuşlardır. Berberîler ise, Hâricîlik mezhebini kendi tabiatlarına yakın görmüşlerdir.

Hâricîlik Kuzey Afrika'da taraftar bulduktan sonra Abbâsî Devleti'nin merkezi yönetimine karşı Hâricî karakterli isyanlar baş göstermiştir. Gittikçe taraftar toplayan Hâricîler yaptıkları çalışmalar neticesinde büyük başarılar elde etmişlerdir. Hâricî-Sufrîler Uzak Mağrib'deki Sicilmâse'de Midrârîler Devleti'ni [140/758]; Hâricî-İbâdîler ise Orta Mağrib'deki Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurabilmişlerdir [160/777]. Biat edilen bir imâma sahip olarak Rüstemîler Devleti, Abbâsî Devleti topraklarında kurulan ilk bağımsız devlettir.

Rüstemîler Devleti'nde başta Hâricîliğin iki kolu olan İbâdîler ve Sufrîler olmak üzere Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mutezile mezhebine bağlı çok sayıda topluluk yaşamıştır. Vasıliyye gibi bazı fırkalar isyan etmeye bile kalkışmıştır. Rüstemîler Devleti'nin resmi mezhebi İbâdîlik olduğundan, doğal olarak bu devletin yargı işlerinde İslâm hukukunun bu mezhebe göre yorumlanan biçimi uygulanmıştır. Bu devlette kültür, eğitim ve düşünce dili olarak Arapça hakim olmuştur. Rüstemîler büyük ölçüde Farsların geleneklerinden etkilenecek bazı kurumları tesis etmişlerdir. Böylece Rüstemîler Devleti'nde vezirler, kaptıplar, hâcîpler, korumalar, mühür ve sicil memurları gibi görevler ve kurumlar gelişmiştir. Bunun gibi birçok kurumunu Araplardan ve Farslardan alan bu devlet, Berberî kabilelerin asabiyeti sayesinde ayakta kalabilmiş, onların gücü ve dayanışması ile varlığını sürdürebilmiştir. Rüstemîler Devleti, kurulduğu tarihî dönemde Orta Mağrib'de önemli bir rol oynamıştır. Zira bu devlette gelişen kültür ve medeniyetin etkisi sadece Kuzey Afrika ile sınırlı kalmamış; Afrika kıtasının merkezi noktalarına kadar etkisini göstermiştir.

İbâdiler, tarihte kurmuş oldukları bu ilk devlette, imâmete dair düşüncelerini pratiğe geçirmeye çalışmışlardır. Zira onlar ilk imâmları olan Abdurrahman b. Rüstem'i imâmete layık görürken onda bulunan bazı özellikleri göz önünde bulundurmuşlardır. Bu özellikler ise onun ilim ve takva sahibi olması ile herhangi bir kabilenin desteğinden mahrum olmasıdır.

İlk İmâm Abdurrahman b. Rüstem'in döneminde kadılarının seçkin kişilerden seçildiği, beytûlmâlın dolu olduğu, güvenlik memurlarının görevlerini yerine getirdiği, zekât memurlarının kimseye haksızlık etmeden gerekli zekât miktarını toplayarak fakir, yoksul, ihtiyaç sahipleri ve görevlilere dağıttıkları, artakalan devlet gelirlerini Müslümanların yararlı işleri için harcadıkları belirtilmektedir. İbn Rüstem'in yönetiminin bir özelliği de mezhebî taassuba sahip olmaması İbâdiyye dışındaki mezheplerin de rahat bir şekilde düşünce hayatına katılmalarına, tartışmalara girmelerine müsaade edilmesi ve engin hoşgörü ortamının oluşması için çaba sarf etmiş olmasıdır.

Abdurrahman b. Rüstem önderliğinde İbâdiler'in düşünce sistemine göre bir devlet kurulduğunu gören Basra'daki İbâdiler, bu devleti kalkındırmak için başkent Tahert'e iki defa yardım göndermişlerdir. Yine başta Cebelü Nefûse ve Cerbe adasında ikamet edenler olmak üzere Orta ve Uzak Mağrib'deki Hâriciler yeni kurulan bu imâmeti desteklemişlerdir. Basra, Uman ve Doğudaki Hâriciler de yeni kurulan bu devlete hem maddî yardımda bulunmuşlar hem de buraya akın etmişlerdir. Böylelikle kısa sürede Abdurrahman'ın ordugâhı olarak kurulan Tahert büyük bir şehre dönüşmüştür.

İmâm Abdurrahman b. Rüstem vefatından önce Hz. Ömer'in kurduğu şuraya benzer bir şura usulüyle imâmın belirlenmesini tavsiye etmiştir. İbn Rüstem öleceğine yakın günlerde ile-

ri gelen kişileri ve âlimleri toplayıp kendinden sonraki imâmı seçme görevini yedi kişilik bir şûraya havale etmiştir. İbâdî kaynaklar İbn Rüstem'in Hz. Ömer'i örnek edinerek imâmı seçmek için böyle bir şura oluşturduğunu kaydetmektedirler. Ancak İbn Rüstem'in şurası ile Hz. Ömer'in şurası arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Zira Hz. Ömer'den farklı olarak Abdurrahman b. Rüstem oğlunun halife olarak seçilmesini açık bir şekilde yasaklamamıştır. Hz. Ömer ise oğlu Abdullah'a sadece seçme yetkisini vermişti, seçilme yetkisini vermemişti. Yine Hz. Ömer üç gün zarfında halifenin seçilmesini şart koşmuştu. Abdurrahman b. Rüstem ise bir veya iki ay süre tanımıştır. Nihayetinde de Abdurrahman'ın oğlu imâm olarak seçilmiştir. Böylece seçim esasına göre belirlenmesi gereken imâm veraset usulü ile belirlenmeye başlanmıştır. İbâdîler'in "demokratik" olarak kabul edilen bu ilkeleri daha ilk imâmın ölmesi ile birlikte tarihe karışmıştır.

İkinci İmâm Abdülvehhâb ise açıkça oğlu Eflah'ı daha sağlıklığında imâm olarak belirlemiştir. Zira Abdülvehhâb, Hevvâre kabilesi ile yaptıkları savaş sırasında "Eflah imâmeti hak etmiştir" diye bir söz söyleyerek Eflah'ın imâmeti konusunda bir karar vermiştir. Eflah b. Abdülvehhâb'ın halefleri olan zayıf otoriteli imâmlar döneminde ise durum vesayeti ya da tayini gerektirmemiştir. Zira iş tamamen kabilelerin eline geçmiştir. Ebû Bekir b. Eflah, Nefûse kabilesinin desteği sayesinde veraset usulü ile iş başına geldiğinde bazı âlimler karşı çıkmıştır. Ebû Hatim'in imâmet seçiminde şura meclisi olmaksızın halkın genel biati esas alınmıştır.

Görüldüğü gibi bu devlette her ne kadar Hâricîler'in bazı ilkeleri uygulanmışsa da imâmet ile ilgili esas ilkeleri uygulamamıştır. Hâricîler, imâmeti verasete dönüştürenlere karşı defalarca isyan edip bu işi verasete dönüştürenleri Kısra ve Kayserlere benzetmişlerse de sonunda kurdukları devlette de verasete dayalı imâm seçme sisteminin önüne geçememişlerdir. Ancak her imâm seçilişinden sonra bazı otoritele-

rin, imâm tayin yöntemine karşı çıktıkları görülmüştür. Bu yüzden de Rüstemiler Devleti'nde mezhebî parçalanmalar ve kabilevî iç savaşlar eksik olmamıştır. Nükkâriyye, Halefiyye ve Neffâsiye gibi hareketler ortaya çıkmıştır.

İkinci İmâm Abdülvehhâb iş başına geçtiğinde devlet işleri aksamadan devam etmiştir. Yeni imâm, zühd ve takva sahibi kişileri yönetime getirmiştir. Daha çok yöneticilikte gözü olmayan kişilere değişik görevler vermiştir. Müslümanların işlerini yürütürken ilim erbabı ve basiret sahibi kişilerden yardım istemiştir.

Eflah b. Abdülvehhâb döneminde genelde siyasî istikrar hâkim olmuştur. Babasının dönemine göre onun döneminde sükûnet daha da artmış ve uzun bir süre böyle hüküm sürmüştür. Eflah döneminde hâkim olan siyasî istikrarın semeresi yaşamın her alanında yansımaları göstermiştir. Bu dönemde Rüstemiler Devleti ekonomik ve ticarî yönden yükselme kaydetmiştir. Başkent cazibe merkezi haline gelerek değişik şehirlerden insanlar ticaret için bu şehre gelmişlerdir. Zenginler bu dönemde lüks saraylar yapmışlar ve maiyetleri ile kölelerini çoğaltmışlardır. Devletin gelirlerinde gözle görülür artış gözlemlenmiştir. Eflah b. Abdülvehhâb'ın ticarî alanlarda kullanmak üzere dinar ve dirhem bastırdığı gelen rivâyetler arasındadır.

Ebû'l-Yakzân imâm olduktan sonra dedesi Abdurrahman b. Rüstem'i örnek edinerek hayatın her alanıyla ilgili işleri düzenlemiştir. İnsanların büyük ekseriyetinin takdirini kazanan Ebû'l-Yakzân takvası, ilmi ve devlet yönetimi hususunda sahip olduğu engin tecrübesiyle temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde edindiği bilgiler ona devlet yönetim tecrübesini kazandırmıştır. Ebû'l-Yakzân döneminde Rüstemiler Devleti, ilk İmâm Abdurrahman'ın oluşturduğu huzura kavuşmuş, takvanın, ilmin yayılması için büyük gayretler sarfedilmiştir. Ebû'l-Yakzân b. Eflah bizzat kendisi talebelere ve ilim öğrenmek isteyenlere ders vermiş-

tir. Her yerdeki görevlilerine devlet politikasını belirleyen değişik risaleler göndermiştir. Rüstemîler Devleti'nde Abdurrahman b. Rüstem, Ebû'l-Yakzân b. Eflah gibi dini ve takvası bakımından güçlü imâmlar olduğu gibi Ebû Bekir b. Eflah gibi oyun ve eğlenceye düşkün imâmlar da çıkmıştır.

Rüstemîler Devleti'nde imâmet otoritenin tamamını temsil ediyordu. İmâm, ülkenin yöneticisi, ordunun başkomutanı, en büyük yargı organıydı. Beytûlmal gelirlerini dilediği gibi harcayabilirdi. Avam-havas herkes ile ilgili davalarda nihai kararlar veren son merci idi. Allah'ın ve Resûlü'nün emrettiklerine sarılma ve yasakladıklarından kaçınma noktasında en büyük muhtesib idi. Kısacası yönetim ile ilgili bütün yetkiler nihai olarak İmâm'ın yetkisi altındaydı.

İbâdîler, imâmeti verasete dönüştürdükleri gibi kurdukları devletin sonuna doğru aşırı derecede karşı çıktıkları tahkim olayına benzer bir anlaşmayı da onaylamışlardır. Bu anlaşmaya razı olmakla İbâdîler bir ilkelerini daha çiğnemişlerdir. Ebû Hâtim döneminde ortaya çıkan tahripkâr savaşı durdurmak için İbâdî taraflar hakemler aracılığıyla anlaşmaya varma yolunu tercih etmişlerdir. Tahkim hadisesine benzeyen bu olayı hiçbir İbâdî tarihçi eleştirmemiş, İbâdî âlimler ise Müslümanların kanının akmaması için böyle bir hareketin adilane bir davranış olduğunu belirtmişlerdir.

Rüstemîler Devleti dış ilişkilerinde Afrika bölgesinde kurulan diğer devletlerin uyguladıkları siyasete benzer bir yol takip etmiştir. Bazı devletlerle dostluk üzerine ilişkilerini geliştirirken bazıları ise hasmane ilişkileri içerisine girmiştir. Hâricî Sufrîler'in kurduğu Midrârîler ve Endülüs Emevî Devleti ile ilişkileri sevgi ve dostluk bağı üzerine gelişmiştir. Buna karşın Sünnî Abbâsî Devleti ile ilişkileri düşmanca bir ilişki biçimi şeklinde olmuştur. Yine Abbâsîler'in müttefiki olan Ağlebîler ile de ilişkileri dostane bir şekilde olmamıştır. Diğer komşusu olan İdrisîler Devleti ile ticarî, iktisadî ve sosyal ilişkilerden

ziyade mezhebî çatışmalar ve ilişkiler söz konusu olmuştur.

Rüstemîler Devleti ticarete büyük önem vermiştir. Komşu devletler ile ticaret yapmıştır. Bunun yanı sıra Rüstemî tüccarlar Sudan'a, devlet içerisinde işlenen pamuk, yün ve ipek dokumalar, zücaciye, seramik, hediyeelik madenî eşyalar, ıtrıyât, baharat ve tuz götürmüşlerdir. Bu mamulleri yüksek bir fiyata satarak karşılığında Sudan ve Gana'dan köle, altın, fildişi, hayvan derisi ve bazı hayvanların tüylerini getirmişlerdir. Bu ticarî ilişkilerle birlikte Rüstemîler bu bölgelerde İslâm'ı yaymışlar ve Arap dilini öğretmişlerdir. Bu bölgelerin insanları, Rüstemî tüccarlarından İslâm medeniyeti ile ilgili birçok tarz ve uslubu öğrenmişlerdir.

Başkent Tahert'in sahip olduğu stratejik konum da ticaretin gelişmesine imkân tanımıştır. Tahert ticaret alanında merkezi bir konumdaydı. Tahert'in doğu ve batı ticaret yolları kavşağında yer alması ona bu üstünlüğü sağlamıştır. Tahert bu anlamda bir ticaret merkeziydi. Ticaret kervanları Tahert'ten çıkıp Kayrevan'a doğru yol alırken, Mesile, Tubne, Beğâye gibi ticaret merkezlerine uğrayarak Kayrevan'a varmışlardır. Kayrevan'dan da Mısır ve doğu bölgelerine mallar pazarlamışlardır. Bağdat ve Basra'dan Mağrib'e doğru yola çıkan kervanlar da Fustat, İskenderiye, Berka, gibi ticaret merkezlerine uğrayarak Tahert'e ulaşmışlardır. Fas ve Sicilmâse şehirleriyle de sürekli ticari ilişkiler söz konusu olmuştur.

Rüstemîler Devleti, Fatimî dâîlerinden Ebû Abdullah eş-Şîî tarafından yıkılmıştır [296/907]. Fatimîler, Tahert'e girerek her şeyi mubah saymış ve şehri talan etmişlerdir. Ma'sûme diye bilinen kütüphaneye girerek matematik, astronomi, sanat ve diğer pozitif bilimler ile ilgili kitapların dışında kalan diğer tüm kitapları yakmışlardır. İbâdiyye mezhebine ait eserlerin çoğu bu sırada yandığı rivâyet olunmaktadır. Ma'sume kütüphanesinde üç yüz binden fazla kitap bulunduğu, bu kitaplarının çoğunun fıkıh, felsefe, İbâdî mezhebine ait şerhler ve Rüstemîler Devleti tarihi ile ilgili olduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLHAMİD, Sa'd Zağlûl, *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*, I-III, İskenderiye 1994.

ABDÜLMUTTALİB, Rifat Fevzî, *el-Hilâfe ve'l-Havâric fi'l-Mağrib'il-Arabî: es'Sıra' beynehuma hatta Kıyamı Devleti'l-Ağâlîbe*, Kahire 1973.

ABUN-NASR, Jamil M., *A History of the Maghrib in Islamic Period*, London 1987.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara 2001.

AVAD, Muhammed Halifat, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâdiyye*, Ürdün 1978

BACİYYE, Salih, *el-İbâdiyye bi'l-Cerid fi'l-'Usûri'l-İslâmiyyeti'l-Ula*, Tunus 1976.

BAĞDADÎ, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir Abdülkahir [429/1037], *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye minhum*, Beyrut 1977.

BÂRUNÎ, Süleyman b. Şeyh Abdillâh, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fi E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, Tunus 1986.

BEKRÎ, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed, [487/1094], *el-Muğrib fi Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib min Kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, [nşr. Baron de Slane, ed. Fuat Sezgin], Frankfurt 1993.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir [279/892], *Futûhu'l-Buldan*, [thk. Abdullah Enis et-Tabba' v.dğr.], Beyrut 1987 [Türkçesi: Mustafa Fayda, Ankara 1987].

BOSWORTH, Clifford Edmund, *İslam Devletleri Tarihi : Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı*, trc. Mehmet İpşirli, Erdoğan Merçil, İstanbul 1980

CEMÎLÎ, Reşid Abdullah, "er-Rüstemiyyûn fi Tahert 162-297 h. İntişârü'l-İbâdiyye fi'l-Mağrib ve Eseruhu fi Kıyamî'd-Devleti'r-Rüstemiyye", *Mecelletu'l-Müerrihi'l-Arabî*, XXXIV, [Bağdat, 1987] ss. [186-200].

CENHÂNÎ, Habib, "Tahert 'Âsımetü'd-Devleti'r-Rüstemiyye", *Revue Tunisienne de Sciences Sociales*, XII/40-43, [Tunus 1975], ss. 7-54.

CERBÎ, Muhammed Ebû Ras, *Mu'nisu'l-Ehibbe fi Ahbâri Cerbe*, [thk. Muhammed el-Merzûkî], Tunus 1960

CHARLES, Julien, *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco*, [ed. C. C. Stewart ; trc. John Petrie], New York 1970.

CİLÂLÎ, Abdurrahman b. Muhammed, *Tarihu Cezâiri'l-Âm*, I-IV, Beyrut 1980.

DÂDÂH, Muhammed Vulid, *Mefhumü'l-Mülki fi'l-Mağrib min İntisafi'l-Karni'l-evvel ila İntisafi'l-Karni's-Sâbi'*, Kahire 1977.

DEBBÂĞ, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ali el-Ensârî [699/1300], *Meâlimü'l-İman fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan*, I-V, [thk. Abdülmecid Hayalî], Beyrut 2005/1426.

DEMİRCAN, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İst. 1996.

DERCİNÎ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman [670/1271], *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, y.y., t.y.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, [ed. Hakkı Dursun Yıldız], I-XV, İstanbul 1992.

DURSUN, Davut, "Afrika", *DİA.*, İstanbul 1988.

EBÛ DİYÂK, Salih Muhammed Feyyâd, "el-Mezâhiri's-Siya-siyye ve'l-Hadariyye li'd-Devleti'r-Rüstemiyye fi'l-Mağrib" *Dirasatu Tarihiye*, Sayı: 55-56 [Dimeşk 1996] s.65-105.

EBÛ DİYÂK, Salih Muhammed Feyyâd, *el-Veciz fi Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İrbid 1988.

ERDEMÇİ, Cemalettin, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadi Görüşleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1996, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak [324/936], *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn*, [tsh. Hellmut Ritter], Wiesbaden 1980, 125, 462.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA.*, İstanbul 1997.

- FIĞLALI, E. Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ank.1983.
- GANİMÎ, Abdülfettah Makled, *Mevsuatu Tarihi'l-Mağribi'l-Arabî*, I-III, Kahire 1994.
- HALİFE b. HAYYÂT el-Leysî [240/854], *Tarihu Halife b. Hayyât*, [thk. Ekrem Ziya el-Ömerî], Beyrut 1397.
- HAMMÂŞ, Necdet, "er-Rüstemiyyûn", *el-Mevsü'atu'l-Arabîyye*, Dimaşk 2004.
- HAREİR, İdris Saleh, *The Rustumid State 144-296/762-909*, University of Utah, Utah 1976, Basılmamış Doktora Tezi.
- HAREKÂT, İbrahim "Mağrib", *DİA.*, Ankara 2003, XVII.
- HARİRÎ, Muhammed İsa, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî: Hadaretuha ve Alakatuha el-Hariciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs [160-296]*, Kuveyt 1987.
- HASAN VEZZAN, Ebû Ali Liyun [Afrikalı Leon] Vezzan Hasan b. Muhammed Zeyyati, *Vasfu İfrîkiyye*, I-II, [thk. Muhammed Hacci], Beyrut 1983.
- HASAN, Ali Hasan, *Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn İbn Sağîr el-Malikî*, Kahire 1916.
- HAŞİM, Mehdi Talib, *el-Hareketü'l-İbadiyye fî'l-Meşriki'l-Arabî*, London 2001.
- HATTAB, Mahmud Şit, *Kadetü'l-Fethi'l-İslâmî el-Mağribi'l-Arabî*, I-II, Beyrut 1973.
- HİZMETLİ, Sabri, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA.*, İst.1988.
- İBN ABDİLHAKEM, Abdurrahman b. Abdillâh, *Fütuhu Mısr vel-Mağrib [257/871]*, [thk. Muhammed Huceyrî], Beyrut 1996/1416.
- İBN ABDİLHAKEM, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh [257/871], *Fütuhu İfrîkiyye ve'l-Endelüs*, [thk. Abdullâh Enis Tabba'], Beyrut 1987.
- İBN BATTUTA, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Abdillâh [770/1368], *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, I-II, [çev. A. Sait Aykut], İstanbul 2004

İBN EBÛ DİNÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Kâsım er-Ruaynî [1092/1681], *Mu'nis fî Ahbâri İfrîkiyye ve Tunus*, Beyrut 1993.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed [808/1405], *Kitabü'l-İber ve Divânu'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, Beyrut 1968.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed [808/1405], *Mukaddime*, [haz. Süleyman Uludağ], İstanbul 1982.

İBN HAVKAL, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi [367/977], *Suretü'l-Ard*, [ed. Fuat Sezgin], Frankfurt 1992.

İBN İZÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed el-Merraküşî [695/1295], *el-Beyanü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-IV, [thk. Georges Colin], E. Levi-Provençal, Beyrut 1983.

İBN MANSÛR, Abdülvehhab, *A'lâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, I-VI, Rabat 1978.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem [711/1311], *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts.

İBN SELLÂM İbâdî [273/887], *Bed'ü'l-İslâm ve Şeraiü'd-Din*, [thk. Werner Schwartz], Wiesbaden 1986.

İBN TAGRİBERDÎ, Ebû'l-Mehâsin Cemaluddin Yusuf [874/1469], *en-Nücumü'z-Zahire fî Müluki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire 1929.

İBNÜ'L-EBBÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh [658/1259], *el-Hulletü's-Siyerâ'*, I-II, [thk. Hüseyin Mu'nis], Kahire 1985.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî [630/1232], *el-Kâmil fi't-Tarih*, [thk. C.J. Tornberg], I-XII, Beyrut 1982.

İBNÜ'S-SAĞÎR el-MALİKÎ, [3.yy./9.yy.], *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Riistemiyyîn*, [thk. Hasan Ali Hasan], Kahire 1984.

İLGÜN, Kasım, *Halife Mansûr ve Dönemi [136-158/754-775]*,

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, Basılmamış Doktora Tezi.

İSMAİL, Mahmud, *el-Ağâlîbe* [184-296] *Siyasetühumu'l-Hâriciyye*, Fas 1978.

İSMAİL, Mahmud, *el-Edârîse fi'l-Mağribi'l-Aksa*: 172-375 h., Kuveyt 1989

İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî el-Kerhî [346/957], *Mesalikü'l-Memalik*, [gözden geçiren: İrac Efşar], Tahran 1989.

KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Ahmed [821/1418], *Subhü'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, I-VIII, [thk. Yusuf Ali Tavil], Dimaşk 1987.

KAZICI, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Kitâbu'l-İstibsar fi Acaibi'l-Emsâr, Müellifi meçhul [Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer Merrâkuşî [660/1262]'ye nisbet edilir], [yayına hazırlayan: Sa'd Zağlûl Abdülhamid], Bağdad 1985.

LEKBÂL, Musa, *el-Mağribu'l-İslâmî*, Cezayir 1981.

LEWICKİ, Tadeusz, "Ibn Al-Saghir", *The Encyclopaedia of Islam* [New Edition], Voll. III, Leiden 1971.

LEWICKİ, Tadeusz, *el-Müerrihun el-İbadiyyûn fi İfrîkiyye's-Şimaliyye*, [Arapça'ya trc. Mahir Cerrar, Rima Cerrar], Beyrut 2000.

MAĞRİBÎ, İbn Said, *el-Mağrib fi Huliyyi'l-Mağrib*, [thk. Şevki Dayf], I-II, Kahire 1955.

MAKDİSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* [390/1000], Leiden 1906.

MAKKARÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed [1041/1631], *Nefhü't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratib*, I-VIII, [thk. İhsan Abbas], Beyrut 1968.

MALİKÎ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed [453'den sonra], *Riyâdü'n-Nüfûs*, I-III, [thk. Beşir Bekkuş], Beyrut 1983.

MARÇAİS, Georges, "Tahert", *İA*, İstanbul 1993.

MU'NİS, Hüseyin, *Fecrü'l-Endelüs*, Cidde 1985.

MU'NİS, Hüseyin, *Tarihu Mağrib ve Hadaretuhu*, I-III, Beyrut

MUAMMER, Ali Yahya, *el-İbadiyye fî Mevkihi't-Tarih el-İbadiyye fî'l-Cezâir*, Kahire 1979.

MUAMMER, Ali Yahyâ, *el-İbâdiyye: Dirâse Mürekkeze fî Usûlihîm ve Tarihîhim*, Kahire 1987.

MUHAMMED b. TAVÎT, "Devletu'r-Rüstemîyyîn Ashâbı Tahert", *Sahîfetü Ma'hedi'd-Dirasetu'l-İslâmiyye fî Madrid*, V/1-2, [Madrid 1956] ss. 105-128.

MUSTAFA, Nevin Abdulhalik, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet: Hazreti Muhammed Devrinden Abbasilerin İkinci Yüzyılına Kadar* [H.1-232/M.622-846], [trc. Vecdi Akyüz], İst. 1985

NECCÂR, Amir, *el-İbâdiyye ve meda Silatiha bi'l-Havâric*, Kahire 1993.

NÜVEYRÎ, Şihâbuddin Ahmed b. Abdilvehhâb [733/1333], *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I-XXX, Kahire 1983, XXIV, 80

ÖZ, Mustafa, "Ebû Hatim el-İbâzî", *DİA.*, İstanbul 1994.

ÖZ, Mustafa, "Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî", *DİA.*, İstanbul 1994.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ağlebîler", *DİA.*, İstanbul 1988.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Hanzale b. Safvan el-Kelbî", *DİA.*, İstanbul 1997.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika "18-132-639-750"*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst. 1993, Basılmamış Doktora Tezi.

RAKÎK EL-KAYREVANÎ Ebû İshak er-Rakîk İbrâhim b. el-Kâsım [417/1026], *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, [thk. Abdullah el-Ali Zeydan-İzzeddin Ömer Musa], Beyrut 1990.

RÜSTÜM, Sa'd, *el-Fırak ve'l-Mezâhibü'l-İslâmiyye münzü'l-Bidâyat: en-Neş'e et-Tarih el-Akide et-Tevezzuü'l-Coğrafi*, Dimaşk 2004.

SÂLİM, Abdülaziz, *Tarihu Mağribi'l-Kebir el-Asru'l-İslâmî*, I-IV, Beyrut 1981.

- SÂLİM, Abdülaziz, *Tarihü'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye SEALİBÎ, Abdülazîz b. İbrâhim b. Abdirrahman et-Tunisî, *Târîhu Şimâli İfrîkıyye*, [thk. Ahmed İbn Milad], Beyrut 1987.
- SELÂVÎ, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Hâlid b. Hammâd [1315/1897], *Kitâbü'l-İstiksa li-Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, I-III, [thk. Cafer Nasrî-Muhammed Nasrî], Darü'l-Beyda Vezaretü's-Sekâfe ve'l-İttisal, 1997
- SEYYİD, Eymen Fuad, "Fatımîler", *DİA.*, İstanbul 1995, XXII.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler" [160-297/777-909]" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXVIII, [Ankara 1998], ss. 457-478
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdilkerim [548/1153], *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, [thk. M. Seyyid Kîlânî], Beyrut 1961.
- ŞEMMÂHÎ, Ebü'l-Abbas Bedruddin Ahmed b. Saîd b. Abdilvahid [928/1522], *Kitâbü's-Siyer*, [thk. Ahmed b. Suud es-Seyyabî], Maskat 1987.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı Mirası", *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat*, [Haz. Coşkun Çakır], İstanbul 2005.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr [310/922], *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, [thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim], I-XIII, Beyrut 1967.
- TALBÎ, M. "Rustamids" *The Encyclopaedia of Islam [New Edition]*, III. Leiden 1971.
- TALİBÎ, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye: et-Tarihü's-Siyasî*, [Arapça'ya çev. el-Müncî es-Sayyâdî], Beyrut 1985.
- TOURNEAU, Roger Le, "Afrika ve Batı İslâmı", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I-IV, [çev. Kemal Kahraman], İst. 1989.
- VERCELANÎ, Ebû Zekerîya Yahya b. Ebî Bekr [471/1078], *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-E'imme*, [thk. Abdurrahman Eyyub], Tunus
- WATT, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, [çev. Ethem Ruhi Fırlalı] İstanbul 1998

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, [çev. Fikret Işıltan], Ankara 1960.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Ca'fer İbn Vazih, *el-Büldan*, [www. al-mostafa.com.]

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb [294/907], *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1992.

YÂKÛT el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddin Yâkût b. Abdillâh [626/1229], *Mu'cemü'l-Büldan*, I-V, Beyrut 1986.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Berberîler", *DİA.*, İstanbul 1992.

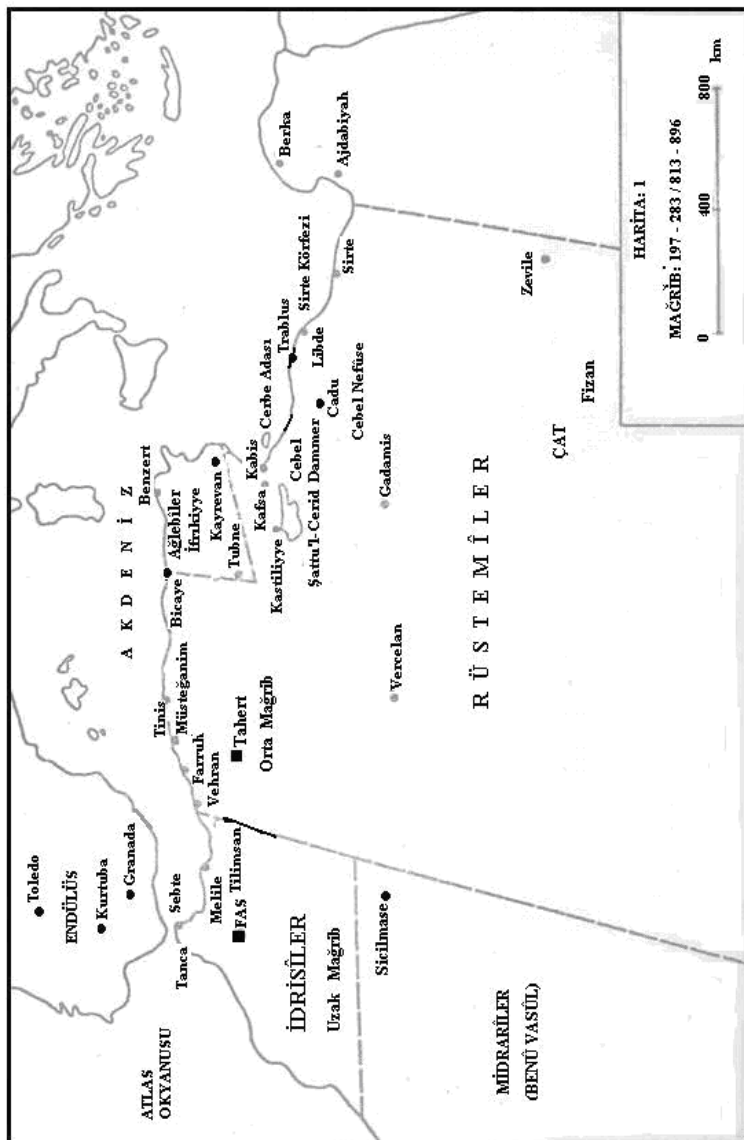
ZEKKÂR, Süheyl "ed-Devletu'r-Rüstemiyye fi Tihert", *Dirasatu Tarihiye*, Sayı: 12 [1403/1983 Şam] ss. 74-90.

ZİRİKLİ, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Terâcim*, I-VIII, Beyrut 1990.

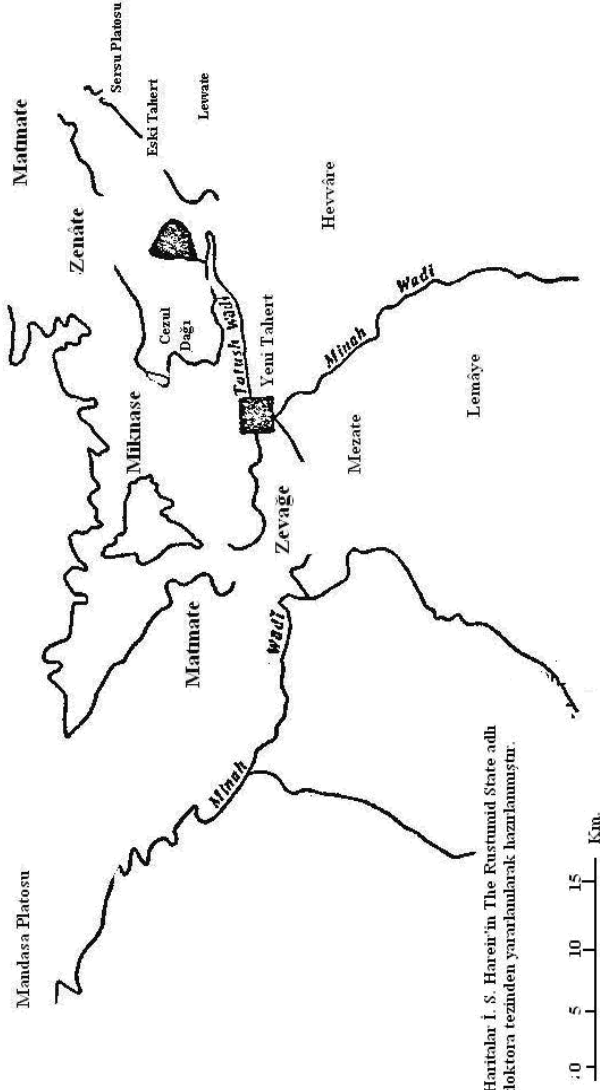
EKLER:

1. RÜSTEMÎ İMÂMLAR

1. Abdurrahman b. Rüstem	160-171 777-787
2. Abdülvehhâb b. Abdurrahman	171-208 787-823
3. Ebû Said Eflah b. Abdülvehhâb	208-240 824-855
4. Ebû Bekir b. Eflah	240-241 854-855
5. Ebû'l-Yakzân Muhammed b. Eflah	241-281 855-894
6. Ebû Hâtim Yusuf b. Muhammed	281-294 894-906
7. Yakzân b. Muhammed	294-296 907-909

Harita 2: TAHERT VE KOMŞULARI

Haritalar I. S. Hareh'in The Rustumid State adlı doktora tezinde yayınlanarak hazırlanmıştır.

Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler

İslâm tarihinin ilk döneminde ortaya çıkıp değişik fırkalarıyla İslâm dünyasının birçok yerine yayılan ve daha çok isyanlarıyla gündeme gelen Hariciler, çöllerde yaşayan konar-göçer bağımsız topluluklardı. Dinî düşüncelerini kabile taassubunun etkisi altında ve genellikle sertlik eğilimi içinde nasların zahirine dayandıran Hariciler, kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrılmışlardı. Çoğunluğu bedevî Arap kabilelerinden oluşan, birlik ve beraberlikten yoksun bu fırkanın bir devlet kurabileceği zor görünüyordu. Ne var ki Hariciler, Abbasîlerin kuruluş yıllarında Berberî kabilelerden gördükleri büyük destekle Kuzey Afrika'da iki devlet kurabilmeyi başarabilmişlerdir. Hâricî-Sufrîler Uzak Mağrib'deki Sicilmâse'de Midrârîler Devleti'ni [140/758]; Hâricî-İbâdîler ise Orta Mağrib'deki Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurdular [160/777]. Her iki Hâricî devletin de Kuzey Afrika'da kurulması, Berberîler'in bu mezhebin inanışlarını kabule hazır oluşlarından kaynaklanmıştır.

